

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

VII

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1952

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ТОМ VII

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1952

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

*дійсний член АН УРСР П. П. Єфіменко (відповідальний редактор), І. Г. Шовкопляс,
А. В. Добровольський, О. І. Тереножкін, В. А. Богусевич, Є. В. Максимов (секретар).*

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

ПРАЦЯ Й. В. СТАЛІНА З ПИТАНЬ МОВОЗНАВСТВА І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ СКІФІЙ

Праця Й. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства” є новим великим вкладом в скарбницю марксизму-ленінізму. Вона має велике значення не тільки для розвитку мовознавства, а й для розвитку всієї радянської науки, насамперед філософії та історії.

Праця товариша Сталіна розвінчала порочне псевдомарксистське „нове вчення” про мову М. Я. Марра і заклала міцні основи радянського мовознавства. Й. В. Сталін показав, що Марр і його „учні” припустили серйозну помилку, приймаючи мову за надбудову над базисом, показав безглуздість маррівського твердження про наявність класової і заперечення єдиної загальнонародної мови. Товариш Сталін підкреслив, що мова і культура — різні поняття і що ототожнення їх приводить тільки до плутанини. Й. В. Сталін показав безпідставність теорії „стадіальності”, неправильне розуміння процесу схрещування мов і утворення нових мов шляхом вибуху. Справді, сучасні мови мають глибоку древність, вони розвивалися поступово, виявляючи гідну подиву стійкість і опірність асиміляції.

Товариш Сталін розкрив закономірності процесу схрещування двох мов, в результаті якого перемагає одна з цих мов, а не народжується нова мова, як твердив М. Я. Марр. Ідеалістичному чотирьохелементному аналізу М. Я. Марра в праці товариша Сталіна протиставляється ошельмований Марром порівняльно-історичний метод і вказується на важливість для мовознавства вивчення сімей мов. Товариш Сталін з’ясував, що застій в радянському мовознавстві виник у зв’язку з теоретичним безсиллям автора „нового вчення” про мову і аракчєєвським режимом, створеним його послідовниками. У своїй праці Й. В. Сталін підкреслив, що справжня наука не терпить ніякої вульгаризації, талмудизму й начотництва, що вона не може розвиватися без боротьби думок і свободи критики.

У ході творчих дискусій, які мали місце у всіх науково-дослідних закладах країни після виходу в світ праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства, виявилось, що недоліки, які мали місце в мовознавстві, були до деякої міри властиві і іншим суспільним наукам. Найбільш шкідливі впливи „теорії” М. Я. Марра і його „учнів”, крім мовознавства, позначилися на археології, етнографії та антропології.

Відомо, що в археології важливе місце займає розробка питань походження народів. Саме тут і було допущено найбільше помилок, тому що ці питання не можна вирішувати тільки археологічним шляхом. При розробці проблем етногенезу пріоритет належить мовознавству, бо мова є найбільш важливою ознакою нації, народу, народності.

М. Я. Марр і його послідовники монополізували розробку питань історії мови. Ось чому всяка спроба археологів використати висновки мовознавства для розв’язання питань походження народів неминуче

приводила до помилкових, а часто й фантастичних побудов, існування яких було можливим тільки тому, що і в археології мав місце аракчеєвський режим. М. Я. Марр, очолюючи Академію історії матеріальної культури, примушував археологів шукати підтвердження своїм теоріям в пам'ятках матеріальної культури. Археологічними шляхами розроблювалися „виявлені“ М. Я. Марром „труд-магічна тарабарщина“, „кінетична мова“, а також питання історії мистецтва. Найстійкішою в археології була постановка М. Я. Марром проблем етногенезу. Питання етногенезу виявилися головними провідниками теорії М. Я. Марра в археології. Пропаганда в археології шкідливих поглядів М. Я. Марра напередодні вільної лінгвістичної дискусії, що розгорнулася на сторінках газети „Правда“, якось особливо посилилась.

Неясна, часом лише освітлена письмовими джерелами, скіфська епоха в північному Причорномор'ї особливо привертала увагу М. Я. Марра та його „учнів“. Вона була зручною для марристських побудов, які, через те що їх фальшивий зміст знаходився майже в повній безпеці від критики, подавалися в найбільш категоричній формі.

У зв'язку з пануванням антинаукових марристських поглядів у скіфології багато з її проблем ще й досі не розроблені. Зараз серед дослідників немає єдиного уявлення про Скіфію, про її політичну будову, географічні кордони, етнографічний склад.

На наш погляд, Скіфія, що утворилася в кінці VII ст. до н. е., являла собою союз єдиномовних племен, якому підкорялися племена, що жили на великих просторах Степу і Лісостепу на північ від Чорного моря. Політично неміцна, Скіфія не могла мати постійних, твердо окреслених кордонів. За Геродотом (V ст. до н. е.), Скіфія простягалася на заході до Дунаю, на сході до Дону, на півночі вона закінчувалася десь біля північного краю Лісостепу. Серед учених (Б. Н. Граков, М. І. Артамонов) існує тенденція обмежувати Скіфію в основному порівняно вузькою степовою смугою північного Причорномор'я. Проте це не узгоджується з даними античних авторів, з розміщенням пам'яток скіфської культури.

Степове північне Причорномор'я займали кочові племена „царських скіфів“ і „скіфів-кочовиків“, в нижньому Подніпров'ї і в Побужжі жили землеробсько-скотарські племена „скіфів-землеробів“, калліпиди і алазони. Лісостеп від Харкова і до західних областей УРСР був заселений землеробсько-скотарськими племенами, до складу яких входили „скіфів-орачів“ Геродота, що жили на захід від Дніпра¹. На заході Скіфія межувала з фракійцями — агафірсами, на півночі — з неврами, андрофагами і меланхленами, а на сході — з савроматами, або сарматами.

Соціально-економічний розвиток племен Скіфії характеризується вищим ступенем варварства, військовою демократією в тому смислі, як їх розумів Ф. Енгельс². Вони переживали перехід від первісно-общинного ладу до класового з усе зростаючою роллю племінної аристократії, вождів, „царів“, в руках яких збиралися великі багатства. Розвивалося домашнє рабство. На суспільному устрої починало відбиватися відокремлення ремесла від сільського господарства, що поступово збільшувалося. Росла торгівля хлібом, худобою, рабами з античними містами Причорномор'я. Соціально-економічні зміни інтенсивніше відбувалися у кочовиків, в числі яких були „царські скіфи“ — пануюче плем'я Скіфії.

Під ударами сарматів, які перейшли в III ст. до н. е. Дон, і фракійців із заходу кочові скіфи слабшають. Вони втрачають політичну владу над територіями на північ від Чорного моря і відтісняються на

¹ В. А. Ильинская, О скифах-пахарях и будинах Геродота, КСИИМК, вып. XL, стор. 28.

² Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стор. 13, 138 та ін.

південь, де у них створюється держава рабовласницького типу, так зване Скіфське царство в Криму з центром в Неаполі. Царство це, проіснувавши ще деякий час, розпалося в перших століттях нашої ери.

Землеробські племена лісостепової смуги, відділені від нижнього Подніпров'я і Криму сарматами, не входили до складу Скіфського царства.

Коротко зупинимося на уявленнях про етнічний склад Скіфії і про проблеми етногенезу, що існували в науці до М. Я. Марра.

Вироблення цих поглядів було в основному зобов'язане успіхам порівняльного мовознавства в минулому столітті.

Перш за все Скіфія привернула до себе увагу слов'янознавців. Вже П. І. Шафарик, доказуючи глибоку древність слов'ян в Європі, прийшов до висновку, що територія, яку вони займали в I тисячолітті до н. е., знаходилася на північ від Карпат і простягалася від Вісли до середньої течії Дніпра, включаючи, таким чином, в себе весь північний захід Скіфії. В зв'язку з цим П. І. Шафарик розділяв населення Скіфії на „власне“ і „не власне“ скіфів. Перших, „корінних, або справжніх“, скіфів П. І. Шафарик вбачав у кочовиках, що займали степи між Доном і Дніпром¹: вони, як пришельці з Азії, згідно пануючої в той час теорії Нібура, вважалися народом монгольського покоління². До других він відносив „скіфів-землеробів“ і „скіфів-орачів“, які, на його думку, скіфами не були, а лише знаходилися під владою завойовників — „власне скіфів“³. Вміщуючи „не власне скіфів“ на північний захід Скіфії, на Дніпрі, Бузі і Дністрі, П. І. Шафарик вбачав у них народи слов'янського походження⁴. До слов'ян віднесені ним і деякі сусідні з Скіфією народності, в першу чергу будини і неври⁵.

З цього часу встановився погляд, що Скіфія в етнічному відношенні була неоднорідною.

Лінгвістичні дослідження привели К. Мюлленгофа, а слідом за ним і В. Ф. Міллера⁶, до думки про іранське походження скіфів і сарматів. В. Ф. Міллер — засновник теорії іранської приналежності скіфів — в той же час вважав, що Скіфія етнічно була неоднорідною, що іраномовними в ній можна вважати тільки кочових скіфів. Він писав, що „імена Скіф і Іранець не покривають один одного“ і що в дійсності „під іменем скіфів ховалися індоєвропейські племена і в числі їх у східних частинах Скіфії, по північному узбережжю Понта, головним чином у басейні Дону, були і іранці“⁷. Поряд з іраномовним, в епіграфічних пам'ятках Боспора чітко виявлявся і фракійський елемент.

Л. Нідерле, приймаючи іранську теорію походження кочових скіфів, вважав, що „скіфи-орачі“ в середньому Подніпров'ї і Побужжі повинні були мати іншу етнічну приналежність. Питання про їх етнічну приналежність, на його думку, могло вирішуватись тільки в двох напрямках: це могли бути лише древні слов'яни або фракійці — залишки старого кіммерійського населення. Сам він більше схилився до думки про їх слов'янську приналежність, тому що в світлі історичних і археологічних даних область первісного розселення слов'ян в його уявленні займала землі від Вісли на заході до Дніпра (можливо, до Десни, Сули і Псла) на сході, а на півдні — по Дністру, Бугу, а можливо, і по Дніпру могла

¹ П. И. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. 2, М. 1848, стор. 6, 7.

² Там же, стор. 22, 23.

³ Там же, стор. 27—32.

⁴ Там же, стор. 8, 9.

⁵ Там же, стор. 399; т. I, кн. I, стор. 304 та ін.

⁶ В. Ф. Миллер, Осетинские этюды, I—III, 1881—1887; Черты старины в сказаниях и быте осетин, ЖМНП, № 8, 1882; Эпиграфические следы иранства на юге России, ЖМНП, № 10, 1886; К вопросу о происхождении скифов, Известия о занятиях VII Археологического съезда в Ярославле, № 11, 1887.

⁷ В. Ф. Миллер, Черты старины в сказаниях и быте осетин, ЖМНП, № 8, 1882, стор. 206.

заходити до південних кордонів Поділля і кол. Київської губернії¹. Більш упевнено Л. Нідерле визнавав слов'янську приналежність неврів — північно-західних сусідів Скіфії; питання ж про будинів, яких він вміщував на північний схід від Скіфії, залишалося для нього відкритим — вони могли бути або слов'янами, або фіннами².

Переконалим поборником теорії первісної осілості слов'ян в середньому Подніпров'ї, як відомо, був В. В. Хвойко³. На жаль, своїм інтересним побудовам він часто не давав досить повних обґрунтувань в археологічних матеріалах та їх аналізі.

Зміцненню теорії про іранську приналежність всіх скіфів, а не тільки кочових, сприяли погляди О. О. Шахматова, який бачив у цьому доказовість своєї гіпотези балтійської прародини слов'ян⁴.

Основна ідея М. І. Ростовцева про скіфів і скіфську культуру зводилася до думки про зіткнення в північному Причорномор'ї двох етнічних і культурних начал — східного, або іранського, принесеного сюди скіфами з Азії, і еллінського, розсадником якого були грецькі колонії. Сполучення цих двох начал нібито і дало чудову скіфську культуру⁵. Скіфія уявлялася йому як велика феодальна держава, близька за будовою до Золотої Орди або Хазарського царства. Скіфи-іранці, що вторглися, панували над місцевим автохтонним населенням, причому це в однаковій мірі відносилось до Степу, до середнього Подніпров'я і до Кубані. Ця переоцінка ролі іранства, яке розглядалося в древньо-персидському аспекті, і неправильне розуміння соціально-економічного устрою Скіфії були критично розглянуті в радянській археології⁶. За кордоном вони були сприйняті як кінцевий висновок науки і до сьогодняшнього дня служать там основою всіх історико-археологічних і етнографічних побудов, зв'язаних з скіфською проблемою.

Різноманітність Скіфії, крім лінгвістичних даних, фактично була доведена археологічними роботами А. А. Спицина⁷ та В. В. Хвойка.

Мистецтвознавчий і речознавчий напрям археології, який вона прийняла під впливом поглядів Ростовцева, відводив дослідників від рішення найважливіших історико-археологічних завдань, від розробки питань соціально-економічного устрою древнього суспільства, внутрішніх закономірностей його розвитку, а також і від розробки питань етногенезу.

М. Я. Марр і його „учні“ найбільшою своєю заслугою перед наукою вважали винайдення ними шляхів і засобів для вирішення найважливіших проблем етногенезу, які були нібито недоступні індоєвропейцям. Відкидаючи порівняльно-історичний метод як нібито метод буржуазної науки і расизму, М. Я. Марр протиставляв йому свій безглуздий метод чотирьохелементного аналізу, достовірність якого була порівняна товаришем Сталіним з гаданням на кофейній гущі. Проте цей аналіз і був основою маррівської теорії стадіальності, прийняття якої в археології та в інших споріднених науках нанесло найбільшу шкоду розробці питань етногенезу.

М. Я. Марр заперечував існування спорідненостей мов. Для нього такі сім'ї мов, як семітична, індоєвропейська, урало-алтайська, уявлялися

¹ Niederle, *Původ a počátky slovanů východních*, *Slovanské starožitnosti*, oddíl I, svazek IV, Прага 1924, стор. 12 та ін.

² Niederle, там же, стор. 24.

³ В. В. Хвойко, *Городища среднего Приднепровья, их значения, древность и народность*, Труды XII АС, т. I, М. 1905, стор. 104.

⁴ А. А. Шахматов, *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, *Энциклопедия славянской филологии*, вып. II/I, П. 1915, стор. XII та ін.

⁵ М. И. Ростовцев, *Эллинизм и иранство на юге России*, П. 1918, стор. 34 і далі; *Скифия и Боспор*, П. 1925, стор. 465, 468.

⁶ М. И. Артамонов, *Вопросы истории скифов в советской науке*, ВДИ, № 3, 1947, стор. 68, 69.

⁷ А. А. Спицин, *Курганы скифов-пахарей*, ИАК, вып. 65.

як сім'ї, що склалися не на основі мовної спорідненості, а як „сім'ї господарсько-суспільно народжених мовних типів, що виникли в процесі складання і розвитку суспільного господарства і пов'язаного з ним сходження, схрещення різних племінних мов“. В таких „вказівках“ М. Я. Марра послідовники його вчення в археології бачили марксистські соціально-економічні основи стадіальності в розвитку мови та етнічного типу. За М. Я. Марром, сучасним мовам передували мови іншої, так званої яфетичної системи, переходом від якої служили „кіммерська“, „скіфська“ і „сарматська“ стадії.

В модернізованому вигляді ця побудова подавалася його послідовниками в етнографії і в археології так, що нібито сучасні індоєвропейські народи — іранці, слов'яни, романці, германці — історично сформувалися на базі схрещення таких протоіндоєвропейських груп, як фракійці, іллірійці, тохари, скіфо-сармати, які в свою чергу були продуктом історичної трансформації і схрещувань древніших, яфетичних мов.

У відповідності з такою антиісторичною побудовою вони бачили, наприклад, предків слов'ян в однаковій мірі в іллірійцях, фракійцях, скіфах, сарматах, вважаючи, що слов'яни походять від схрещування і трансформації цих народностей¹. Навіть припустити, що в один і той же історичний період поряд із скіфами, сарматами, фракійцями, іллірійцями і кельтами могли існувати і древні слов'яни, не можна було без закидання в намаганні знайти „слов'янський пранарод“. Таким же „порочним“, з точки зору марриста, було і визнання скіфів іранцями. М. Я. Марр вважав і кіммерійців і скіфів „яфетидами“, а його учні зараховували їх до групи „протоіндоєвропейців“ — нібито стадіальних предків сучасних народів.

В той же час „стадіальність“ дозволяла їм говорити про спорідненість між собою таких мов і таких народів, які ніяк не могли бути спорідненими, наприклад слов'яни і грузини, вірмени, горці Кавказу взагалі; говорили навіть про спорідненість слов'ян з середньоазіатськими тюрками, а також з індійцями. Основу такої „спорідненості“ марристи вбачали в скіфо-сарматських племенах, які, як особливі групи древньоіндоєвропейських племен, увійшли, як компоненти, в етнографічні єдності, що формувалися, якими в їх уявленні були слов'яни та інші згадані народи.

„Нове вчення“ про мову стирало ознаки можливих етнічних угруповань племен у Скіфії, які намічались порівняльним мовознавством, а також розуміння їх різноманітної ролі в походженні народів. Марристи урочисто заявляли, що нібито їм і належить честь встановлення генетичної спорідненості слов'ян із скіфами і сарматами, які нібито також були предками і народів Кавказу та Поволжя. Визнання як предків слов'ян скіфів взагалі, в тому числі і скіфів-кочовиків, яких порівняльне мовознавство вважає іраномовними, сприяло тому, що в археології почалися розшуки джерел слов'ян та їх культури не тільки там, де вони були історично можливими, а й у глибинах Степу і навіть в Криму. „Для розуміння слов'янського глотогенезу, — писав С. П. Толстов, — велике значення мав не тільки фракійський і іллірійський, а й скіфський етнічний компонент, причому східноскіфський, точніше саксько-сарматський“². Проникнення скіфського елемента в „північноіллірійське“ (венедське) середовище разом з археологічно зареєстрованим скіфським впливом перших століть до нашої ери створило нібито всі лінгвістичні передумови для завершення слов'янського глотогенезу.

Подібні плутані ідеї марристів не розширяли базу для реального історичного осмислення місця племен Скіфії в походженні народів,

¹ Журн. „Вопросы истории“, № 4, 1946, стор. 118; П. Третьяков, Восточно-славянские племена, М. 1948.

² С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 22.

а лише збивали дослідників. Не випадково, що подібного роду етногенічні „розшуки“ визвали до життя появу маячних „історичних“ побудов, подібних до викладених А. Юговим, який твердив, що оскільки візантійці в X ст. називали руских тавро-скіфами, а Ахіллес був тавро-скіф, то згідно з математичним правилом, яке говорить, що дві величини, нарізно рівні третій, рівні між собою, — Ахіллес був руський. Звідси Троянська війна — це початок руської воєнної історії, звідси і зовнішність „скіфського царя Палака (II ст. до н. е.)“, в зображенні якого, вміщеному в краєзнавчому музеї, кожний „може бачити рішуче, горде, але в той же час юнацьки довірливе лице цього кримського слов'янина“¹.

З проповіддю подібних поглядів на значення кримських скіфів в етногенезі східних слов'ян можна зустрітися і після виходу праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства².

Якщо конкретно-етнічний термін „скіф“, зв'язаний спочатку з цілком певною групою племен північного Причорномор'я, вже у пізніх античних авторів набув трохи розпливчастого збірного значення³, то виділення марристами особливої „скіфської“ стадії дозволило їм зовсім знеособити його етнічний зміст. Стадіальністю в маррівському розумінні підмінялася реальна історична періодизація, розроблювана істориками і археологами на основах марксизму-ленінізму. Поняттям „скіфська стадія“, наприклад, фактично було замінено поняття про вищий ступінь варварства і воєнну демократію за Ф. Енгельсом. Далі твердилось, що скіфи „не могли б скластися без появи залізної сокири і залізного меча, без поширення кочового скотарства в європейських степах і орного землеробства на Дністрі“⁴. Скіфська стадія поширювалася на історію та історію культури племен великих просторів Європи і Азії, що ніколи не входили до складу історичної Скіфії. Скіфами стали називати племена, які в дійсності належали до інших етнічних груп. В археологічних працях писали про скіфів на Алтаї, в Киргизії, на Памірі. Все це також вносило безладдя і плутанину в проблеми і без того складної історії епохи раннього заліза в північному Причорномор'ї, на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру. В. Й. Равдонікас доводив, наприклад, автохтонне походження скіфів від кіммерійців („кімерів“), сарматів — від скіфів і, нарешті, готів — від сарматів⁵. В цій фантастичній побудові він черпав „натхнення“ у М. Я. Марра, який твердив, що „в ряді семантичних і морфологічних, навіть фонетичних явищ готська знаходить опір і роз'яснення в мовах яфетичної системи, тобто системи, властивій більш древній стадії звукової мови... Чорноморські готи через скіфів, двійниками яких вони виявилися завдяки також палеонтологічному аналізу власних готських слів, пов'язані як з археологічним населенням Кавказу, так і з більш молодими утвореннями, в тому числі грузинами“⁶.

Мертві, соціологізаторські схеми маррівського „нового вчення“ не могли задовольнити радянську археологію, яка склалася в боротьбі проти буржуазної науки. Ось чому, незважаючи на аракчєєвський режим, в ній поступово почали закріплюватися положення порівняльного мовознавства і вводилися етнічні та лінгвістичні категорії, фактично несумісні з признанням теорії М. Я. Марра.

¹ А. Югов, Родина Ахиллеса, альманах „Крым“, № 3, 1949.

² М. Соловьев, Достижения советских археологов, журн. „Новый мир“, № 3, 1952, стор. 280.

³ Б. Н. Граков, Термин „Скифы“ и его производные в надписях северного Причерноморья, КСИИМК, вып. XVI, стор. 79 та ін.

⁴ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М. 1948, стор. 27.

⁵ В. И. Равдоникас, Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием северного Причерноморья, ИГАИМК, т. XII, вып. 1—8, „Готский сборник“, Л. 1932, стор. 67, 72, 78 та ін.

⁶ Н. Я. Марр, Готское слово гита „муж“, ИАН, 1930, стор. 445, 453.

Так, П. М. Третьяков, пов'язуючи наявність іранських елементів у мові і культурі скіфів (відповідно до теорії „класовості“ мови М. Я. Марра) з вищим шаром скіфського суспільства, з кочовою знаттю, в той же час фактично вже вказував на різну роль скіфських племен у слов'янському етногенезі: походження слов'ян він пов'язував не з скіфами взагалі, а лише з землеробськими племенами лісостепової смуги і виключав з нього кочових скіфів¹.

Більш рішуче проти яфетичної приналежності скіфів виступав М. І. Артамонов. „З точки зору загального уявлення про виникнення індоєвропейських мов, — писав він, — в системі яких скіфська повинна була займати досить важливе місце необхідної ланки, що з'єднувала західну і східну (азіатську або арійську) індоєвропейські групи, через наявність безперечних іранських елементів у цій мові тезис про її яфетичну природу навряд чи може бути збережений без істотних застережень, які по суті зводять встановлені М. Я. Марром яфетизми до перешкоди значно древнішої стадії“².

Разом з тим М. І. Артамонов висловлював і більш певні погляди на поняття „скіфи“, яким оперувала в той час наука, відмічаючи, що воно занадто загальне і потребує уточнення. В зв'язку з цим він писав, що Скіфія включала в себе не тільки скіфські, а й нескіфські племена, які були близькі між собою лише в культурному відношенні; до числа нескіфських він відносив землеробські племена, які і вважав предками слов'ян³.

Не менш виразне уявлення про відмінності в етнічному складі племен Скіфії та їх місці в етногенезі слов'ян висловлював в цей час і А. Д. Удальцов. Вважаючи кочові „скіфо-сакські“ племена північного Причорномор'я „близькими до середньоазіатських племен північноіранського типу“, він виключав їх з компонентів слов'янського етногенезу⁴. Відсутність у слов'янських мовах древньогрецьких запозичень дозволила А. Д. Удальцову зробити правильний висновок про те, що частково еллінізовані калліпіді і „скіфи-землероби“ так само не були в числі предків слов'ян⁵.

Протиставляючи тим і іншим автохтонне землеробське населення середнього Подніпров'я та Подністров'я, насамперед „скіфів-орачів“, скототів і неврів, що знаходилися у взаємодії із західними предками слов'ян культур пізньолужицького типу, А. Д. Удальцов розглядав їх як прямих предків східних слов'ян⁶.

Все це звучало вже як значний відступ від маррівської ортодоксальності, що й було поставлено в провину А. Д. Удальцову⁷.

Було б помилкою перебільшувати роль такої нової тенденції в постановці проблеми етногенезу слов'ян і місця в ньому племен Скіфії, тому що від неї до подолання всієї створеної М. Я. Марром системи було ще дуже далеко.

Наприклад, цілком правильною є думка дослідників, основана на вказівці товариша Сталіна про те, що кожний народ, кожна нація мають не одного, а кількох предків⁸, що кількість етнічних одиниць (племен

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М. 1948, стор. 26, 27.

² М. И. Артамонов, Вопросы истории скифов в советской науке, ВДИ, № 3, 1947, стор. 74, 75.

³ М. И. Артамонов, там же.

⁴ А. Д. Удальцов, Происхождение славян в свете новейших исследований, М. 1950, стор. 12.

⁵ А. Д. Удальцов, Основные вопросы этногенеза славян, СЭ, VI—VII, 1947, стор. 5.

⁶ А. Д. Удальцов, Происхождение славян в свете новейших исследований, стор. 12; Основные вопросы этногенеза славян, стор. 5—7.

⁷ С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 37.

⁸ Й. В. Сталин, Марксизм і національне питання, Твори, т. 2, стор. 287.

і народів) в ході історії не збільшується, а зменшується. Цілком правильним уявляється і те, що слов'яни походять не від одних носіїв лужицької культури Повіслення, як на цьому наполягають деякі польські археологи, а що в їх генезисі потрібно враховувати також участь іллірійців, фракійців, скіфів та інших етнічних груп.

Марристська помилка в цьому питанні полягала в тому, що дослідники допускали рівну долю всіх цих складових елементів в утворенні народу, тоді як за сталінським вченням про мову слід було перш за все визначити серед предків ті племена, які були носіями мови майбутнього народу¹. Навпаки, розшуки такого предка осуджувалися як несумісні з „новим вченням“ про мову. „Мова скіфських племен, — писав, наприклад, П. М. Третьяков, — хоч і пов'язується з слов'янською, проте слов'янською не була і належала до мов більш ранньої стадії глотогенічного процесу“². Ці слова відносились і до всіх інших народностей, схрещення яких нібито привело до утворення слов'ян. „Радянські дослідники, — писав С. П. Толстов, — вже не ставлять питання про те, який з древніх народів, скажімо з переліків Геродота, Плінія або Птолемея, є „слов'янами“ або яка з культур неоліту чи бронзи є „слов'янською“³.

Несумісним з марксизмом було уявлення, що всі древні народності — скіфи, іллірійці, фракійці та ін. — стали слов'янами внаслідок схрещення, стадіального стрибка і вибуха в розвитку мови і етнічного типу. Час цього стрибка визначали по-різному, але загалом першими століттями нашої ери, тобто десь близько до часу перших згадок слов'ян у письмових джерелах. Вважалось, що в цей час племена — предки слов'ян, які порвали з первісно-общинним ладом, — „в умовах насиченої бурхливими подіями історичної обстановки північного Причорномор'я і Прикарпаття, подібно до металів, які потрапили в одне горно, мало-помалу створили новий, раніше невідомий сплав — слов'янські племена“⁴.

Теорія вибуху служила універсальним засобом у марристів, коли їм треба було провести ту чи іншу етногенічну операцію по перетворенню древнього народу в інший народ, який заселяв цю територію пізніше. Вона була головною зброєю в „боротьбі“ з буржуазним міграціонізмом, яка нерідко доводилась до абсурдних висновків, таких, як виведення по прямій лінії готів від сарматів чи слов'ян від кіммерійців через посередництво скіфської чи сарматської стадій. Безпідставність цієї „теорії“ блискуче розкрита Й. В. Сталінін. „Кажуть, — пише товариш Сталін, — що теорія стадіального розвитку мови є марксистською теорією, бо вона визнає необхідність раптових вибухів, як умови переходу мови від старої якості до нової. Це, звичайно, невірно, бо важко знайти щось марксистське в цій теорії. І якщо теорія стадіальності дійсно визнає раптові вибухи в історії розвитку мови, то тим гірше для неї. Марксизм не визнає раптових вибухів у розвитку мови, раптової смерті існуючої мови і раптової побудови нової мови“⁵.

Вказівка Й. В. Сталіна про те, що „М. Я. Марр вніс у мовознавство не властивий марксизмові нескромний, чванливий, зарозумілий тон, що веде до голого і легковажного заперечення всього того, що було у мовознавстві до М. Я. Марра“⁶, до певної міри може відноситись і до постановки проблеми етногенезу, тому що всі досягнення порівняльного

¹ Значение трудов товарища Сталина по языкознанию для советской археологии, ВДИ, № 2, 1951, стор. 7.

² П. Н. Третьяков, там же, стор. 37.

³ С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 20.

⁴ П. Н. Третьяков, там же, стор. 56; Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И. В. Сталина о языке и языкознании, ВИ, № 10, 1950, стор. 6.

⁵ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав УРСР, К. 1951, стор. 25.

⁶ Там же, стор. 31.

мовознавства, незалежно від їх дійсної історичної цінності, без наукових підстав були відкинуті М. Я. Марром.

„Учні“ М. Я. Марра намагалися придушити творчу ініціативу дослідників, які не приймали його „вчення“, за допомогою лівої фрази, обвинувачуючи їх у буржуазному об'єктивізмі, формалізмі та расизмі. Вважалося, що „радянська школа в питаннях етногенезу, основа якої була закладена блискучими працями М. Я. Марра, поставила проблему етногенезу слов'ян в принципово новій площині. Нова концепція історичного розвитку мов, що базувалася на принципах матеріалістичної історії, поставивши по-новому всю проблему походження індоєвропейських мов і народів, визначила новий аспект і в трактуванні питань походження кожної окремої гілки індоєвропейців. Історія мов і їх сукупностей перестала розглядатися в метафізичному однолінійному плані, як така, що викликається всюди і скрізь однією і тією ж причиною — розселенням носіїв мови — безконечний ланцюг філіацій гігантського генеалогічного дерева, біля коріння якого немовби виступають в зачатковому і узагальненому вигляді елементи всіх майбутніх відгалужень“¹.

Вихід у світ праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства дозволяє по-новому поставити проблеми походження народів, по-новому визначити також місце Скіфії і „скіфських“ племен у етногенезі слов'ян.

Висловлення Й. В. Сталіна: „Треба гадати, що елементи сучасної мови були закладені ще в далеку давнину, до епохи рабства“², — вказує на те, що племена, які говорили слов'янською мовою і мали властиві слов'янам етнічні особливості, вже були і в скіфську і в древнішу епоху. Розшук пам'яток культури цих племен став насущним завданням археології, зокрема скіфознавства, оскільки виділення їх із складу пам'яток племен іншої етнічної приналежності повинно сприяти розробці проблеми етногенезу слов'ян.

Праця Й. В. Сталіна не залишила сумніву в тому, що в скіфську епоху розвивалися племена сучасної мовної системи, але на ступені переходу від племінного ладу до складання народностей. Виявлення етнічної приналежності племен Скіфії на закладених Й. В. Сталіним основах радянського мовознавства стало черговим завданням науки.

При розробці цих питань, очевидно, вже не можна некритично відмовлятися від усього того позитивного, що дало раніше порівняльне мовознавство. Не слід при цьому боятися можливих обвинувачень в спробах реставрації теорії „прамови“, „прабатьківщини“. Власне кажучи, це вже запобігливо говорить на дискусіях, в яких торкаються питань історії мови і походження народів. Насправді ж, як указує товариш Сталін, „теорія „прамови“ не має до цієї справи ніякого відношення“³, бо наша наука розвивається на основах марксизму-ленінізму.

Найважливішим висновком науки потрібно визнати уявлення про різноетнічність населення Скіфії. Власне до цього ж, як відмічалось вище, змушені були прийти історики і археологи навіть в умовах аракеєвського режиму часу панування „нового вчення“ про мову.

Етнічна різноманітність дозволяє порівнювати суспільну організацію Скіфії з імперіями рабського і середньовічного періоду, характеристика яких дана Й. В. Сталіним в його працях з національного питання й мовознавства. Очевидно, Скіфію слід розглядати як конгломерат племен, як це робить П. М. Третьяков⁴, але тільки із значно простішим суспільним ладом порівняно з імперією Кіра, оскільки на протязі основного періоду своєї історії Скіфія ще не являла собою сталої держави, не була ще „Скіфською державою“.

¹ С. П. Толстов, „Нарцы“ и „Волхи“ на Дунае, СЭ, № 2, 1948, стор. 19.

² Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 24.

³ Там же, стор. 31.

⁴ П. Н. Третьяков, Некоторые вопросы происхождения народов в свете произведений И. В. Сталина о языке и языкознании, ВИ, № 10, 1950, стор. 16.

Уявлення про Скіфію як про конгломерат племен сприяє більш поглибленому вивченню її етнічного складу і вносить ясність в питання про суспільний устрій Скіфії.

Скіфія, яка включала в себе різні за етнічним походженням племена, очевидно, була не простим союзом племен, як це звичайно прийнято думати, — найімовірніше, вона розвивалася в тих же формах, що склалися, наприклад, у ірокезів, які на вершині своєї могутності в XVI ст. завоювали навколишні землі, частково прогнавши, частково обклавши даниною їх населення¹. Ірокези, за періодизацією Ф. Енгельса, знаходилися на нижньому ступені варварства. У скіфів же, які досягли ступеня переходу від первісно-общинного ладу до класового, суспільна організація, за формою подібна до ірокезької, повинна була одержати більш високий розвиток. В цьому ми бачимо пояснення значних розмірів, сталості і воєнної могутності Скіфії.

Така суспільна організація Скіфії більш за все відповідає панівному положенню в ній „царських скіфів“, які вважали всіх інших скіфів своїми рабами (очевидно, данниками), а також сукупності пам'яток матеріальної культури степових і лісостепових племен.

Коротко зупинимось на з'ясуванні основних етнічних масивів, з яких складалось населення Скіфії, та їх вірогідного місця в етногенезі слов'ян.

Для областей на північ від Чорного моря в межах УРСР археологічно виділяються дві основні культурні групи: степова, в основному кочівницька, і лісостепова група пам'яток осілих, землеробських племен.

В степову групу включаються пам'ятки „кочових скіфів“ і „царських скіфів“, які кочували в степовій смузі на схід від Дніпра. Археологічно вони поки що не розрізняються в зв'язку з великою рухомістю кочовиків і природним згладжуванням при цьому місцевих культурних особливостей.

У Геродота про численність скіфів наводиться дві думки: „одна — що вони дуже численні, друга — що власне скіфів мало“². Остання вказівка прямо відноситься до кочових скіфів, які були, як відомо, головним об'єктом оповідання Геродота.

Серед дослідників існує повна згода в питанні про етнічну приналежність кочових скіфів, генетично зв'язаних із савроматами (сарматами), які „говорили скіфською мовою, але з давніх-давен перекрученою“³.

Залишки скіфської і сарматської мов тільки підтверджують ці важливі свідчення античних авторів⁴. Мовознавці включають скіфську і сарматську мову в північно-іранську групу, до якої належать сакі, согдійці, хорезмійці, ягнобці, таджики, осетини. Щоб запобігти плутанини, іраномовних (кочових) скіфів доцільно називати, за прикладом Геродота, „власне“ скіфами, як це робив П. І. Шафарик, а в наш час пропонує Б. Н. Граков.

Гіпотеза про прихід кочових скіфів з глибин Азії, а також про внесення ними в готовому вигляді зовсім нової для Східної Європи культури не знаходить собі підтверджень в археології. Генезис культури власне скіфських кочових племен зараз все більше і виразніше пов'язується із зрубною культурою, племена якої, як це доводить О. А. Гракова, пересуваються з Поволжя і Прикаспію в Причорномор'я на

¹ Ф. Енгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства; К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 73—75.

² Геродот, IV, 81.

³ Геродот, IV, 117.

⁴ З сучасних праць згадаємо „Скифский язык“ В. І. Абаева (див. Осетинский язык и фольклор, I, М.—Л. 1949, стор. 149 та ін.).

протязі пізнього періоду епохи бронзи¹. Вторгнення скіфів в північне Причорномор'я і вигнання киммерійців, про яке повідомляє Геродот, можливо, є лише заключною подією в цьому пересуванні власне скіфських племен із сходу, із-за Дону.

Є думка, що власне скіфами, крім кочовиків, слід вважати також „скіфів-землеробів“ нижнього Дніпра, калліпідів і алазонів степового Побужжя². На жаль, археологічно культура цих племен досі залишається майже не висвітленою³, а письмові джерела дуже лаконічні. У всякому разі, ця гіпотеза може мати досить істотне значення при вирішенні питання про етнічну приналежність „скіфів-землеробів“, які були зв'язані з кочовою Скіфією не тільки територіально, а, можливо, і спільними етногенічними легендами, які по суті виявляються більш землеробськими, ніж кочовими⁴.

Інакше обстоїть справа з алазонами, яких Геродот не називає скіфами, а лише відмічає, що вони, подібно калліпідам, були землеробами, „а в інших відношеннях жили однаково із скіфами“. На користь їх фракійської приналежності говорять епіграфічні пам'ятки Ольвії, які дають деяку кількість фракійських імен⁵.

У „власне скіфів“ на підставі прогресивного ще в ту епоху кочового скотарства, в безпосередньому контакті з античним рабовласницьким світом, очевидно раніше, ніж у інших племен Скіфії, завершився процес складання народності. Скіфська держава, як доводить Б. Н. Граков, склалася саме на єдиній етнічній основі, яку повинні були складати „власне скіфи“, бо до часу її утворення (з нашої точки зору, не раніше III ст. до н. е.) Лісостеп уже відпав від Скіфії.

Більш гіпотетичним є питання про етнічну приналежність племен Лісостепу, тому що відомостей про нього у античних авторів значно менше, ніж про Степ; крім того, для цієї території немає синхронних мовних даних.

В світлі загальних історичних і лінгвістичних міркувань Лісостеп України, по меншій мірі на захід від Дніпра, входив до території можливої первісної слов'янської єдності. Це визнають навіть ті вчені, які не можуть знайти підтвердженнь подібного положення в археологічному матеріалі, як, наприклад, Лер-Сплавінський, що обмежує територію древніх слов'ян лише басейном Одера і Вісли⁶.

Лісостеп відрізняється від степової смуги насамперед великою кількістю відкритих і досліджених археологічних пам'яток всього скіфського періоду, особливо раннього і середнього часу. Численні городища, поселення і великі курганні могильники Лісостепу служать бездоганим свідченням сталої осілості і глибоких коренів культури, а також древньої місцевої традиції землеробсько-скотарського побуту. Для раннього часу лісостепові племена нам відомі археологічно значно краще, ніж племена, які жили в Степу. Кочова Скіфія повніше висвітлена письмовими джерелами, землеробська, північна — археологічними. Це явище не можна пояснити тільки випадковими обставинами — курганів у Степу розко-

¹ О. А. Кривцова - Гракова, Алексеевское поселение, Труды ГИМ, вып. XVII, М. 1948, стор. 115; М. И. Артамонов, К вопросу о происхождении скифов, ВДИ, № 2, 1950, стор. 44; А. И. Тереножкин, Предскифский период, КСИИМК, вып. XLVII (друк.).

² Доповідь Б. Н. Гракова, А. І. Мелюкової і Н. Н. Погребової на конференції ІМК в Москві в січні 1952 р. з питань скіфської археології.

³ Культура калліпідів вперше почала розроблюватись зовсім недавно (див. Ф. М. Штительман, Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., М. 1952 (автореферат кандидатської дисертації)).

⁴ Б. Н. Граков, Скіфський Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 7.

⁵ А. Д. Удадьцов, Основные вопросы этногенеза славян, СЭ, VI—VII, 1947, стор. 4, 5.

⁶ T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań 1946, стор. 13.

пано вже немало. Здається, що відоме нам співвідношення археологічних пам'яток прямо перекликається з наведеним оповіданням Геродота про чисельність населення Скіфії, згідно якому „власне скіфів“ було мало, а „скіфи“ взагалі були численними.

Рядом елементів культури лісостепові племена стояли близько до „власне скіфів“, причому ці елементи якщо не повністю, то в основному можуть бути з'ясовані як результат впливу кочівницької культури на культуру осілих племен. На користь цього говорить і склад „скіфських“ предметів матеріальної культури та їх територіальне розміщення в Лісостепу.

Тут, так само як і в кочовиків, були поширені подібні кочівницьким предмети спорядження бойового верхового коня, види озброєння, звіриний стиль в прикрашенні одягу, кінського убору і зброї. Характерна така сама, як і у кочовиків, роль вершництва і виділення знатних вождів, з соціальними рисами яких знайомить нас чудовий Мельгунівський (Литий) курган у верхів'ях Інгульця, пограбований Глевахський курган на південь від Києва, Старша Могила і Шумейківський курган на Сулі. Мідний казан, пристосований до кочівницького побуту, знайшов немале розповсюдження і в Лісостепу.

На південному краї Лісостепу, де осілі племена знаходилися у прямому контакті з кочовими, ці риси, які можна назвати „власне скіфськими“, найбільше помітні. З просуванням у глиб Лісостепу скіфські елементи культури слабшають, поступово зникаючи.

Український Лісостеп, з точки зору загального розповсюдження в ньому елементів скіфської (маємо на увазі причорноморських скіфів) і близьких до неї культур сарматських, сакських та інших азійських племен на Алтаї, у східному Казахстані, Мінусинському краї і далі на схід, був лише їх західною окраїною. Скіфські риси в культурі осілих лісостепових племен, очевидно, зобов'язані, з одного боку, сильному культурному впливу скіфів, з другого боку — факту довготривалого входження значної частини території українського Лісостепу до складу Скіфії.

Дніпро поділяє український Лісостеп на східну і західну частини. Генезис племен східної частини Лісостепу ще не розроблений.

Область поширення осіло-землеробської культури скіфського часу в Лівобережжі в етнічному відношенні, очевидно, не являла суцільного масиву. Пам'ятки її, зосереджені в басейнах Сули і Сіверського Дінця, розділені Ворсклинською локальною групою, зв'язаною не стільки із сходом, скільки із заходом, з дніпровським Правобережжям. Основна особливість Ворсклинської групи помітніше виявляється в кераміці, яка має „гальштатські“ риси (Більське городище¹, поселення біля сіл Мачуха² і Пожарна Балка³). Ототожнення культурних груп лісостепового Лівобережжя з племенами, відомими за Геродотом, залишається далеко ще неясним.

Культурна область, що розкинулася на захід від Дніпра до Подністров'я, найімовірніше, була зайнята „скіфами-орачами“⁴.

В дніпровському Правобережжі головні осередки місцевих племен скіфського часу виявляються в басейні річок Тясмина, Росі і в південному Поділлі (Немирівське городище); менш значна група пам'яток цього часу відмічена в західному Поділлі.

¹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде. Полтавской губ. в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, 1911.

² М. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології 1946, АП, т. II, К. 1949, стор. 53.

³ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской обл., КСИИМК, вып. XXXVII, стор. 125.

⁴ В. А. Ильинская, О скифах-пахарях и будинах Геродота, КСИИМК, вып. XL, стор. 28 і далі.

Локальні відмінності в культурі племен, які населяли басейни Тясмина і Росі, від південноподільської, а також і західноподільської груп, не викликають необхідності відділяти їх одну від одної. Ці особливості пояснюються не етнічними, а місцевими культурно-історичними зв'язками, контактом з кочовим степом на південному сході, на заході — в Подністров'ї — з фракійськими племенами, а на північному заході — з племенами лужицької культури. У верхньому Подністров'ї культура правобережного Лісостепу без різких змін, через посередництво висоцької культури, пов'язується з областю поширення пізньолужицької культури Середньої Європи.

Порівняння середнього Подніпров'я (в даному випадку Правобережжя) і середнього Подністров'я з північним Прикарпаттям і Повісленням дає підстави до висновку, що як на одній території, так і на другій під дещо різними формами матеріальної культури ховаються племена єдиного етнічного походження: слов'яни на заході — під лужицькою культурою, що має гальштатське офарблення, і слов'яни на сході, культура яких у південно-східній частині набула скіфських рис¹.

Цей висновок не суперечить загальноісторичним і лінгвістичним даним про входження дніпровського Правобережжя і середнього Подністров'я в межі гаданої древньої слов'янської території. Відсутність прямих мовних даних про населення частини Лісостепу в скіфський час, що нас цікавить, примушує звернутися до археології за підкріпленням висунутого положення про слов'янство „скіфів-орачів“.

Ретроспективний метод в археології дозволяє прослідкувати генетичну безперервність розвитку матеріальної культури і може тим самим дати можливість стверджувати безперервність розвитку даного народу. На заході така безперервність прослідкована для слов'ян по археологічних пам'ятках від історичного часу до епохи лужицької культури, тобто до другої половини II тисячоліття до н. е.

Велика мовна близькість слов'янських народів дає порівняльному мовознавству підстави для висновку, що в недалекому історичному минулому древньоруській, болгарській, польській, чеській, сербській народностям передувала спільна слов'янська народність. Цей факт підтверджується наявністю для ранніх слов'ян збірної назви „венети“ (венеди, венті, вінди, вятичі, вати, анти), історичними свідченнями Іордана і Прокопія, а також близькістю археологічних пам'яток. Уявлення про первісну слов'янську народність було відомо і руському літописцю, який писав: „Бе един язык словенск — словени, иже сядяху до Дунаеви (их же прияша угри) и Морава и чеси и Ляхове и поляне, яже ныне зовомая Русь“². Подібні свідчення літопису про древньо-слов'янську спільність — неодноразові.

Час гаданої слов'янської єдності відноситься Б. А. Рибаківим до перших століть нашої ери і пов'язується ним з культурою полів поховань в середньому Подніпров'ї і пшеворською культурою в Повісленні. Приналежність культури полів поховань в Подніпров'ї слов'янам одержала загальне визнання в археології, причому її носії розглядаються як безпосередні предки тиверців, уличів, полян і сіверян³.

Культура полів поховань черняхівського типу через посередництво корчоватського типу генетично бере свій початок у місцевій культурі скіфського часу, що в свою чергу дозволяє древніх слов'ян зводити тут також до скіфської епохи.

¹ А. Д. Удалъцов, Роль археологического материала в изучении вопросов этногенеза, Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М. 1951, стор. 7.

² Б. А. Рыбаков, К вопросу об образовании древнерусской народности, Тезисы докладов и выступлений сотрудников ИИМК, подготовленных к совещанию по методологии этногенетических исследований, М. 1951, стор. 17.

³ Там же.

Скіфський період у Правобережжі характеризується найбільшою стійкістю розвитку осіло-землеробської культури. Ритм життя землеробських племен порушувався, очевидно, тільки наскоками степових кочовиків, для захисту від яких скрізь, а особливо в південній прикордонній смузі, будуються укріплені городища. В IV ст. до н. е., коли степові скіфи досягли найбільшої могутності, в лісостеповій смузі Правобережжя настає деякий занепад життя осілого землеробсько-скотарського населення.

Поява ж у цей час у глибині правобережного Лісостепу кочівницьких скіфських могил у вигляді глибоких катакомб пояснюється тим, що цей занепад був викликаний не наскоками, а тривалим удержанням захопленої частини території Лісостепу кочовиками і перетворенням її в пасовиська.

Ніяких археологічних даних про пересування значних мас населення із заходу в область середнього Подніпров'я і Подністров'я не спостерігається. Описані в свій час Т. Сулімірським речі лужицьких типів, які походять з території Лісостепу України, говорять не про пересування якихось етнічних груп із заходу, наприклад, з Повіслення, а лише про культурні і економічні зв'язки, цілком подібні до зв'язків середнього Подніпров'я з Кавказом і з грецькими містами Причорномор'я.

Питання про місцеві корені культури „скіфів-орачів“ було вперше поставлене А. А. Спициним¹ і знайшло собі пряме підтвердження в доскіфських пам'ятках білогрудівського і чорноліського типів на Уманщині і в басейнах річок Тясмина і Росі².

Культура племен правобережного Лісостепу в білогрудівський і чорноліський час (приблизно X — початок VII ст. до н. е.) не мала ще „скіфських“ елементів. Вона досить чітко відрізняється від культури киммерійців в північному Причорномор'ї, яких звичайно прийнято вважати фракійцями, а також від пізньозрубної культури, що розвинулася в кінці епохи бронзи в Степу і Лісостепу на схід від Дніпра. Разом з тим, для доскіфського часу чіткіше виявляється культурна спільність населення дніпровського Правобережжя з племенами лужицької культури. Особливо це відбивається в поширенні там і тут поховального обряду з трупоспаленням, властивого заходу і невідомого на сході. Ми не шукаємо тотожності в культурному розвитку між Подніпров'ям, Подністров'ям і Повісленням, бо його фактично не було навіть у розвитку окремих племінних груп власне лужицької культури з її численними локальними підрозділами, добре розробленими польськими і чеськими археологами. Різноманітність місцевих особливостей у розвитку культури древньої „слов'янської єдності“ як на заході, так і на сході була обумовлена великими розмірами їх території, реальними відмінностями історичної обстановки і особливостями культурних та торговельно-обмінних зв'язків і, нарешті, місцевим фізико-географічним середовищем.

Роль трупоспалення в поховальному обряді племен скіфського часу в дніпровському Правобережжі була відома давно, але недостатньо враховувалась у археології. Відомості про поховання з обрядом трупоспалення в Подніпров'ї вперше для скіфського часу були підсумовані А. А. Спициним³. В. Д. Рибалова вивчала поховання із спаленням в середньому Подніпров'ї і Подністров'ї в зв'язку з розробкою проблеми скіфо-лужицьких (древньослов'янських) зв'язків, доводячи древність

¹ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 87 та ін.

² О. І. Тереножкін, Поселения білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К. 1951, стор. 173; Скифская правобережная экспедиция, КСИИМК, вып. XXXVIII, стор. 117; Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII.

³ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 87 та ін.

цього обряду і його велику роль у місцевій культурі скіфського часу¹. З метою в'яснення генезису культури полів поховань П. Д. Ліберов спеціально дослідив роль і місце поховального обряду з трупоспаленням у скіфський час на Київщині². Нові дані про велике значення цього поховального обряду в доскіфський час дало вивчення пам'яток чорноліського етапу³.

Всі ці спостереження не враховуються в польській історіографії, яка твердить, що тільки Одер і Вісла були вихідною областю розселення слов'ян. Поширена думка про фракійську приналежність населення середнього Подніпров'я і Подністров'я не має під собою серйозних підстав, хоч і не виключено, що деякі групи пам'яток в Подністров'ї і в Прикарпатті будуть визначені як фракійські.

Стійка, нічим не порушена спадковість слов'янської культури на Правобережжі Дніпра і в Подністров'ї від часу полів поховань до епохи пізньої бронзи виявляється вже досить чітко; безперервність її і стійкість не відрізняються від тієї, яка відома для слов'янської культури в Польщі — від пшеворської культури до лужицької культури епохи бронзи. Всупереч виявленню про поширення слов'ян на схід з областей лужицької культури, ми не можемо відмітити на протязі всієї ранньої епохи заліза жодного археологічного факту, який свідчив би про пересування великих етнічних груп із заходу на середній Дністр, Буг, Дніпро.

Вище відмічалися зв'язки культури „скіфів-орачів“ Правобережжя з пам'ятками Ворскли. Можливо, що в цьому явищі треба вбачати початок слов'янізації лісостепоного населення Лівобережжя аж до середнього Дону.

Археологічні матеріали підтверджують правильність загальних історичних і лінгвістичних висновків про те, що Лісостеп між Дністром і Дніпром входив у межі земель, на яких жили древні слов'янські племена до початку їх розселення. Вже зараз для цього часу археологічно починають окреслюватися контури того культурно-етнічного масиву, на який без великих поправок може бути накладена карта області, зайнятої древньослов'янською єдністю, як це встановлювалось, наприклад, Л. Нідерле⁴.

В цій статті ми торкнулись тільки питання про місце двох основних етнічних груп, які входили до складу Скіфії. Дуже цікаве питання про фракійський елемент у Скіфії, що неодноразово відмічалось в історико-лінгвістичних дослідженнях, на жаль, археологічно залишається ще нерозробленим. Не торкалися ми питання про неврів, слов'янська приналежність яких визначається зараз майже всіма дослідниками і, очевидно, цілком правильно пов'язується з кругом пам'яток висоцької культури, — питання це зараз не носить дискусійного характеру. Також ми зовсім не згадували будинів, яких деякі дослідники охоче вміщують у середньому Подніпров'ї і вважають можливим вбачати в них древніх предків слов'ян.

Складність питання про їх локалізацію, з огляду на суперечливі вказівки Геродота, змушує нас утриматися від висновків про їх етнічну приналежність та їх місце в історії культури епохи раннього заліза в Східній Європі.

Праця Й. В. Сталіна з питань мовознавства дозволяє намітити деякі чергові завдання в археології скіфського періоду, розробка яких необ-

¹ В. Д. Рыбалова, О связях населения среднего Приднепровья с лужичскими племенами (доскифский и скифский период), Л. 1950.

² П. Д. Либеров, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 75.

³ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII.

⁴ L. Niederle, Původ a počátky národa slovanského, Slovanské starožitnosti, oddíl I, svazek I, карта до стор. 30.

хідна для дальшого розкриття процесів етногенезу і очищення нашої області знань від шкідливих наслідків впливу на неї „нового вчення“ про мову. Успіх розробки цих питань буде залежати в значній мірі від того, як вони привернуть до себе увагу лінгвістів, встановлення тісного контакту з якими дуже потрібне археології.

Черговим завданням скіфознавства в світлі праці Й. В. Сталіна є розробка на більш широкій основі (для лісостепової смуги) питань походження і історії древніх слов'ян.

Треба відновити дослідження пам'яток корчоватського типу, без чого залишається недосить ясним перехід від культури „скіфів-орачів“ до культури полів поховань черняхівського типу.

Необхідно посилити успішно розпочаті Інститутом історії матеріальної культури та Інститутом археології АН УРСР дослідження пам'яток скіфського часу в Побужжі, середньому Подністров'ї і в західних областях УРСР (пам'ятки висоцької культури), як племенних територій, що пов'язують середнє Подніпров'я з областями лужицької культури Чехії і Польщі. Особливе місце повинно зайняти вивчення досить важливої, але ще слабо виявленої голіградської (фракійської?) групи на верхньому Дністрі, з якою пов'язаний знаменитий Михалківський скарб.

Разом з тим треба посилити дослідження пам'яток доскіфського (білогрудівської і чорноліської груп) і ранньоскіфського часу в Подніпров'ї. Знайомство з ними показує, що не тільки у скіфський, але й у доскіфський час тут, в Подніпров'ї, повинен був знаходитися один з найважливіших культурних центрів, поглиблене вивчення якого буде і далі сприяти успішному висвітленню проблеми джерел слов'янства.

Досвід вивчення генезису культури „скіфів-орачів“ у дніпровському Правобережжі треба перенести в лісостеп Лівобережжя, насущними питаннями скіфської археології якого є: висвітлення генезису посульсько-донецької групи, генезис культури на Ворсклі, пов'язаний „гальштатськими“ елементами з дніпровським Правобережжям, висвітлення процесу складання на двох основах — посульсько-донецькій і ворсклинській — спільної „пізньоскіфської“ культури та її генетичного зв'язку з ранньослов'янськими пам'ятками культури полів поховань.

Етногеографія і питання генезису степових причорноморських племен утворюють складний комплекс проблем, що заслуговує спеціальної розробки. Найважливішими з них будуть: з'ясування культурного і етнічного споріднення між „власне скіфами“ і землеробськими племенами нижнього Подніпров'я та нижнього Побужжя; розвідки і розкопки пам'яток скіфського часу на цих територіях з метою вивчення культури „скіфів-землеробів“ і алазонів; дуже важливим є також нагромадження матеріалів з культури кочових скіфів архаїчного періоду, висвітлення генезису яких утруднено не тільки слабою вивченістю останнього доскіфського етапу в Степу, а й дуже обмеженою кількістю даних про матеріальну культуру ранньоскіфського часу.

Вирішення цих, а також інших важливих проблем скіфо-сарматської археології, про які мова йшла вище, дасть можливість нашій науці, збагаченій новою працею товариша Сталіна з питань мовознавства, досягти нових успіхів.

СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АНТСЬКИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

1

Питання періодизації історії СРСР являють собою одне з найактуальніших завдань сучасної історичної науки. Найменш розробленими залишаються ті періоди історії нашої Батьківщини, які передували утворенню Київської держави, тобто кінець епохи первісно-общинного ладу у східних слов'ян і час переходу до феодального суспільства.

Не розроблене питання про значення рабовласництва в житті східних слов'ян, хоча всі історики зараз погоджуються на тому, що слов'янське суспільство пройшло повз рабовласницьку формацію; ще й досі не існує єдиної точки зору на час формування феодальних відносин.

Через відсутність достатніх письмових даних, які б дозволили висвітлити дофеодальний період історії Русі, основним джерелом дослідження стають речові пам'ятки. Археологи розробили свою систему періодизації пам'яток, проте ця система в значній мірі має технічний характер, і питання про те, наскільки археологічні періоди відповідають корінним етапам розвитку суспільства, далеко ще не з'ясоване.

Сказане в повній мірі стосується і антського періоду історії східних слов'ян: в археологічній літературі цей період можна вважати за визнаний, але історична суть його досі залишається ще не розкритою.

Буржуазні історики Росії виклад свого предмета починали з часів Київської Русі — з періоду, який добре відображений у древньоруських літописах. Древніші періоди історії слов'ян для більшості цих дослідників просто не існували. Сама поява східних слов'ян на території, де їх застає історія, викликала в буржуазній науці найрізноманітніші пояснення, що базувалися в основному на антинауковій індоєвропейській теорії з її уявленням про прабатьківщину, міграції та переселення, і, по суті, не мали нічого спільного із справжніми історичними фактами. Час появи слов'ян на території, яку вони займають нині, відносився цими істориками не до історії, а до сфери темних переказів та неясних легенд передісторії.

Більшість старих істориків, які перебували в полоні антинаукової „теорії“ норманізму, зараз повністю розвінчаної радянською наукою, історію східних слов'ян взагалі починали від легендарного закликання варягів, тобто від середини IX ст. Слід зауважити, що і в наші дні реакційна „норманістська теорія“ використовується ворогами нашої країни, зокрема американо-англійськими фальсифікаторами історії, в їх намаганнях всіляко принизити минуле нашого народу. Ті ж буржуазні дослідники, яких не можна віднести до норманістів і які цікавилися подіями більш давнього, ніж IX ст., часу, історію східних слов'ян починали не раніше як від середини I тисячоліття н. е.

У цьому розумінні показовим є тезис В. О. Ключевського, за яким існують „дві тісно пов'язані одна з одною ознаки, які позначають

початок історії народу: найбільш ранній спогад його про самого себе і найбільш рання суспільна форма, що об'єднувала його в якомусь сумісному діянні"¹. Ці ознаки В. О. Ключевський вбачав у VI ст. н. е. у східних слов'ян, які об'єдналися в Дулібський „військовий союз на Карпатах“² — найдавніше політичне утворення східних слов'ян. Літописні згадки про цей союз племен являють собою найдавніші відомості про слов'ян, відбиті у східнослов'янських письмових пам'ятках. Саме Дулібський союз Ключевський і вважав початком руської історії.

Радянську науку така постановка питання, звичайно, задовольнити не може. Немає ніяких підстав починати історію нашої Батьківщини тільки від часу найдавнішої згадки про слов'ян у літопису, тим більше, що відсутність письмових джерел у більш давні часи компенсується джерелами археологічними. Взагалі, історія будь-якого народу починається не тоді, коли згадки його про своє минуле відбиваються в пам'ятках письменства, а тоді, коли цей народ виникає. Історія виникнення народу є історією племен або інших етнічних утворень, які були творчою силою в самому процесі етногенезу. Тому ранній період історії східних слов'ян (до утворення Київської Русі) є для радянського історика не менш важливим і присутнім, ніж пізніші періоди.

При вивченні раннього періоду історії східних слов'ян в центрі уваги звичайно опиняється середина I тисячоліття н. е. — час, коли слов'янські племена антів і склавів займали значне місце у творах візантійських письменників, що, безперечно, є відбитком тієї величезної ролі, яку древні слов'яни відіграли в історії Візантії і взагалі Європи в епоху раннього середньовіччя.

У IV ст. н. е. в Причорномор'ї анти вели вперту боротьбу з остроготами³. У VI—VII ст. ст. анти і склав'яни ведуть наступ на південь і південний захід проти наскрізь прогнилої рабовласницької Візантійської імперії. Цей наступ, як відомо, закінчився поваленням рабовласницького і виникненням нового, більш прогресивного, феодального ладу, а разом з тим — слов'янською колонізацією Балканського півострова і утворенням тут у VII ст. Болгарського царства, а трохи пізніше Сербії.

Оскільки східні слов'яни (точніше, частина їх) в середині I тисячоліття н. е. були відомі під назвою анти, цей період дістав назву антського.

2

Більшість сучасних істориків і археологів антською територією вважають середню Наддністрянщину, Побужжя та середню Наддніпрянщину (головним чином Правобережжя⁴). Отже, анти були південно-західною частиною східнослов'янських племен.

Письмові відомості про антів дуже незначні; правильно зрозуміти історію антів можна лише при поєднанні цих письмових даних з археологічними матеріалами.

Матеріальна культура антів довгий час була невідомою. Існувала неправильна думка, що антські пам'ятки повинні мати примітивний архаїчний вигляд, близький до пам'яток роменсько-боршевського типу. Б. А. Рыбаков деякий час навіть вважав, що культура городищ роменсько-боршевського типу і є культурою антів⁵.

¹ В. О. Ключевський, Курс русской истории, т. I, М.—Л. 1923, стор. 121.

² Там же, стор. 126.

³ У буржуазній літературі „остроготи“ неправильно перероблено в „остготи“.

⁴ П. Н. Третьяков, Анты и Русь, Советская этнография № 4, 1947.

⁵ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ № 1, 1939, стор. 319—337.

Внаслідок досліджень останніх років можна вважати встановленим, що антська культура представлена пам'ятками культури полів поховань черняхівського типу.

Культура полів поховань черняхівського типу, відкрита В. В. Хвойком в кінці минулого століття¹, нині може вважатися вивченою більш-менш ґрунтовно.

Поселення цієї культури відомі в значній кількості пунктів (понад 200), однак дослідження їх почалось лише в останній час. В дореволюційні роки розкопки провадилися тільки на одному поселенні (в с. Неслухів, Новомилятинського району, Львівської області). За останні роки досліджувалися поселення у Жуківцях (Обухівського району, Київської області), Ягнятині (Ружинського району, Житомирської області), Луці-Врублівській (Кам'янець-Подільського району), Костянці та Волиці (Дубнівського району, Ровенської області), Великих Вікнинах (Великодедеркальського району, Тернопільської області) та ін.

Ці поселення являли собою відкриті, нічим не захишені селища, які розташовувалися на пологих берегах річок, ярків і балок. На цих поселеннях під час розкопок відкрито залишки невеликих наземних жител, стіни яких були побудовані з дерев'яних стовпів, переплєтених лозою та обмазаних глиною. В середині жител знаходилися глинобитні або камінні печі. На поселеннях виявлено також споруди господарського (ями, льохи та ін.) і виробничого (керамічні печі, залишки горнів та ін.) призначення. Речовий матеріал, що складається головним чином з уламків кераміки, свідчить про високий рівень розвитку суспільства культури полів поховань.

Кладовища культури полів поховань черняхівського типу являють собою великі некрополі, без будь-яких могильних насипів, так звані поля поховань (звідки і сама назва культури). Такі кладовища відомі в багатьох місцях — в Черняхові (Кагарлицького району, Київської області), Масловому (Златопільського району, Кіровоградської області), Дідівщині (Фастівського району, Київської області), Дерев'яному (Клеванського району, Ровенської області) та ін. З цих кладовищ, які нараховують по кілька сот поховань кожне, більш-менш повно розкопані тільки два: черняхівське та масловське.

У могильниках культури полів поховань черняхівського типу звичайно зустрічаються два обряди — тілоспалення та тілопокладення, причому другий обряд явно переважає. При кістяках або урнах з прахом часто зустрічаються супроводжуючі речі: посуд, залізні ножі, фібули (бронзові, залізні або срібні), пряжки, скляні посудини, різного роду привіски, кістяні гребінці, щипці, різного типу бусини, монети і т. п.

Датування культури полів поховань черняхівського типу довгий час обмежувалося II—V ст.ст. н. е. Зараз на підставі таких пам'яток, як підкарпатські кургани, Ягнятин, Мартинівка, Россав, Лука-Врублівська, Псарі, Городниця та ін., існування культури полів поховань, принаймні на основній території її поширення (Наддністрянщина та Правобережжя), треба продовжити на VI а то і на початок VII ст. н. е.², тим більше, що пам'ятки VII—VIII ст.ст. типу Пастирського городища, Ягнятинського кургана, Луцька, Віткова, Гнідави, Липи та ін. надзвичайно схожі з пам'ятками культури полів поховань черняхівського типу³.

Базуючись саме на пам'ятках черняхівського типу, можна окреслити основні моменти розвитку антського суспільства в першій половині та середині I тисячоліття н. е.

¹ В. В. Хвойко, Поля погребений в среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, вып. 1—2, СПб 1901, стор. 172—190.

² Археологія, т. IV, К. 1950, стор. 46—51.

³ Там же, стор. 50—51.

Культура полів поховань, яку ми тепер розглядаємо як антську, мала хліборобський характер, стже господарський розвиток антського суспільства мав хліборобську основу.

Висвітленню значення хліборобства у східних слов'ян присвячено немало сторінок у працях вітчизняних дослідників, але до недавнього часу це питання не було з'ясованим до кінця. Дискусія про те, ким були наші предки — хліборобами чи мисливцями і рибалками, — могла мати місце лише доти, поки у розпорядженні історичної науки знаходилися лише писемні джерела, в яких дійсно не маємо достатніх даних для розв'язання цього питання. Але як тільки були використані археологічні матеріали, ця проблема вирішилася сама собою, і зараз хліборобський характер господарства антів ні в кого не викликає сумнівів.

Характер і топографія поселень та кладовищ культури полів поховань черняхівського типу показують, що анти були осілим народом, у свій господарський діяльності пов'язаним з обробітком землі. Про це ж свідчать і інші факти, серед яких найважливішими є знахідки землеробських знарядь на поселеннях культури полів поховань. Так, наральники були знайдені в Ягнятині, Празеві¹ та ін.; серпи — у Великих Вікнинах², на Пастирському городищі³ та ін. Про хліборобство говорять також відбитки соломи на кусках обмазки від стін будівель, відбитки полови на денцях горшків пізніх виявів культури полів поховань та ін.

Письмові джерела зображують древніх слов'ян насамперед хліборобським народом. Менандр, наприклад, свідчить, що під час воєн слов'ян з аварами останні розоряли слов'янські поля⁴; в інших творах древніх авторів мова йде про спустошення антських земель.

Поряд з хліборобством значне місце в господарстві антів займало скотарство, як про це довідуємось з письмових джерел і археологічних фактів (остеологічний матеріал, знаходжуваний на поселеннях культури полів поховань). Особливе місце займало розведення коней, яке мало, між іншим, і військові цілі: антські вершники неодноразово брали участь у подіях VI—VII ст.ст.⁵ В певній мірі анти займалися також мисливством, рибальством та іншими промислами.

Прогрес східнослов'янського суспільства в I тисячолітті н. е. визначався в першу чергу технічним прогресом в хліборобстві.

Хліборобство у Східній Європі має надзвичайно глибокі корені: починаючи від пізнього неоліту воно було визначальною галуззю господарства в середній Наддніпрянщині та Наддністрянщині. У скіфську епоху виникло орне землеробство, що було значним кроком вперед у розвитку хліборобства. Саме скіфів-орачів, які жили на правобережжі Дніпра, на Побужжі та частково у середній Наддністрянщині, і можна вважати предками антів та носіями цієї передової техніки хліборобства.

Слід думати, що у скіфські часи основним типом орного знаряддя була дерев'яна соха; тільки в останні століття перед нашою ерою з'являються залізні наральники, які в перші століття нашої ери розповсюджуються по всій антській території.

Й. В. Сталін указує: „Друга особливість виробництва полягає в тому, що його зміни і розвиток починаються завжди із змін і розвитку продуктивних сил, насамперед — із змін і розвитку знарядь вироб-

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань в північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К. 1949, стор. 169—172.

² М. Смішко, Селище доби поховань у Великих Вікнинах, Археологія, т. I, К. 1947, стор. 120.

³ Древности Приднепровья, вып. II, табл. IV.

⁴ ВДИ, № 1, 1941, стор. 247.

⁵ Там же, стор. 234.

ництва“¹. Отже, особливу увагу слід звернути на зміни в розвитку основного орного знаряддя, яке використовувалось в антському суспільстві.

Залізні наральники культури полів поховань були частиною знаряддя типу сохи, з вузьким робочим кінцем, укріпленим під кутом до лінії руху. Таке знаряддя могло лише розрихлювати землю, але не підрізало довгих коренів степових трав і не перевертало землі. За допомогою його можна було зорювати лише площі, звільнені з-під лісу (підсічна система господарства); освоїти ним степову цілину було неможливо. Але вже на кінець антського періоду (VII—VIII ст.ст.) зустрічаємо наральники, які були частиною знаряддя плужного типу, з широким робочим кінцем, що являє собою горизонтально-ковзний повзун. Таке знаряддя підрізало верхній шар землі і перевертало його за допомогою відвальної дошки.

Наральники такого типу відомі в культурних шарах VII—VIII ст.ст. н. е. на Пастирському городищі² і на поселенні біля с. Сахнівка³. Такий же наральник було знайдено і в с. Шмирево, Курської області⁴.

Винахід ширококозого плуга за антських часів мав величезне значення для дальшого розвитку древньослов'янського суспільства не тільки тому, що поліпшував обробіток вже освоєних земель і тим самим підвищував їх продуктивність, а головним чином тому, що робив можливим освоєння степових просторів.

Це технічне досягнення створювало нові перспективи розвитку виробництва у древньослов'янському суспільстві. Початок антського періоду, точніше — перехід від пізньоскіфського до антського часу, був ознаменований великим технічним досягненням — широким запровадженням у землеробстві орного знаряддя із залізним наконечником (найдавніші залізні наральники, відомі на території східних слов'ян, знайдені на поселенні Галліш-Ловачка біля Мукачева в Закарпатті і відносяться до останніх століть перед нашою ерою).

Кінець антського періоду, точніше — перехід від антського періоду до часів Київської Русі, був ознаменований новим великим технічним досягненням — винаходом ширококозого плуга.

Поява і широке запровадження орного знаряддя із залізним робочим кінцем мало величезні наслідки: воно значно збільшило продуктивність землеробського виробництва і цим самим створило необхідні умови для одержання гарантованого додаткового продукту, достатнього для реалізації другого суспільного розподілу праці і появи експлуатації людини людиною. „...Завдяки плугові, — вказує Ф. Енгельс, — стало можливе у великому розмірі землеробство, *рілляництво*, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів...“⁵.

Виділення ремесла в самостійну галузь виробництва на заключних етапах того періоду історії людського суспільства, який Ф. Енгельс називає „вищим ступенем варварства“, було історичною необхідністю. Умови, що визначали цю необхідність, виникали ще на початку даного ступеня розвитку. Серед них головною був початок добування і обробки заліза. Оскільки поклади заліза трапляються далеко не всюди, а самий процес його добування і обробки вимагає наявності спеціального досить

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, стор. 115.

² Древности Приднепровья, вып. II, табл. V, 137.

³ Розкопки В. І. Довженка в 1949 р.

⁴ Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда, Курской губ., произведенных проф. Д. Я. Самоквасовым, М. 1915, стор. 3—5; Атлас Гочевских древностей. Приложение к дневнику раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда, Курской губ., М. 1915, табл. I.

⁵ Ф. Енгельс, Происхождение сѣм'и, приватной собственности и державы, Укрполітвидав., К. 1948, стор. 24.

складного устаткування і особливих навиків, виникла передумова відокремлення цієї галузі виробництва, яке повинно було забезпечувати потреби вже не общини, членом якої є виробник, а значно ширших шарів населення.

Отже, коли ми кажемо, що в II ст. н. е. ремесло в антському суспільстві вже відокремилося, то маємо на увазі не початок, а завершення цього процесу.

Виділення ремесла в самостійну галузь виробництва переростає безпосередні рамки натурального господарства, оскільки продукт ремесла може реалізуватися тільки через ринок. Тому і сільське господарство — основна галузь виробництва — повинно бути досить продуктивним, щоб давати додатковий продукт, який міг би бути перетвореним на товар.

Ще в скіфську епоху Геродот повідомляв про те, що скіфи-орачі сіють хліб не тільки для власного вжитку, а й на продаж. Це значить, що вже в V ст. до н. е. кількість продукovanого збіжжя перевищувала кількість збіжжя, яку споживав сам виробник; це давало можливість ту частину збіжжя, яка складала це перевищення, перетворювати в товар. Навряд чи може бути сумнів в тому, що ці умови полягали у виникненні орного хліборобства.

Поява плуга із залізним наконечником на рубежі нашої ери повинна була зробити сільське господарство ще більш продуктивним.

Отже, є всі підстави говорити про виникнення, хоча б у якихось обмежених масштабах, внутрішньої торгівлі. І дійсно, у антив I—II ст. ст. н. е. ремесло вже відокремилося від сільського господарства в самостійну галузь виробництва, працювало на ринок. Про це свідчить широке поширення в пам'ятках культури полів поховань, починаючи від II ст. н. е., посуду, виготовленого на гончарському крузі. Цей посуд, як доказано радянськими вченими, був посудом ремісничого походження і виготовлявся на продаж. Велике значення мають також залишки майстерень, виявлені на древньослов'янській території: керамічних (Неслухів¹, Лепесівка², Лука-Врублівецька³, Тропішов⁴ та ін.), залізообробних (Острів-Варковецький⁵), ювелірних (Гришинці⁶) та ін. Розміри цих майстерень свідчать про те, що продукція їх була розрахована на ринок. Прикладом може бути керамічна майстерня III—IV ст. ст. н. е. в Тропішові⁷, де випадково були виявлені залишки кількох керамічних печей. Археологічні розкопки виявили ще чотири печі для випалювання посуду. В одній з них було знайдено 92 посудини. Отже, в чотирьох печах можна було одноразово випалювати більше 350 посудин. Коли взяти до уваги, що печей було не чотири, а значно більше, то великі масштаби виробництва тропішовської майстерні стануть ще яснішими. Цілком очевидно, що в Тропішові існувало налагоджене ремісниче виробництво, розраховане на широкий продаж.

Другий суспільний поділ праці і утворення постійного внутрішнього ринку обумовили виникнення і грошової торгівлі. Свідченням цього є скарби римських монет, якими буквально засіяні древньослов'янські землі⁸. Територія поширення римських монет у Східній Європі повністю

¹ K. Nadaczek, Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu (I), Teka konserwatorska, R. II, Lwów 1900, стор. 44—59; Grabarka niesłuchowska (II), Teka konserwatorska, R. II, Lwów 1900, стор. 71—86; Grabarka niesłuchowska (III), Teka konserwatorska, R. III, Lwów 1901, стор. 1—14.

² Яроцкий, Некоторые памятники древности близ с. Лепесовки, Кременецкого у., ИАК, вып. 24, стор. 54—64.

³ Не опубліковано.

⁴ T. Reuman, Problem ceramiki siwej na kole toczzonej, Wiad. archeol., t. XIV, Warszawa 1936, стор. 147—175.

⁵ АП, т. III, 1952, стор. 162—164.

⁶ Каталог выставки XI АС в г. Киеве, К. 1899.

⁷ T. Reuman, там же, стор. 163—168.

⁸ Археологія, т. III, К. 1950, стор. 93—101.

збігається з територією антів, визначеною на підставі письмових джерел, та з територією культури полів поховань черняхівського типу. Не може бути сумніву, що римська монета була у антському суспільстві грошовим знаком і мала внутрішній обіг; більше того, у антів існувала навіть власна чеканка монет, яка наслідувала римські зразки. Такі „варварські“ монети знайдено на наших землях (Черняхів, Ромашки, Бронниця, Стольне, Кашперівка, Городок та ін.)¹.

Переважає більшість римських монет, виявлених на антських землях, відноситься до II ст. н. е. (часи Антонінів; найчастіше ж — Антоніна Пія і Марка Аврелія). Древніші монети тут трапляються дуже рідко. Збіг дати максимального поширення римської монети з датою відокремлення ремесла від землеробства аж ніяк не може бути випадковим. Але час обігу римської монети в антському суспільстві не обмежувався II ст. н. е. Є безперечні докази, що римська монета зберігала своє значення у антів ще принаймні в IV—V ст. н. е. і, очевидно, ще пізніше².

4

Матеріали, які є в нашому розпорядженні (головним чином археологічні) свідчать про значне майнове розшарування антського суспільства вже в перші століття нашої ери. Одним з доказів цього є відмінність в похоронному інвентарі, яку можна спостерігати (що особливо важливо відзначити) в межах одного і того ж кладовища. Прикладом може вважатися Черняхівський могильник³, де виявлено, з одного боку, поховання без речей (таких близько чверті загальної кількості), з другого — порівняно багаті поховання, інвентар яких складається з речей, виготовлених з дорогоцінних металів, скляного посуду, який являв собою на той час велику цінність, коштовних привозних виробів, монет тощо. Два поховання відрізнялися навіть своєю архітектурою: вони являли собою дерев'яні склепи. Обидва поховання були пограбовані ще в древності, що дає підставу припустити, що вони належали до числа найбагатших. Про це ж свідчать і уламки скляного посуду, що залишилися після пограбування.

Багаті інвентарі відомі і в скіфський час; більше того: антські поховання навіть бідніші від багатих скіфських могил, однак це не є доказом, що антське суспільство було біднішим або що майнове розшарування тут було менш виявлене. В літературі висловлена цікава думка, згідно якої самі розміри багатств, покладених у скіфські могили, свідчать про те, що в скіфському суспільстві ще не навчилися цінувати срібло і золото; інакше такі величезні маси дорогоцінних металів не клали б у поховання. Характерно, що у скіфські часи ми не зустрічаємо ні речових, ні грошових скарбів; процес нагромадження багатств, зовнішнім виразом якого є скарби, очевидно, в цей час ще не починався, оскільки економічний розвиток скіфського суспільства ще не досяг того рівня, коли це явище стає історичною необхідністю.

В антський же час скарби були дуже поширені. До перших століть нашої ери належить дуже мало речових скарбів: основне багатство набуває в цей час грошової форми і складається з римських монет, що можна пояснити слабим розвитком в той час ювелірного ремесла. В середині ж I тисячоліття н. е. грошові скарби майже зникають:

¹ Археологія, т. III, К. 1950, стор. 100—101.

² Археологія, т. VI, стор. 74—80.

³ В. В. Хвойко, Поля погребений в среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, вып. 1, 2, СПб 1901, стор. 172—190.

у IV—V ст.ст. вони ще відомі (наприклад, Оболенський¹ або Рублівський²), але вже в VI—VII ст. ст. відсутні. Приблизно в один час із зникненням грошових скарбів починають з'являтися речові скарби. В IV—V ст. ст. н. е. зустрічаємо також змішані скарби, які мають у своєму складі як монети, так і речі (Ніжинський³, Борочицький⁴ та ін.). У V ст. відомі вже чисто речові скарби (Обоянський⁵, Суджанський⁶, Концептський⁷ та ін.), а в VI—VII ст. ст. кількість їх значно зростає.

Ці скарби досягають іноді великих розмірів. Відомі скарби римських монет, які нараховували понад 1000 екземплярів, — Ніжинський (1312)⁸, Борочицький (кілька тисяч)⁹, Кашперівецький (близько 1000)¹⁰, скарб, знайдений у колишньому Ольгопольському повіті, Подільської губ. (1348)¹¹ і т. д. Речові скарби також іноді бувають дуже багатими, як, наприклад, Мартинівський¹². Відомий Перещепинський скарб, датований початком VIII ст. н. е., як про це свідчить комплекс речей, складався протягом кількох століть¹³.

Ці скарби є безумовним свідченням величезних багатств, що нагромаджувалися в руках окремих представників антського суспільства. Але на відміну від попереднього часу ці багатства не клалися у могили (що означало їх фактичне знищення), а переходились у вигляді скарбів, звідки в перший-ліпший момент могли бути взятими.

Підтвердженням майнової нерівності у антів можуть вважатися також знахідки ключів від хатніх засувів (Неслуків¹⁴, Костянець¹⁵ та ін.) — найбільш давні на наших землях.

Дуже цікавою є поява в антській час „знаків власності“, або тамг, які сильно розвинулися в наступну епоху — в епоху Київської Русі (так звані „знаки Рюриковичів“). У Керчі подібні знаки існували вже в II—IV ст.ст. н. е.¹⁶ На древньослов'янських землях найдревнішими подібними зображеннями, можливо, слід вважати так звані „символічні знаки“ на наконечниках списів з Камениці¹⁷ та Розвадова над Саном¹⁸.

Перші більш або менш датовані зображення „знаків Рюриковичів“ зустрінуті на трапецеподібній привісці з Мощинського скарбу¹⁹ і на кількох наконечниках від ременів, знайдених у скарбі в с. Хацьки²⁰;

¹ Н. Ф. Беляшевский, Монетные клады Киевской губ., К. 1889, стор. 26—34.

² ОАК, 1891, стор. 128, 131.

³ М. Макаренко, Ніжинська фібула, К. 1928, стор. 31—43.

⁴ J. Piotrowski, Skarb boroczyski, pow. Horochów na Wołyniu, Lwów 1929.

⁵ Л. А. Мадзулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л. 1934, стор. 15—76.

⁶ Там же, стор. 79—84.

⁷ Там же, стор. 56—57.

⁸ М. Макаренко, там же, стор. 31—43.

⁹ J. Piotrowski, там же.

¹⁰ L. Kozłowski, Zarys pradžejów Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939, стор. 93.

¹¹ Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губ., Труды XI АС, т. I, стор. 247.

¹² У Київському історичному музеї.

¹³ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР № 34, 1914, стор. 111—120.

¹⁴ М. Ю. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К. 1948, стор. 121.

¹⁵ Не опублікований.

¹⁶ С. П. Толстов, Из предистории Руси, Советская этнография, т. VI—VII, 1947, стор. 45—49.

¹⁷ У Львівському історичному музеї; W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa 1926, стор. 179.

¹⁸ M. Śmiszko, Grot dzirytu z runicznym napisem z Rozwadowa nad Sanem, Wiad. Archeol., t. XIV, Warszawa 1936, стор. 140—146, табл. XIX, XX.

¹⁹ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, ЗОРСА, т. V, 1903, стор. 179.

²⁰ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы, т. III, СПб 1901, табл. XIV.

трохи ускладнені форми представлені на предметах поясного набору з Мартинівського скарбу¹. Датуються ці речі V—VII ст. ст. н. е.

Спеціальний зміст цих знаків поки що до кінця не з'ясований, але незалежно від того, чи були вони тамгами², чи знаками власності³, вони мають безпосереднє відношення до інституту приватної власності, який в цей час швидко розвивається.

Як бачимо, археологічні джерела дають досить підстав для міркування про розвиток у антському суспільстві як приватної власності, так і майнової нерівності.

Свідчення про це знаходимо і серед письмових джерел. Коли Іоан Ефеський пише про те, що анти і склавіни „стали багатими, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї“⁴, то, зрозуміло, він має на увазі не все антське населення, не звичайних селян, а тільки верхівку суспільства, яка зосереджувала в своїх руках великі багатства. Це, природно, накладало свій відбиток на ті майнові відношення, які виникали в самому антському суспільстві, і стимулювало нагромадження багатств. У письмових джерелах знаходимо вказівки на прагнення антив до нагромадження цінностей, до наживи.

Прикладом може бути випадок з Хільбудієм, про який розповідає Прокопій⁵. З цієї розповіді дізнаємося, що якийсь ант купив у склавів полоненого Хільбудія з метою розбагатіти, одержавши за нього викуп. Виходить, що цей ант йшов на свідому трату грошей (Прокопій говорить саме про гроші) для того, щоб одержати більшу суму. Звичайно, це було можливо лише в суспільстві, добре знайомому з багатством, де останнє дає тому, хто ним володіє, певні переваги і привілеї.

5

Майнове розшарування веде за собою і розшарування соціальне, виникнення класового суспільства. Наявність майнової диференціації серед населення середньої Наддніпрянщини, Побужжя і Наддністрянщини, яка існувала вже в скіфський час, а в перші століття нашої ери досягла значних розмірів, має вирішальне значення для правильного розуміння соціальної історії антського суспільства. Основи для виникнення класового суспільства — майнове розшарування, розвиток інституту приватної власності — у антив були в наявності. Докази цього бачимо і в значному розвитку рабовласництва у антив і склавів, що досить яскраво висвітлюється в творах сучасників.

Письмові джерела відобразили лише один спосіб одержання рабської робочої сили — захоплення полонених на війні. Про повернення у рабство полонених візантіївців під час військових сутичок на Балканах у VI—VII ст. ст. н. е. візантійські письменники згадують неодноразово. Згідно з твердженням Прокопія, на початку свого руху на Балкани, тобто в першій половині VI ст. н. е., слов'яни здебільшого вбивали полонених і тільки згодом почали перетворювати їх на рабів. „Так, спочатку слов'яни знищували всіх жителів, які зустрічалися їм. Тепер вони, нібито упившись морем крові, стали з цього часу деяких з тих, що попадалися їм, брати в полон, і тому всі йшли додому, уводячи з собою багато десятків тисяч полонених“⁶.

¹ У Київському історичному музеї.

² С. П. Толстов, Из предистории Руси, Советская этнография, т. VI—VII, 1947, стор. 45—49.

³ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., СА, т. VI, 1940, стор. 227—257.

⁴ ВДИ № 1, 1941, стор. 252.

⁵ Там же, стор. 235—237.

⁶ Прокопій, О войнах с готами, III, 38, ВДИ № 1, 1941, стор. 241.

Звідси можна було б зробити висновок про те, що тільки внаслідок воєн з Візантією анти і склавіни почали використовувати полонених як рабів. Такий висновок, проте, був би невірним. Джерелом рабовласництва в древньослов'янському суспільстві були не тільки війни з Візантією та іншими країнами, а й внутрішні, міжплемінні сутички: Ант Хільбудій був рабом у склавів і там же був куплений своїм співвітчизником. При цьому Прокопій вказує, що рабом Хільбудій став саме внаслідок війни між антами і склав'янами.

Рабовласництво у анти і склавів почало виходити за рамки звичайного патріархального рабства, характерного для пізньородового суспільства. Про це свідчить розмір захоплення рабів під час збройних сутичок з Візантією, що інколи досягав десятків тисяч чоловік.

Важливо, що в анти у VI ст. н. е. існувала торгівля рабами — явище для патріархального рабства незвичайне. Хільбудій, який був рабом у склавів, був проданий ним анту за гроші. Правда, звідси ж ми бачимо, що анта, представника даного суспільства, ще не можна було продати в рабство в тому ж самому суспільстві: ант Хільбудій, куплений антом, який помилково вважав його за римлянина, повернувшись додому, за законами країни повинен був дістати свободу. Мова йде, правда, про повернення додому полоненого, захопленого на війні; про існування у древніх слов'ян рабства за борги відомостей немає.

В зв'язку з питанням про рабовласництво у анти постає питання, пов'язане з відомими Змієвими, або Трояновими валами. Датування цих споруд у зв'язку з антською проблемою визначається тим, що принаймні частина з них збудована ще перед епохою Київської Русі. Деякі автори, наприклад В. Г. Ляскоронський¹, схильні відносити їх без достатніх підстав навіть до скіфського часу. Але розташування цих валів виключає таке припущення, бо, безперечно, завданням їх було захищати не Степ, де в скіфські часи виникали перші рабовласницькі держави, а Лісостеп.

Змієві вали мають для нас безпосередній інтерес, бо ці земляні споруди є пам'яткою суспільства, яке знало примусову працю і політичну владу. Такі вали, що тягнуться через всю територію незалежно від топографії її населених пунктів, є наслідком суспільної праці: побудування їх потрібне не одній сім'ї і навіть не одному роду або общині (як, наприклад, побудування городищ родового суспільства типу Немирівського або Більського), а суспільству в цілому.

Більше того, в умовах общинного ладу, при відсутності єдиної централізованої влади і єдиної військової організації в масштабах усього суспільства, існування таких валів позбавлене всякого змісту, бо вони мають значення для оборони всієї країни, а не окремих родо-племінних територій. Тому Змієві вали свідчать не тільки про застосування примусової праці у слов'ян докиївського періоду, а й про наявність у них деякої політичної організації, яка мала не тільки засоби примусу, а й засоби колективної оборони в масштабах всієї території, захищеної валами.

Віднесення Змієвих валів до скіфського часу дуже сумнівне, бо в такому разі довелося б хліборобську Скіфію вважати значно складнішою за своїм суспільним розвитком і суспільною організацією, ніж це вирисовується на підставі письмових і археологічних даних. В порядку робочої гіпотези ми схильні датувати ту частину Змієвих валів, яка будувалася до часів Київської Русі, антським періодом, коли на території, що добре збігається з територією, захищеною Змієвими валами, за відомостями письмових джерел, існувала антська держава.

Наведені міркування дозволяють зробити висновок про досить значні розміри використання примусової рабської праці в антському суспільстві. Проте це не означає, що у древніх слов'ян в середині I тисячоліття н. е.

¹ В. Г. Ляскоронский, Городища, курганы и змиевы валы, находящиеся в бассейне р. Сулы, Труды XI АС, т. I, стор. 456.

існувала рабовласницька формація. Справа лише в тому, що древні слов'яни, являючи собою в ті часи досить складне суспільство, за своєю соціальною структурою не були так однорідні, як в епоху панування родового ладу.

6

Неоднорідність антського суспільства, пов'язана з внутрішніми процесами його розвитку, сприяла виділенню у антів суспільної верхівки — князів і вельмож.

Те, що антське суспільство не було однорідним, що воно чим далі, тим сильніше розшаровувалося, сумніву не підлягає. Докази цього бачимо в повідомленнях візантійських авторів про антських „царів“, „князів“ та вельмож, які вже мають спадкоємну владу, підтримують дипломатичні стосунки з іншими народами і країнами і т. д. Очевидно, саме в їх руках зосереджуються ті багатства, які ми знаходимо у вигляді скарбів.

Безперечно, скарби являють собою приватну власність кожного з них. Вже на підставі Перещепинського скарбу Бобринський висунув думку про те, що цей скарб, очевидно, належав якомусь „варварському“ вождю¹. Серед речей скарбу знаходимо меч у ліхвах, прикрашених багатою орнаментациєю, предмети особистого убору, виготовлені з дорогоцінних металів, прикрашені дорогоцінними каменями, золотий і срібний посуд і т. п. Звичайно, ці речі не могли бути у вжитку рядового воїна і, тим менше, — простого селянина. Тільки представник соціальної верхівки міг володіти такою прикрашеною дорогоцінностями зброєю, як меч з Перещепинського скарбу; тільки представник соціальної верхівки міг носити одяг і вбрання, прикрашені дорогоцінними металами та каменями, і користуватися дорогоцінним посудом.

Інші скарби, очевидно, теж в більшості своїй належали представникам вищих шарів антського суспільства. У Вознесенському скарбі знаходимо такі речі, як скульптурні зображення лева і орла, виготовлені з срібла, які, безперечно, мали символічне значення — знак влади².

Уже в IV ст. н. е. був відомий антський король (гех) Бож, який боровся проти остроготського короля Амала Вінітара і загинув разом із своїми 70 вельможами (primates)³. У середині VI ст. Межамір Ідар'їч, брат Келагаста, був антським послом до аварського кагана Ваяна⁴. До VII ст. н. е. відноситься згадка кількох імен слов'янських князів і королів — Пірагаст⁵, Давріт⁶, Ардагаст⁷, Мусокій⁸ та ін.

Серед них особливо цікаве ім'я Мусокія, який був слов'янським королем в другій половині XI ст. (згадується Феофаном під 1185 р.). Це ім'я деякими дослідниками, наприклад Н. С. Державінін⁹ (і, очевидно, цілком підставно), пов'язується з ім'ям Маджака — князя держави Валінана, про яку згадує Аль-Масуді. Це особливо важливо для нас, оскільки в XI ст. було відоме ім'я князівського роду Макосіїв, які князували у Кременці. Цілком можливо, що Кременець був центром тієї території, де в середині I тисячоліття н. е. існувала держава, відома у арабів під назвою Валінана; існування самого Кременця, як свідчать

¹ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР № 34, 1914, стор. 111—120.

² В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки, на Запоріжжі, Археологія, т. III, К. 1950, стор. 37—63. Грінченко, який провадив розкопки біля Вознесенки, вважав ці зображення значками військових частин.

³ ВДИ № 1, 1941, стор. 233.

⁴ Там же, стор. 247.

⁵ Там же, стор. 266.

⁶ Там же, стор. 248.

⁷ Там же, стор. 260, 262—264.

⁸ Там же, стор. 263—264.

⁹ Н. С. Державин, Происхождение русского народа, М. 1944, стор. 37.

про це археологічні матеріали, зібрані на Замковій горі в 1949 р., сягає в докиївські часи¹.

Очевидно, слово „Мусокій“ є зіпсованою формою слов'янського імені „Макосій“, а рід князів кременецьких Макосіїв сягає, таким чином, в глибину антських часів.

Безперечно, археологічною пам'яткою, що відбиває виділення соціальної верхівки антського суспільства, є також багате поховання у Рудці (Кременецького району, Тернопільської області), де знайдено дорогі речі, в тому числі і срібні шпори.

Можливо, археологічним свідченням наявності процесу виникнення у древніх слов'ян правлячої верхівки є „князівське поховання“ під дном річки, описане Л. А. Мацулевичем².

Виникає питання про соціальну природу антських князів і вельмож та про їх роль в древньослов'янському суспільстві. Це питання видається ще гострішим, якщо врахувати дані про виділення у антському суспільстві дружинників, як озброєної частини населення, подекуди протиставленої основній масі населення. Адже відомо, що появи дружинних поховань типу Шестовиць, Гніздова та ін. дослідники надають великого значення, як відображенню процесу формування феодалізму в древній Русі. Однак поховання дружинників у Східній Європі починають з'являтися значно раніше IX—X ст. ст. — часу основної маси курганных дружинних некрополів.

Увагу дослідників культури полів поховань привертає відсутність укріплених поселень, а також зброї в її пам'ятках. Останнє, однак, є не чим іншим, як міфом.

Період остаточного розкладу родових відносин Ф. Енгельс характеризує як епоху залізного плуга і меча. В цей час меч є знаряддям виробництва через те, що війна розглядається як професія, як джерело збагачення. Вважати, що всі свої війни з готами, Візантією, аварами та ін. анти могли здійснювати без зброї, просто неможливо. Отже, антська зброя, безперечно, повинна була існувати.

Але вірно й те, що на всіх найкраще досліджених великих некрополях культури полів поховань, а саме — Черняхівському, Масловському і деяких інших, всі поховання, в тому числі і чоловічі, були без зброї. Тимчасом Черняхівський могильник датується IV ст. н. е., тобто саме тим часом, коли анти провадили боротьбу з готами.

Відповідь на поставлене питання може бути лише одна: носіями зброї було не все населення, а тільки його частина — дружинники, які вже відокремилися від основної маси хліборобського населення. Таке припущення тим імовірніше, що, міркуючи ретроспективно, від часів Київської Русі IX—X ст.ст. у I тисячолітті н. е. не знаходимо будь-яких слідів загального озброєння усієї маси східнослов'янського населення.

Таке пояснення залишалося б просто гіпотезою, якби ми не мали археологічних фактів, які незаперечно свідчать про наявність зброї у древніх слов'ян в антські часи.

В дійсності на території УРСР нам відома значна кількість предметів озброєння, але здебільшого недатованих. Тільки інколи можемо твердити про належність зброї до антських часів³. Деякі з цих знахідок, що, безперечно, належать до культури полів поховань, як, наприклад, меч та бойовий ніж з Ягнятинського поселення, мають для нас особливий інтерес. Але вирішального значення набуває той факт, що в антські часи, крім могильників, які характеризуються виключно похованнями без зброї (Черняхів, Маслово та ін.), були також і кладовища

¹ АП, т. III, 1952, стор. 162—164.

² Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, М.—Л. 1934, стор. 89—116.

³ Археологія, т. IV, К. 1950, стор. 41, 42.

воїнів. Прикладом їх можуть бути поховання з Ромашок¹, а також поховання у західних областях УРСР (наприклад, Рудки² і особливо Гринів³, датований не пізніше, як III ст. н. е.).

У літературі ці поховання не знаходили належного висвітлення: їх або зовсім ігнорували, або тлумачили невірно. Пам'ятки так званого пшеворського типу, відомі на території поширення культури полів поховань, що являють собою поховання воїнів і відрізняються від звичайних могил культури полів поховань лише наявністю предметів озброєння, деякими польськими археологами розглядалися як пам'ятки войовничих чужинців. В буржуазній літературі дуже поширена думка про приналежність цих пам'яток вандалам⁴. Насправді ж вони є похованнями власної антської дружини, яка вже в II—III ст. ст. н. е. виділилася з середовища антського суспільства. Пересвідчуємось в цьому на підставі таких знахідок, як поховання у Великій Тернівці на Кам'янецьчині⁵ та в Громівці на Вінниччині⁶, про вандальське походження яких не може бути й мови з огляду на їх територію і час. Проте предмети озброєння, знайдені в цих похованнях, цілком подібні до зброї пшеворських поховань.

У зв'язку з цим стає цілком зрозумілою наявність в антський час тільки неукріплених поселень: коли захист перестав бути функцією усього населення і зосередився в руках лише його частини, яка складала професіональне військо, коли основна маса населення (хлібороби і ремісники) не мала зброї, то, природно, непотрібними і зайвими ставали укріплення навколо поселень, де жило це населення.

Навпаки, наявність організованого війська робила цілком доцільним і можливим укріплення всієї антської території, тобто Змієві вали.

Великий інтерес у зв'язку з цим являє собою вся обстановка знаходження Вознесенського скарбу на Надпоріжжі. Цей скарб було знайдено на території військового табору, очевидно місцеперебування військової сторожі, яка охороняла переправу через Дніпро. До складу скарбу крім великої кількості предметів зброї та дорогіностей входили скульптурні зображення орла і лева, виготовлені з срібла, які дуже нагадують римські військові значки. Очевидно, вони і тут служили значками військових частин.

Все це означає, що антське суспільство вийшло вже за межі пізньородового суспільства. Замість озброєння всього населення, яке здатне було носити зброю (що характерно для періоду військової демократії), у антив існує більш-менш регулярне військо, для якого військова справа стає не просто джерелом збагачення, а заняттям; це має соціальне значення.

7

Таким чином, східнослов'янське суспільство вже в першій половині і середині I тисячоліття н. е. було досить складним за своєю організацією. Майнове розшарування, широкий розвиток рабовласництва, виділення знаті, відокремлення дружини — всі ці процеси являли собою лише різні сторони єдиного процесу виникнення східнослов'янського класового суспільства. Корені цього процесу знаходилися в сфері господарського розвитку древньослов'янського суспільства.

¹ Архів ІМК АН СРСР, справи № 53/1899; № 29/1900.

² M. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej*, Lwów 1932, стор. 24, 25.

³ Там же, стор. 8—13, 55—64.

⁴ Див., наприклад, M. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa 1926, стор. 165—187.

⁵ ОАК, 1904, стор. 121; А. А. Спицын, *Памятники латенской культуры в России*, ИАК, вып. 12, стор. 78—86.

⁶ А. А. Спицын, там же, стор. 78—86.

В історичній літературі антський час визначається звичайно як період військової демократії. Однак таке визначення є недостатнім.

Період, визначений Ф. Енгельсом як „вищий ступінь варварства“, починається ще в скіфську епоху, коли автохтонні племена, що жили на території середньої Наддніпрянщини, Побужжя та Наддністрянщини, навчилися обробляти залізо. Вивчаючи земельні відносини серед скіфів-орачів, М. І. Артамонов прийшов до висновку, що „скіфи“, як і стародавні германці, знаходились на останній стадії розвитку родового ладу, на етапі його розкладу, який Ф. Енгельсом зветься „військовою демократією“¹.

Але якщо скіфська епоха характеризується ознаками періоду військової демократії, то антська епоха повинна відбивати собою більш високу стадію суспільного розвитку, тобто племена, що були нащадками „скіфів-орачів“, очевидно, повинні були стояти вже на стадії переходу до класового суспільства.

Ще в скіфські часи розвиток суспільства приводив до істотних змін у суспільній організації. Так, коли час VII—VI ст. ст. до н. е. дійсно характеризується пізньородовим ладом, то в II ст. до н. е. бачимо в Криму, безсумнівно, рабовласницьку в своїй основі державу Скілура і Паллака. Коли в VI, навіть у V ст. до н. е. окремі представники грецького суспільства, яке на той час вже зазнало всіх суперечностей рабовласницького ладу, могли ідеалізувати скіфське родове суспільство, то в III—II ст. ст. до н. е. скіфські об'єднання державного типу, які вже на той час виникають у північному Причорномор'ї, успішно ведуть боротьбу з античними причорноморськими містами.

Але нас зараз цікавлять питання, пов'язані з розвитком не скіфів-кочовиків, а землеробського суспільства, розташованого в лісостепових районах; розвиток цього населення мав свої особливості і був, очевидно, трохи повільнішим.

Особливість розвитку хліборобських племен у порівнянні із скотарськими полягала, між іншим, у можливості ведення індивідуального господарства при умові збереження суспільної власності на землю. При такому способі ведення господарства весь урожай, зібраний на ділянці землі, що була в індивідуальному користуванні однієї особи чи родини, ставав власністю цієї особи чи родини.

Таким чином, між суспільною і приватною власністю на землю лежить тривалий період, коли земля, юридично являючи собою суспільне багатство, знаходиться в індивідуальному користуванні. Внаслідок цього вже в надрах родового суспільства виникають передумови для майнового розшарування і далі — виникнення класів, оскільки продукт праці є вже приватною власністю кожного конкретного виробника і джерелом його особистого збагачення.

М. І. Артамонов на підставі аналізу тексту Геродота довів, що скіфи-орачі в V ст. до н. е. знали вже індивідуальне землекористування при збереженні суспільної власності на землю і юридично узаконених перерозподілів, хоч відносно того, наскільки послідовно останні відбувалися на практиці, ніяких даних не маємо².

Про індивідуальний характер ведення господарства у антив свідчить характер поселень культури полів поховань. Тут не знаходимо спільних жител родової общини чи „великої сім'ї“ (так званих „великих будинків“). Навпаки, житла культури полів поховань мають, як правило, невеликі розміри, які не перевищують 10—20 м²; в них могли жити лише індивідуальні родини. При цих житлах є господарські об'єкти — ями, льохи, місця для зберігання зерна та ін., в той час як суспільних

¹ М. И. Артамонов, О землевладении и земледельческом празднике у скифов, Ученые записки ЛГУ, серия ист. наук, вып. 15, стор. 19.

² Там же, стор. 7.

господарських споруд на поселеннях не знаходимо, що також є свідченням індивідуального способу ведення господарства.

Уже в скіфські часи хліборобство, принаймні у скіфів-орачів, давало додатковий продукт. Технічний прогрес на рубежі нової ери зробив цей додатковий продукт незрівнянно більшим і гарантованішим. Але оскільки при індивідуальному землекористуванні весь продукт праці є приватною власністю того, в чий користуванні знаходиться ділянка землі, то і весь додатковий продукт зосереджувався також в приватних руках, будучи, таким чином, джерелом особистого збагачення. В цьому ми бачимо дійсну причину того майнового розшарування, яке простежується на підставі фактичних даних.

Деякі дослідники схильні гадати, що джерела антських багатств, які виступають у вигляді скарбів, треба шукати у військовій діяльності антів на Балканах, що ці багатства здобуті внаслідок пограбувань, контрибуцій, викупів і т. п.¹ Такий погляд в корені невірний, оскільки не лише зносини з Римом і Візантією створювали передумови для нагромадження багатства. Сама ідея збагачення не змогла б виникнути з подібних, чисто зовнішніх причин, як не виникла вона в більш давні часи.

Процес утворення скарбів визначається не зовнішніми причинами — війнами, сутичками і т. п., а внутрішнім, перш за все господарським розвитком суспільства. К. Маркс з приводу цього писав: „Є традиційний погляд, нібито в деякі періоди люди жили виключно грабіжництвом. Проте щоб можна було грабувати, повинно бути наявне щось для грабіжництва, тобто виробництво“². Виникнення скарбів є зовнішнім виразом процесу нагромадження багатства в руках окремих представників антського суспільства: значна кількість додаткового продукту, що нагромаджується в руках окремих осіб і не може бути безпосередньо спожита або вкладена у репродукцію (бо не тільки для первісно-общинного, а й для феодального ладу характерна в основному не розширена, а проста репродукція), набуває форми грошей або предметів розкоші, перетворюючись, таким чином, у скарби. Найзручнішим способом переховування цих багатств в умовах того часу було заховування їх у землю.

На нашій території найдавнішими багатствами є скарби римських монет. Що римляни цікавилися при торгівлі із слов'янами перш за все хлібом, видно із збігу римської і древньоруської систем мір сипких тіл³, а також з епіграфічних пам'яток, наприклад з надмогильного напису римського полководця Плавтія Сільвана, в якому, як наслідок діяльності цього полководця на Задунайських землях, відзначається, що він знизив ціну печеного хліба в Римі тим, що вислав туди велику кількість збіжжя⁴. Отже, римляни при просуванні на північний схід, в ті землі, які були житницею древньої Греції, мали на увазі перш за все вивіз хліба.

Та величезна кількість римських монет, яку знаходимо на антських землях і яка в більшій своїй частині потрапила сюди внаслідок торгівлі хлібом, є свідченням того, які величезні маси додаткового продукту вироблялися у антському суспільстві. Таким чином, скарби римських монет, що є, з одного боку, показником майнового розшарування, а з другого — грошовим виразом додаткового продукту, одержаного внаслідок перш за все сільськогосподарського виробництва, є доказом того, що майнове розшарування у слов'янському суспільстві в перші

¹ В. Г. Ляскоронский, Находки римских монет в области среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, стор. 464; А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР № 34, стор. 111—120.

² К. Маркс, К критике политической экономии, 1949, стор. 210.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М. 1948, стор. 42—43.

⁴ Т. Моммзен, История Рима, т. V, М. 1949, стор. 189, 190.

століття нашої ери мало у своїй основі насамперед економічний розвиток самих східних слов'ян.

У VI—VII ст. ст. н. е., природно, внаслідок військової діяльності антів і склавів певна кількість предметів з дорогоцінних металів потрапила в руки слов'ян як військова здобич. Однак неправильно думати, що в середині I тисячоліття н. е. інших джерел збагачення, крім походів на Балкани, не існувало. Основна маса скарбів VI—VII ст. ст. н. е. складається з предметів місцевого виробництва. Правда, візантійські або східні (іранські) речі зустрічаються в цей час у значній кількості, але не вони переважають, наприклад, у Мартинівському¹ або Крилоському скарбах² (VI ст.). Скарби ж Мало-Ржавецький³, Хацьківський⁴, Межигірський⁵ та ін. склалися виключно з предметів місцевого ремесла. Скарбів, які склалися б тільки з привізних речей, у VI—VII ст. ст. взагалі невідомо.

Таким чином, основне багатство в цей час складається з предметів ювелірного ремесла, які місцеві ремісники обмінювали на необхідні їм продукти, головним чином сільськогосподарські. Багатства, що приймали форму скарбів, були перш за все додатковим продуктом, одержаним внаслідок саме сільськогосподарського виробництва і перетвореним у гроші або предмети розкоші.

8

У розвитку сільськогосподарського виробництва знаходить своє пояснення і процес розкладу антського суспільства на різні соціальні групи. У ньому відшукуємо корені виникнення знаті, про яку відомо з письмових джерел, і в значній мірі — дружини, яка може бути простежена на підставі археологічних пам'яток.

Про древньослов'янських князів та вельмож звичайно говорять як про родо-племінну знать. Цей термін, проте, буде позбавлений змісту, якщо забувати про ті майнові відносини, які лежать в основі самого поняття „родо-племінної знаті“. Значення авторитету воєначальника і вождя не може привести до виникнення класового суспільства, оскільки класи і класові відносини людей визначаються їх відношенням до виробництва, але впливовість окремих представників антського суспільства часто базувалася на володінні багатством.

Можливо, що факти, які свідчать про майнову нерівність, про нагромадження багатства у окремих представників антського суспільства, і дані про наявність у антів князів і вельмож є лише різними сторонами одного і того ж явища, одного і того ж процесу, який можна було б назвати утворенням древньослов'янського класового суспільства.

Можна сміливо твердити, що економічна база для виникнення класового суспільства у антів була наявною вже на самому початку антського періоду. Вирішальним моментом і тут є такий розвиток економіки, який давав можливість одержання гарантованого додаткового продукту, що є необхідною умовою експлуатації людини людиною і, отже, розпаду родового суспільства на антагоністичні класи експлуататорів і експлуатованих.

У скіфському суспільстві маса додаткового продукту, який в той час могло давати хліборобство, очевидно, була ще дуже незначною — настільки, що навіть другий розподіл праці міг здійснитися лише на

¹ У Київському історичному музеї.

² Коротка археологія західноукраїнських земель, Львів 1932, стор. 56, табл. XV.

³ Каталог выставки XI АС в Киеве, К. 1899, стор. 80.

⁴ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смела, т. III, СПб 1901, табл. XIV.

⁵ И. Хойновский, Археологические сведения о предках славян и Руси, К. 1896, стор. 166—171, табл. XIX.

початку нашої ери. Рівень розвитку виробництва у скіфські часи давав, очевидно, можливість тієї прихованої ще, обмеженої форми експлуатації, яка звичайно зветься патріархальним рабством. В зв'язку з цим твердження про наявність рабовласницької формації у скіфів-орачів позбавлене будь-яких підстав, проте про патріархальну форму рабства можна говорити цілком закономірно.

Джерел, які освітили б розвиток рабовласництва у античності в перші століття нашої ери, на жаль, немає; зате, як зазначалося, маємо багато даних, що ілюструють розвиток рабовласництва в VI—VII ст.ст., коли воно приводить не тільки до звичайного використання примусової праці військовополонених, а й до торгівлі рабами.

Вважати, що використання рабської праці могло виникнути тільки із зовнішніх умов, пов'язаних з тими ж походами на Балкани, тільки внаслідок того, що війна давала полонених, які могли бути використані у господарстві, не можна. Для цього необхідні внутрішні умови, пов'язані з розвитком виробництва; поки їх не було, полонених просто вбивали. З цієї точки зору дуже важливим є таке твердження К. Маркса: „В особі раба викрадається безпосередньо знаряддя виробництва. Проте виробництво тієї країни, для якої він викрадається, повинно бути влаштоване так, щоб допускати застосування рабської праці...“¹.

У слов'янському суспільстві, незважаючи на значний розвиток в середині I тисячоліття н. е. рабовласництва, рабовласницька формація не виникла, оскільки це суспільство стало на шлях розвитку феодальних відносин. Причини цього у тому прогресі, який, безперечно, мав місце в хліборобстві. Генезис класового суспільства у древніх слов'ян здійснювався на основі земельних відносин. Технічний же рівень хліборобства в античній епоху робив використання рабської праці до певної міри недоцільним, і експлуатація селянина, що виливалася у форму феодальної ренти, давала, без сумніву, більший ефект. Очевидно, в рабів, позбавлених знарядь виробництва, слов'яни перетворювали тільки військовополонених, які не мали власного господарства і знарядь виробництва і повинні були одержувати їх від господаря. Наслідком же майнових відносин всередині самого слов'янського суспільства у другій половині I тисячоліття н. е. було феодальне закабалення, при якому виробник зберігав свою владу на деякі знаряддя виробництва, а додатковий продукт вилучався у вигляді натуральної ренти.

Натяк на цю форму експлуатації, що лягла в основу зародження феодальних відносин, знаходимо у Псевдомаврикія. В „Стратегіконі“ зазначено, що військовополонених, обернених на рабів, анти не тримали у постійному рабстві, а через деякий час пропонували їм вибір: „чи бажають вони за певний викуп повернутися додому, чи залишитися там (де вони перебувають) на становищі вільних і друзів“². Звичайно це місце коментується в тому розумінні, що полонені мали змогу стати рівноправними членами родової організації. З цим поглядом не можна погодитися.

Якби це було так, то ті полонені, які ставали цілком вільними і рівноправними членами античного суспільства, могли цілком вільно розпоряджатися своєю особою, отже при бажанні могли їхати куди завгодно, а значить і до себе на батьківщину. Насправді ж, як зазначає Псевдомаврикій, для того щоб повернутися на батьківщину, полонені повинні були сплатити викуп — без цього їх не відпускали. В такому разі незрозумілим стає становище цих „вільних“ людей, які вже не раби, але не можуть повернутися додому, бо для цього обов'язково повинні сплатити викуп. Очевидно, полонений, який не був

¹ К. Маркс, К критике политической экономии, стор. 210.

² ВДИ № 1, 1941, стор. 253.

спроможний сплатити викуп, потрапляв в іншу залежність, що відрізнялася від залежності раба тим, що не виключала деякої особистої свободи.

У своїй геніальній праці „Про діалектичний та історичний матеріалізм“ товариш Сталін підкреслює, що феодальні відносини передбачають неповну залежність кріпака від феодала, який вже не може убити кріпака, але який може його продати або купити¹. На цих ранніх етапах, коли феодальні відносини тільки зароджувалися, залежність кріпака була ще меншою і, з точки зору візантійця, знайомого з найжорстокішими формами експлуатації, могла бути розцінена як повна свобода.

Що це було саме так, підтверджує, між іншим, одне висловлювання Тацита про германців, яке, однак, може бути віднесене і до древньослов'янського суспільства: „...рабів вони не використовують, як у нас, для служб, правильно розподілених між слугами: всякий сам веде своє господарство, управляє своїм будинком. Пан накладає на раба, як на арендатора, певну плату хлібом або худобою, або одягом і цим обмежується повинність раба“². Отже, хоч Тацит і використовує термін „раб“, проте відносини, які він описує, викликали у нього уявлення про відносну свободу, якою, на відміну від римського рабовласництва, користувалися у давніх германців ці „раби“.

Тут знаходимо зародки майбутніх феодальних відносин, які, розвиваючись, поступово витискували інші форми відносин — рабовласницькі у прямому розумінні цього слова та родо-общинні.

9

Вищесказане дозволяє підійти до оцінки історичної суті антського політичного об'єднання.

На існування східнослов'янського політичного об'єднання в VI—VII ст. ст. н. е. на північ від Карпат вказував В. О. Ключевський³. У своїх дослідженнях він спирався на відоме місце літопису, де мова йде про боротьбу дулібів з аvaraми. Для пояснення цього місця він використовував повідомлення арабського географа Аль-Масуді, наведене в його книзі „Золоті луги“⁴ про слов'янську державу Валінаана. Ключевський встановив, що частина древньоруських племен, які жили в південній частині Східно-Європейської рівнини, підкорялися племені дулібів в часи, коли відбувалися сутички слов'ян (антів) з аvaraми. В. О. Ключевський мало використовував відомості, наведені візантійськими авторами; до того ж він не розглядав антів як Дулібський союз племен. Тимчасом відповідність даних візантійських авторів, особливо ж наведених Менандром, відомостям про Дулібський союз кидається у вічі при першому зіставленні.

Збігається перш за все територія. Так званий Дулібський союз племен, про який писав Ключевський, був розташований на північ від Карпат, на території Поділля, Волині, Галичини, Правобережжя (сам Ключевський включає до його складу всіх полян). Антське політичне об'єднання, про яке дізнаємося з творів візантійських письменників, було розташоване приблизно в тих же територіальних межах. Ще виразнішим здається цей збіг, якщо врахувати і хронологічну відповідність. Правда, ми не маємо точних відомостей для визначення часу виникнення як Дулібського союзу, так і антського політичного об'єднання. Проте досить твердо знаємо дату їх знищення, і в обох випадках

¹ Історія ВКП(б). Короткий курс, стор. 118.

² Сочинения Корнелия Тацита, т. I, СПб 1886, стор. 53.

³ В. О. Ключевский, Курс русской истории, т. I, 1923, стор. 124—126.

⁴ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и руссах, СПб 1870, стор. 137.

це середина VII ст. н. е. (в VI—VII ст. ст. н. е. відбувалася боротьба східних слов'ян з аvaraми).

Вже самих цих співвідношень було б досить, щоб ототожнити Дулібський союз племен і антське політичне об'єднання, оскільки важко припустити, що у середині I тисячоліття н. е. на одній і тій же території, в один і той же час і у одного і того ж народу (східних слов'ян) могли існувати два різні політичні об'єднання. До цього можна додати і деякі цікаві деталі. Відомо, що дулібам довелося вести боротьбу з аvaraми і Дулібський союз кінець-кінцем знищили саме аvari. Проте і анти зникають з історичної арени в зв'язку з їх боротьбою з аvaraми. Досить порівняти те місце літопису, на яке посилається В. О. Ключевський, і той уривок „Історії“ Менандра, де розповідається про посольство Межаміра, щоб позбутися щодо цього будь-яких сумнівів. Нарешті, анти ототожнюються з Дулібським союзом за допомогою імені Мусокія—Маджака—Макосія, про якого згадується в творах візантійських письменників у зв'язку з боротьбою слов'ян проти Візантії, у Масуді — у зв'язку з державою Валінана і в літописах, правда у відношенні до більш пізнього часу (XI ст.).

Всі ці збіги не можуть бути визнані випадковими. Вони не залишають сумнівів у тому, що Дулібський союз племен і антське політичне об'єднання — це одне і те ж історичне явище, що залишило під різними назвами свої сліди в різних літературних творах.

Звичайно зникнення антів з історичної арени не означало цілковитого знищення усього народу. Було знищено лише антське політичне об'єднання, на зміну якому виступили окремі племена, не об'єднані в одне ціле, як про це і пише Аль-Масуді¹.

Якщо візантійці перестали писати про антів і саме ім'я антів зникло з сторінок творів древніх письменників, то це значило тільки те, що вони, як політична сила, яка загрожувала Візантії, перестали існувати. Звідси і зникнення інтересу до них. Знову східними слов'янами Візантія зацікавилася приблизно через століття, коли на місці антського політичного об'єднання виникла Київська Русь, яка складалася вже на незрівнянно ширшій основі.

Все, що було сказано вище відносно суспільного устрою антів, переконує нас у тому, що антське політичне об'єднання не було звичайним племінним союзом пізньородового суспільства типу, наприклад, племінних союзів північно-американських індіанців, виникнення яких обумовлене не початком поділу суспільства на класи, а в першу чергу зовнішніми причинами (воєнними — інтересами спільної оборони — та ін.).

Про те, що влада антських князів не обмежувалася військовими функціями, а носила і політичний характер, свідчить дружина, що саме в цей час відокремлюється, військова сила якої протиставлена не тільки зовнішньому ворогові, а в якійсь мірі і основній частині того ж самого населення, що займалося головним чином хліборобством. Більше того, як зазначалося, вже в VI—VII ст. ст. політична влада узурпується і стає спадкоємною.

Але не лише влада князів визначала політичний устрій антської держави: тут бачимо і інші інституції. Свідчення Прокопія про те, що анти „живуть у народоправстві“², слід розуміти не як ознаку відсутності у них політичної влади, а тільки як свідчення того, що органом політичної влади було також і народне зібрання. Зрозуміло, що останнє є пережитком попереднього, родового ладу, але таким пережитком, який з розвитком класового суспільства відразу не зникає і зокрема у східних слов'ян існує і в часи Київської Русі у вигляді віча.

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и руссах, истор. 137.

² ВДИ № 1, 1941, стор. 237.

Нарешті, свідчення Йордана про 70 вельмож, розп'ятих разом з Божем¹, говорить про ту роль, яку відігравала в управлінні державою знать. Вінитар, природно, прагнув обезглавити антську державу, фізично знищивши тих осіб, які стояли при владі, і досягти цього він міг вбивством не тільки „короля“, але й 70 найвидатніших представників антської знаті.

Антське політичне об'єднання було для свого часу закономірним явищем — воно являло собою ланку в загальному ланцюгу історичного розвитку в ранній період середньовіччя. В цей час подібні держави створювалися і на заході у германців, і в Центральній Європі — у західних слов'ян. Антська держава не була серед них якимсь винятком.

З наведеного ясно, що не можна обмежуватися оцінкою антів як суспільства, що знаходиться на стадії військової демократії, як це звичайно робиться в нашій літературі. В антський час у східних слов'ян відбувається перехід до класового суспільства, і питання про суспільний устрій у антів в значній мірі визначає і підхід до вивчення раннього періоду історії Русі, до оцінки генезису Київської держави.

10

Зробимо короткі висновки.

На рубежі нашої ери у суспільному розвитку тієї частини східнослов'янських племен, яка відома в історичних джерелах під ім'ям антів, відбуваються істотні зміни.

Ще в останні століття перед нашою ерою з'являється орне знаряддя із залізним наральником, що визначило дальший розвиток сільськогосподарського виробництва. На початок нашої ери такі знаряддя поширені у Наддніпрянщині і Надністрянщині повсюдно. Близько I—II ст. ст. н. е. відбувається другий суспільний поділ праці, виникає грошова торгівля, з'являються перші скарби, розвивається майнова диференціація, заснована не на військовій здобичі, а, в першу чергу, на хліборобському виробництві, починає виділятися дружина, значного розвитку набуває володіння рабами, зароджуються перші феодальні відносини, нарешті — виникає держава.

Археологічний вияв всі ці процеси знаходять у виникненні культури полів поховань черняхівського типу.

Все це дозволяє розглядати час I—II ст. ст. н. е. як свого роду хронологічно-історичний рубіж.

В середині VII ст. н. е. антська держава була знищена аварами. Проте перерви в історичному розвитку місцевого східнослов'янського суспільства не спостерігаємо. В VII—VIII ст. ст. н. е. відбувається нова дуже важлива подія у розвитку сільськогосподарського виробництва — з'являється плуг з горизонтальним повзуном, що дозволяє освоїти степові простори. Поява плуга відіграла вирішальну роль у дальшому розвитку східнослов'янського суспільства. Майнова диференціація в цей час посилюється (про що свідчать скарби цього часу), очевидно посилюється і експлуатація, яка здійснюється головним чином за рахунок розвитку не рабовласницьких, а феодальних відносин. Соціальна диференціація суспільства йде швидкими кроками вперед; виникає інститут данини, відокремлення дружини як феодального класу знаходить своє завершення. Саме в цей час з'являється перша редакція „Руської Правди“, яка юридично закріплює перший етап розвитку феодалізму. На місці знищеної антської держави виникають нові політичні утворення (Куявія, Славія, Артанія), які об'єднуються в IX ст. в єдину державу — Київську Русь.

З IX ст. починається період феодальної Русі.

¹ ВДИ № 1, 1941, стор. 233.

Таким чином, час II—VII ст. ст. н. е. вимальовується як яскраво окреслений період.

У VI—VII ст. ст. історичні джерела називають східних слов'ян, принаймні ту їх частину, яка входила в безпосередні стосунки з Візантією, антами. Джерела VI ст. (Йордан) пов'язують антів з подіями IV ст. н. е. (боротьба Божа з Вінітаром). Назва „ант“ відома на одному з керченських надмогильних написів III ст. н. е. Отже, використання цієї назви хронологічно дуже наближається до рамок окресленого нами періоду. Вважаємо, що є всі підстави називати цей період (II—VII ст. ст. н. е.) в історії східних слов'ян антським періодом.

Антський період характеризується наявністю, принаймні у частини східних слов'ян, суспільного ладу, заснованого в значній мірі вже на експлуатації людини людиною, але при якому ні рабовласницькі, ні феодальні відносини ще не стали, а первісно-общинні відносини вже перестали бути пануючими. Тому саме в антський час спостерігається боротьба трьох укладів — первісно-общинного, рабовласницького і феодального, яку С. В. Юшков розглядає як соціальну основу „дофеодальної“ держави¹.

Питання про дофеодальний період в історії східних слов'ян є одним з найскладніших питань древньої історії нашої батьківщини. Існуючий в літературі погляд, за яким цей період повинен бути віднесений до IX—XI ст. ст., є недоведеним і в багатьох відношеннях суперечить фактичним даним, оскільки реальні історичні і археологічні факти цілком недвозначно свідчать, що Русь IX—X ст. ст. була вже цілком сформованим феодальним суспільством. Гадаємо, що саме антський період є дофеодальним періодом в історії Східної Європи, а від IX ст. слід починати період феодальної Русі. Такий погляд повністю відповідає вказівці В. І. Леніна про те, що панування кріпосницьких (тобто феодальних) відносин на Русі починається саме з IX ст. В. І. Ленін писав: „Але кріпосництво *може* вдержати і *віками* держить мільйони селян в забитості (напр., в Росії з IX по XIX століття; в Китаї ще більше століть)“². Звідси видно, що періодом кріпосницьких відносин В. І. Ленін вважав час IX—XIX ст. ст. Між тим, потраплення селян в кріпосницьку залежність Й. В. Сталін, С. М. Кіров і А. О. Жданов у „Зауваженнях на конспект з історії СРСР“ відзначили як ту ознаку, що відділяє дофеодальний період від феодального³.

* * *

Такий історичний зміст антського періоду. При цьому може постати питання: кого стосується цей період — всіх східнослов'янських племен чи може тільки самих антів, тобто південно-західної частини східного слов'янства? Адже розвиток північних, лісових племен відбувався трохи уповільненими темпами.

Це, безумовно, вірно. Але вірно також і те, що не існує суспільства, особливо на ранніх ступенях розвитку, яке було б цілком однорідним за своїм розвитком. І в Київській Русі вятичі або дреговичі зберігали більшу кількість архаїчних пережитків, ніж, скажімо, поляни або новгородські словени. Отже, не в абсолютній однорідності справа. При оцінці суспільства слід насамперед брати до уваги те передове, найбільш прогресивне, яке і є кінець кінцем показником розвитку. Анти, звичайно, подекуди пішли вперед у порівнянні з лісовими, північними племенами. Але їх розвиток, безумовно, мав колосальне значення і для інших слов'янських племен, які з антами були в найтісніших зв'язках.

¹ С. В. Юшков, К вопросу о политических формах русского феодального государства, „Вопросы истории“ № 1, 1950, стор. 75.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 342—343.

³ „Большевик“ № 3, 1936, стор. 63.

Ці зв'язки чудово можуть бути простежені на підставі археологічних даних (досить порівняти знахідки речей антського типу в культурних шарах північних пам'яток, появу на півночі культурних проявів типу полів поховань та ін.). Ці зв'язки, що кінець кінцем привели до утворення єдиного народу — східних слов'ян, не могли не відбитися на розвитку північних племен. Взагалі слід відзначити, що спільність, яка об'єднувала південні і північні гілки східнослов'янських племен, була незрівнянно сильнішою, ніж ті окремі відмінності у матеріальній культурі, які можна простежити на підставі археологічних джерел перших століть нашої ери. Отже, не тільки в епоху Київської Русі бачимо єдність населення північних і південних районів Східної Європи, а й у значно давніші часи.

Тому, гадаємо, антський період є певним етапом в історії всього східного слов'янства, яке завершувало в цей час процес свого формування в цілому, незалежно від того, що не всі частини східних слов'ян, які входили до його складу, були на одному рівні розвитку.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АНТСКИЙ ПЕРИОД В ИСТОРИИ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН

Резюме

Время II—VII вв. н. э. представляет собою в среднем Приднепровье, Поднестровье и Побужье весьма четко определенный период.

Около II в. н. э. на территории лесостепной полосы Восточной Европы складывается яркая культура полей погребений черняховского типа, которая должна рассматриваться как культура восточных славян — антов. Складывание этой культуры знаменовало собою ряд существенных изменений в развитии восточнославянского общества. Около рубежа нашей эры по всей антской территории получает широкое распространение пашенное орудие с железным наконечником, что вызвало весьма значительный подъем продуктивности сельскохозяйственного производства. К началу нашей эры в среде антов ремесло окончательно выделяется в самостоятельную отрасль производства и возникает денежная торговля. Памятниками этого являются крупные ремесленные мастерские и широкое распространение римских монет.

Прогресс в области производства влечет за собою усложнение социального строя антского общества. Археологические и письменные источники весьма ярко говорят о далеко зашедшем имущественном расслоении антского общества, о рабовладельчестве у антов, о выделении правящей верхушки и появлении регулярной военной организации — дружины.

Таким образом, создаются предпосылки для возникновения у антов первого политического объединения государственного типа, известия о котором сохранились в произведениях византийских историков, в древнерусской летописи и в сочинениях арабских писателей. Это политическое объединение было разрушено в середине VII в. н. э. в результате борьбы антов с аварами. С этого времени уже начинается процесс сложения Киевской Руси, возникавшей на несравненно более широкой основе.

Период II — середины VII в. н. э. может быть условно назван антским и соответствует времени вызревания в среде древнеславянского общества классовых отношений. Процесс сложения классового общества у древних славян, таким образом, следует искать не в IX—X вв., как это обычно делали, а значительно раньше. Антское время — дофеодальный период в истории восточных славян; Киевская Русь IX—X вв. соответствует уже эпохе феодализма.

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ VIII—VI ст. ст. до н. е. НА ТЯСМИНІ

В питаннях формування культури скіфського часу в лісостеповому Подніпров'ї особливий інтерес являє собою вивчення численних місць поселень — селищ і городищ доскіфського і ранньоскіфського часу, відкритих за останні роки на території басейну р. Тясмин.

Відомості про місця поселень на Тясміні і його притоках, які є в дорадянській літературі, стосуються виключно городищ і зводяться або до їх реєстрації та опису за зовнішнім виглядом, або до сумарних повідомлень про розкопки деяких з найбільших городищ. Ніякими польовими записами, графічною чи фотографічною фіксацією ці повідомлення не супроводжувались.

Систематичне вивчення тясминських городищ у Інституті археології Академії наук Української РСР почалося з попередньої розвідки на Галущинському і Матронинському городищах, під час якої було відкрито Шарпівське городище¹.

Розкопки Шарпівського городища (1939—1940 і 1945—1947 рр.), проведені Тясминською експедицією, встановили значимість цієї пам'ятки VI—V ст. ст. до н. е. Проведені в ті ж роки в ході робіт експедиції розвідки виявили план Макіївського городища і залишки Будянського, а в 1947 р. встановили наявність більш древнього, ніж городище, поселення біля с. Макіївка².

Розвідкою Придніпровської експедиції П. М. Третьякова в 1946 р.³ на Тясміні відмічено значну кількість (21) поселень, городищ і селищ, більшість яких належить до раннього часу.

В 1949 р. Правобережною скіфською експедицією виявлено городище в місці зближення верхів'їв рік Тясмина і Ингульця, в Чорному лісі біля ст. Хирівка, Знамянського району⁴. Багато городищ і селищ такого ж типу відмічено у 1950 р. О. І. Тереножкіним на правобережжі Тясмина, поблизу Чигирини і вище нього до с. Чубівка⁵. Велике селище ранньоскіфського часу відкрито в тому ж році М. І. Вязьмитиной й автором цієї статті північніше с. Жаботин на так званій Тарасовій горі⁶.

Дослідження городищ і селищ ще тільки розпочаті. Попередні розкопки були зроблені в п'яти пунктах: на городищі і селищі біля с. Залевки, на городищі в Чорному лісі, на селищі біля с. Макіївка і на

¹ И. В. Фабрициус, Отчет о скифологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1938 г. Архив Института археологии АН УССР.

² И. В. Фабрициус, Тясминская экспедиция, АП, т. II, К. 1949, стор. 80.

³ П. М. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, К. 1949, стор. 225.

⁴ Див. статтю О. І. Тереножкіна в цьому томі.

⁵ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, ҚСИИМК, вып. XLIII, 1952, стор. 80 і далі.

⁶ М. И. Вязьмитина и Е. Ф. Покровская, Отчет об археологической разведке у с. Жаботина в 1951 г. Архив Института археологии АН УССР.

селищі Тарасова Гора. На інших пунктах був тільки зібраний підйомний матеріал.

Разом з тим зібралась достатня кількість матеріалів, необхідних для того, щоб спробувати встановити датування городищ і селищ на Тясмині, користуючись при цьому численним матеріалом, добутим в інших місцевостях Української РСР — насамперед експедицією „Великий Київ“, керованою П. П. Єфіменком, Подольською — М. І. Артамонова, Лівобережною — І. І. Ляпушкіна, а також Молдавською експедицією Т. С. Пассек та ін.

Ці польові дослідження дали зовсім новий, дуже цінний матеріал для розуміння історичного процесу, що відбувався в доскіфський і ранньоскіфський час не тільки в межах порівняно невеликої території, зрештуваної Тясмином і його притоками, а й на середньому Подніпров'ї в цілому.

Крім того, подібні повідомлення дали можливість по-новому датувати деякі кургани, виділити в перехідний до скіфського час деякі з тих, які розглядались то як надто архаїчні, то, навпаки, відносились до післяскіфського часу.

Пам'ятки VIII—VII ст. ст. до н. е.

Розгляд пам'яток почнемо з городища Замковище і селища на Богучівській горі, розміщених на двох сусідніх берегових мисах біля с. Залевки.

Основним датуючим матеріалом тут є скарб бронзових речей, знайдений в одному з розкопів на Замковищі. Предмети, які входять до складу скарбу, разом із знайденою на городищі керамікою складають прекрасний комплекс, яким в основному ми і будемо керуватися при визначенні ряду інших пам'яток.

Село Залевки перетинає невеликий струмок, який впадає в р. Тясмин. Починаючи від правого берега струмка, на північ від нього, високий корінний берег Тясмина утворює ряд подовжених мисів, відділених один від одного глибокими ярами.

Городище Замковище займає третій числом мис і знаходиться на відстані 0,5 км на північ від крайнього мису, який утворюється при впадінні струмка в р. Тясмин. На сусідніх на північ і на південь від городища мисах знаходяться селища, які існували одночасно з городищем. Можливо, що селище Богучівська Гора і городище Замковище складали одне ціле.

Городище має форму трикутника, широка основа якого обернена до заплави Тясмина; площа городища 70×55 м. Круті схили мису були природним захистом городища, а з напільного боку воно було укріплено валом, нині майже повністю зораним¹.

Такий же характер має і більшість інших відомих городищ раннього часу на Тясмині біля сіл Чубівка, Суботів, Полуднівка і Мала Смілянка. Всі вони розміщені на мисах і захищені з напільного боку валом і ровом.

Складніші захисні спорудження має городище в Чорному лісі, розміщене на мисі між глибокими балками. Кінець мису відділений високим внутрішнім валом і ровом від решти площі городища, а два зовнішні вали і рів відділяють його від плато. Таку ж будову укріплення має і невелике городище біля с. Тясминка.

Городище Замковище біля с. Голов'ятине, розміщене на горбу, має овальну форму і, на відміну від інших, обведене валом з усіх боків.

М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1948 г. археологии АН УССР

Знахідки всіх цих городищ датують їх кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., що ми й спробуємо довести зробленим нижче аналізом знахідок.

Ті ж риси, які характерні для місць поселення перехідного до скіфського часу на Тясмині, спостерігаються і в інших місцях Лісостепу і відносяться до того ж чи до більш пізнього часу.

Залишки селищ з аналогічними матеріалами відкрито на території Поросся (Бобриня, Ковалі та ін.) і в околицях Києва¹. Але тут вони, на відміну від тясминських, здебільшого розміщені на прибережних піщаних дюнах Дніпра, а не на його високих берегах.

Південно-Бузькою експедицією 1946—1948 рр. у Вінницькій області було відкрито ряд городищ і деякі з них (наприклад, Северинівське, Рутківцеве, Ново-Олчедаїв²) мають аналогічну тясминським будову і подібний керамічний матеріал.

Невелике городище на мисі біля с. Сандраки у верхів'ях Південного Бугу досліджене в 1949—1950 рр. О. Ф. Лагодовською та Ю. М. Захаруком.

Археологічні розвідки в Молдавії 1946—1947 рр.³ виявили городища і селища, кераміка яких аналогічна тясминській; вони мають таке ж розміщення і ті ж варіанти в будові укріплень (наприклад, городища Городка I, II та ін.).

Житі і споруди. Про житла ранньоскіфського часу на Тясмині нам відомо небагато.

Залишки житла VIII—VII ст. до н. е. були знайдені біля південно-західного схилу городища поблизу с. Залевки в одному з розкопів на глибині 0,4 м. Це були залишки наземної будови, що являла собою заглиблену вирівняну площадку завширшки до 3 м із заходу на схід. В центрі знайдено залишки глиняного вогнища чи печі. З північного боку знаходився східець висотою від 0,1 до 0,2 м, а на північ і захід від нього — заглиблення від стовпів, розміщення яких не дає уявлення про їх конструктивне значення. Південно-західна частина площадки на відстані 2 м від східця обрізана межею старого схилу.

Про те, що в кінці VIII—VII ст. до н. е. поряд з наземними житлами були житла і землянкового типу, свідчить землянка, виявлена в обриві, який оголив культурний шар Суботівського городища біля Чигирина⁴. В заповненні землянки знайдено інтересний керамічний матеріал, за часом аналогічний кераміці городища с. Залевки. Тут же знайдено уламок глиняної формочки для відливки бронзових браслетів.

Очевидно, ті ж типи жител, але більш ускладнені, зберігаються і в ранньоскіфський період (середина VII — середина VI ст. до н. е.). На поселенні Тарасова Гора відкрито залишки наземного житла прямокутної форми з округлим вогнищем у північно-східній частині житла. Стіни його, очевидно, складалися з дерев'яної основи, обмазаної глиною.

Наземні житла ранньоскіфського часу відомі і в інших місцевостях Лісостепу. Так, наприклад, залишки наземного житла, круглого в плані, знайдені на Немирівському городищі, залишки таког ж житла виявлені на городищах Северинівському та Ново-Олчедаївському⁵.

¹ В. Н. Даниленко, Разведка экспедиции „Большой Киев“ 1949—1950 гг. Фонды Института археологии АН УССР.

² М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии 1948 г., Вестник Ленинградского университета № 11, 1948, стор. 177—179; Отчет Юго-Подольской экспедиции за 1948 г. Архив Института археологии АН УССР.

³ Т. С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 57—68.

⁴ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII, стор. 87.

⁵ М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1948 г. Архив Института археологии АН УССР.

Поряд з ними тут відкриті і житла землянкового типу. На Северинівському городищі¹ землянки в плані мають круглу форму (9 м в діаметрі) і прямовисні стіни. Посередині знаходилося глинобитне вогнище. Ці землянки датуються на основі знайдених у нижньому шарі уламків банкових посудин з розгалуженими пальцевими заглибленнями наліпними валиками на плічках.

Землянки Немирівського городища також круглі в плані, від 4,5 до 7 м в діаметрі і глибиною 1,5 м. Посередині підлоги однієї із землянок знаходились залишки стовпа, який, очевидно, підтримував конусоподібний дах землянки.

Землянку із залишками вогнища, датовану керамікою VI ст. до н. е., зустрінуто і на Галущинському городищі біля с. Пастирське².

Зольники. Розкопки на Чорноліському городищі³ не виявили слідів жител. Особливістю цього городища є зольники. Вони являють собою розпливчасті курганоподібні насипи, під якими шар змішаної із золою землі в деяких випадках заглиблюється в ґрунт більше, ніж на 1,5 м. Весь шар насичений культурними залишками, які складаються з уламків кісток тварин, великої кількості уламків посудин та інших керамічних виробів, тоді як печина, яка звичайно свідчить про наявність житла, відсутня.

Ці зольники займають значну площу на тій частині городища, яка знаходиться між валом, що відділяє кінець мису, і валом, що відділяє мис з напільного боку, причому зольники розміщені порівнюючи недалеко один від одного.

На Правобережжі України, в Лісостепу, зольники відмічено і в інших місцях; вони датуються доскіфським і ранньоскіфським часом. Так, наприклад, найбільш ранніми з відомих є зольники кінця епохи бронзи на Уманщині (білогрудівського типу), за якими хронологічно безпосередньо ідуть зольники Чорноліського городища. На одночасних останньому місцях поселень зольники невідомі, але на більш пізніх, на Немирівському (VII—VI ст.ст. до н. е.) і на Галущинському городищах⁴, вони є, хоч і не в таких значних розмірах.

На Лівобережжі зольники розповсюджені на протязі всього скіфського періоду: крім уже раніш відомих зольників біля с. Мачухи (Таранів Яр)⁵ і на Більському городищі⁶, за останні роки відкрито цілий ряд їх у басейні р. Ворскла між Полтавою і Більськом. Зібраний тут археологічний матеріал вказує на більш пізній відносно чорноліських зольників час⁷.

Твердо встановлених висновків про значення зольників поки що немає. Ряд дослідників⁸ вбачає в них „попелища“, що виникають внаслідок звичаю зсипати попіл і домашню покидь у певне місце, який і досі зберігся подекуди на Лівобережжі. І. І. Ляпушкін розглядає зольники як культурні відклади на ділянках, де були розміщені житлового господарські споруди, „де протікало все особисте і суспільне життя поселення“⁹.

¹ М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1948 г. Архив Института археологии АН УРСР.

² Г. Т. Титенко, Отчет о раскопках Пастерского городища в 1949 г. Архив Института археологии АН УРСР.

³ Коротке звітлення ВУАК за археологічні досліді року 1925, стор. 74; там же, 1926, стор. 79.

⁴ А. А. Сплицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 141.

⁵ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р., АП, т. II, К. 1949, стор. 53.

⁶ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавской губ., Труды XIV АС, т. III, М. 1911, стор. 93.

⁷ И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, вып. XVII, стор. 122—128.

⁸ В. А. Городцов, там же, стор. 149—150; М. Рудинський, там же, стор. 78, 79.

⁹ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, КСИИМК, вып. XXXVII, стор. 130.

Недостатність вивченості чорноліських зольників не дає змоги скласти певну думку про них. Великі розміри зольників, товщина зольничного шару, розміщення їх близько один від одного на всій площі городища, яка обмежена схилами яру між двома валами, — все це не відповідає уявленню про попелища. Але в той час дослідження виявили повну відсутність у них слідів вогнищ і печей, які звичайно характеризують залишки жилих споруд.

Залевкинський скарб. Для датування інтересуючих нас городищ і селищ велике значення має скарб бронзових речей, знайдений у південно-західній частині Залевкинського городища в розкопі III, безпосередньо поблизу залишків житла¹.

Дату скарбу с. Залевки визначають бронзові вудила ранньокобанського типу з подвійними петлями (вісімкою) і з подвійним рядом шипів на сплюснених поверхнях мундштучних частин. Уламок таких же вудил знайдено і біля с. Голов'ятине на схід від с. Залевки, де відомо і одночасне Залевкинському городище. Вудила кобанського типу є найбільш ранніми з відомих не тільки на території лісостепового Подніпров'я, а й у Прикубанні і на Кавказі (Кобань).

За приблизним підрахунком, на Україні знайдено 14 пар таких же вудил. Всі вони належать до території лісостепового Правобережжя: на Тясмині знайдено дев'ять пар, на території басейну р. Рось чотири пари і в с. Мошни одна пара.

На лівобережжі Подніпров'я такі вудила поки що не відомі. Двічі вудила кобанського типу зустрінуто в пониззях Дону: біля р. Тиха² і в складі скарбу з околиць Новочеркаська³.

Є. І. Крупнов датує вудила, знайдені ним в Кам'яномістському могильнику (Північний Кавказ)⁴, аналогічні залевкинським, VIII—VII ст.ст. до н. е. Більшість тясминських вудил зустрінуті в похованнях VII ст. до н. е. Вони супроводжувались керамікою ранньоскіфського часу, яка хронологічно, як буде показано нижче, іде за керамікою городищ типу Залевки.

Така порівнюючи велика кількість вудил, знайдених на території, яку ми вивчаємо, свідчить, по-перше, про те, що уже з VIII ст. до н. е. на території лісостепового Правобережжя кінь використовувався не тільки в господарстві, а й для верхової їзди; по-друге, про існування в цей ранній час зв'язку населення середнього Подніпров'я з Кавказом і Прикубанням.

Залевкинські спіральні пронизи подовженої бочкоподібної форми, також аналогічні кобанським⁵, нерідко зустрічаються на Північному Кавказі. У похованнях Кам'яномістського могильника такі спіралі знайдені разом з вісімковими вудилами, які датуються Є. І. Крупновим VIII—VII ст.ст. до н. е.⁶ Відзначимо при цьому, що різні варіанти спіральних прикрас звичайні і в тясминських похованнях VII ст. до н. е.

Але поряд з виробами, аналогічні яким знаходимо на Кавказі, до складу скарбу входять речі іншого походження. Такими є бронзовий браслет і трапецевидні привіски.

Браслет складається з двох литих поясків: зовнішнього — фігурного з ряду опуклих овалів і внутрішнього — плоского гладкого пояска, до якого прикріплений зовнішній.

¹ Скарб видано П. М. Третьяковим; див. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, К. 1949, стор. 233, рис. 7.

² Труды VIII АС, т. IV, М. 1897, стор. 239—240, табл. XXXIII, рис. 15.

³ Новочеркаський музей (за фотографією В. Д. Рибалової).

⁴ Е. И. Крупнов, Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1949 г., Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, т. V, Нальчик 1950, стор. 231, рис. 49, стор. 272.

⁵ МАК, т. VIII, табл. XXVI, 7.

⁶ Е. И. Крупнов, там же, стор. 247, рис. 41.

Найближчою аналогією до нашого браслета є браслет часу раннього заліза в межах розповсюдження висоцької культури¹.

Привіски являють собою трапецевидної форми пластинки, верхній кінець яких загнутий і утворює петлю. Поверхня їх прикрашена трьома поздовжніми рядами опуклих шишечок, з яких нижні більших розмірів.

Привіски, подібні до наших за формою, але інакше прикрашені, зустрічаються і серед пам'яток гальштатської культури в поєднанні з подібними залевкинському браслетам; але і ті і інші мають на заході свої дуже характерні особливості².

Аналогії шістьом бронзовим трубочкам, скрученим з тонких пластинок, зустрічаються серед пам'яток кінця епохи бронзи: на Правобережжі — в кургані № 41 Гуляйгорода³, на селищі біля с. Трипілля⁴. На Чорноліському городищі така трубочка є поки що єдиним знайденим тут металевим предметом.

Нам невідомі аналогії іншим предметам скарбу, а саме: 1) бронзовій посудині у формі низького горщика з високими плічками, з широким розкриттям горла і з прямими вінцями; 2) воронкоподібному масивному предмету, можливо прототипу ворворок, добре відомих пізніше, за скіфського часу, і 3) великим циліндричним бусам з відростками з голубої скловидної маси.

Уламок нижньої частини глиняної посудини, в яку була вставлена бронзова посудина, за виробкою глини і обробкою поверхні має ряд аналогій серед знахідок кераміки на городищі Залевки. Крім того в культурному шарі городища знайдено бронзову трубочку, подібну до трубочок із складу скарбу. Отже, наявність на городищі скарбу є не випадковою: скарб зв'язаний з виявленим тут житлом і одночасний йому.

Велике значення має злиток міді, що входить до складу Залевкинського скарбу. Будучи співставленим з глиняною формочкою для відливки браслетів із спіральним орнаментом, знайденою в землянці городища Суботове, ця знахідка свідчить про існування в VIII—VII ст. до н. е. в Лісостепу місцевого ливарного виробництва. Наявність же в складі скарбу предметів, аналогічних західним (дунайсько-дністровським) і південно-східним (кавказьким), свідчить про мінові і культурні зв'язки між цими місцевостями.

Бронзові браслети, аналогічні відбитку суботівської ливарної формочки з орнаментом із спіралей, широко розповсюджені на території лісостепового Правобережжя і датуються VIII—VII ст. до н. е.⁵ А. М. Тальгрен повідомляє, що близько 24 подібних браслетів було знайдено в околицях Канева і близько 28 в інших місцях Київської області, причому багато з них, за повідомленням того ж автора, знайдено в похованнях з урновими трупоспаленнями⁶.

Залевкинський скарб, до складу якого входять предмети, характерні для періоду як пізньої бронзи, так і раннього заліза, знайдений з керамікою і тим самим визначається дата останньої — кінець VIII — початок VII ст. до н. е., тобто перехідний від епохи бронзи до часу раннього заліза.

Кераміка. Аналіз керамічного матеріалу як городища і селищ біля с. Залевки, так і інших тясминських дає змогу встановити безпо-

¹ Т. Sulimirsky, *Kultura wysocka*, Kraków 1931, табл. XXVI, 18.

² N. Åberg, *Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie*, Teil II, *Hallstättzeit*, Stockholm 1931, рис. 143, 144, 177, 178.

³ А. А. Бобринский, *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*, т. I, СПб 1887, табл. IX, 15.

⁴ И. Беляшевский, *Следы пребывания первобытного человека на берегах р. Днепра вблизи Киева*, Труды VIII АС, т. III, М. 1897, стор. 29.

⁵ А. М. Tallgren, *La Pontide prescythique*, ESA, II, Helsinki, стор. 206, 207 і 210; А. И. Тереножкин, *Поселения и городища в бассейне реки Тясмина*, КСИИМК, вып. XLIII, стор. 90 і далі.

⁶ А. М. Tallgren, там же.

середній хронологічний зв'язок їх культури з епохою бронзи, тому що, поряд з посудинами, форма, виробка і орнамент яких ще характерний для кінця епохи бронзи, тут спостерігається дальший розвиток цих форм і поява нових, що характеризують уже ранній період культури скіфського часу.

З уламків посудин, добутих розкопками на городищі біля с. Залевки і на селищах Богучівської гори, можна визначити такі форми: посудини банкового типу, посудини з округлим тулубом, з високим горлом, горщикоподібної форми посудини, великі низькоплечі посудини з конічним горлом і миски. Дві перші форми зустрічаються ще в останньому періоді епохи бронзи, а решта з'являються пізніше, набувають повного розвитку і стають характерними за скіфського часу.

Посудини *банкової* форми є основним типом, який найчастіше зустрічається на тясминських селищах і городищах. Судячи з їх численних уламків, вони бувають середніх і великих розмірів, від 0,15 до 0,3 м висоти. Вінця слабо відігнуті назовні, стінки злегка опуклі і звужуються до дна. Поверхня найчастіше шорстка, рідше — злегка залощена, червонуватобурею чи сірого кольору. Глина щільна, з домішкою дрібно потовченого кварцу. Звичайно під краєм вінець розміщено ряд наскрізних проколів, зроблених здебільшого з внутрішнього боку (табл. I, 1—3; III, 1). На плічках розміщено валиковий пояс, розчленований пальцевими заглибленнями або косою нарізкою (табл. I, 4—10; III, 2, 3, 6). Значно рідше зустрічаємо посудини з гладкими вінцями і з гладким валиковим поясом на плічках (табл. I, 6; III, 2). В цілому вигляді банкові посудини відомі лише у похованнях.

Посудини банкового типу з вінцями без проколів і з гладкими валиковими поясами на плічках є характерною особливістю поселень кінця епохи бронзи. Вони добре відомі в селищах так званого білогрудівського типу (с. Білогрудівка, Синицький Яр, Краснопілка та ін.) в районі Умані і в околицях Києва¹, де вони є основною формою. Валики, розчленовані пальцевими заглибленнями, на цих більш ранніх поселеннях рідкі.

Дальше ускладнення орнаменту банкових посудин добре простежується на поселеннях кінця епохи бронзи у степовому Подніпров'ї² і на Південному Бугу³ (Сабатинівка, шар Б). Поряд з гладким валиковим поясом кераміка, знайдена на території Степу, має і валик, розчленований пальцевими заглибленнями чи навскісною нарізкою, але наколів під вінцями немає.

Уламки банкових посудин зустрінуто на всіх вищезазначених селищах і городищах перехідного часу на Тясміні, але найкраще представлені вони на Чорноліському городищі. При розкопках зольників цього городища добуто багато керамічного матеріалу, причому великі фрагменти посудин дозволяли майже повністю відтворити їх форму і орнамент. На чорноліських банках інколи, крім наколів під вінцями і валикових поясів на плічках, зустрічається хвилястий край вінець, утворений за допомогою вертикальних насічок нігтем. Інколи замість валика на плечах посудини зустрічаємо пояс з неглибоких пальцевих заглиблень. На плічках посудин виявлено також валикові пояски з розхиленими і опущеними донизу кінцями, що має місце і на інших поселеннях Тясмина (табл. III, 9); на селищі кінця епохи бронзи на Білозерському лимані⁴ і на поселеннях Білогрудівки⁵. На плічках бувають

¹ Розвідки експедиції „Великий Київ“ 1950 р., Матеріал розвідки В. Н. Даниленко. Фонди Інституту археології АН УРСР.

² О. А. Кривцова-Гракова, Древние поселения на Белозерском лимане, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 83, рис. 6—15.

³ Розкопки А. В. Добровольського 1946 р. Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁴ О. А. Кривцова-Гракова, там же, стор. 83, рис. 33.

⁵ Короткі звідомлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925, стор. 79, табл. XIX.

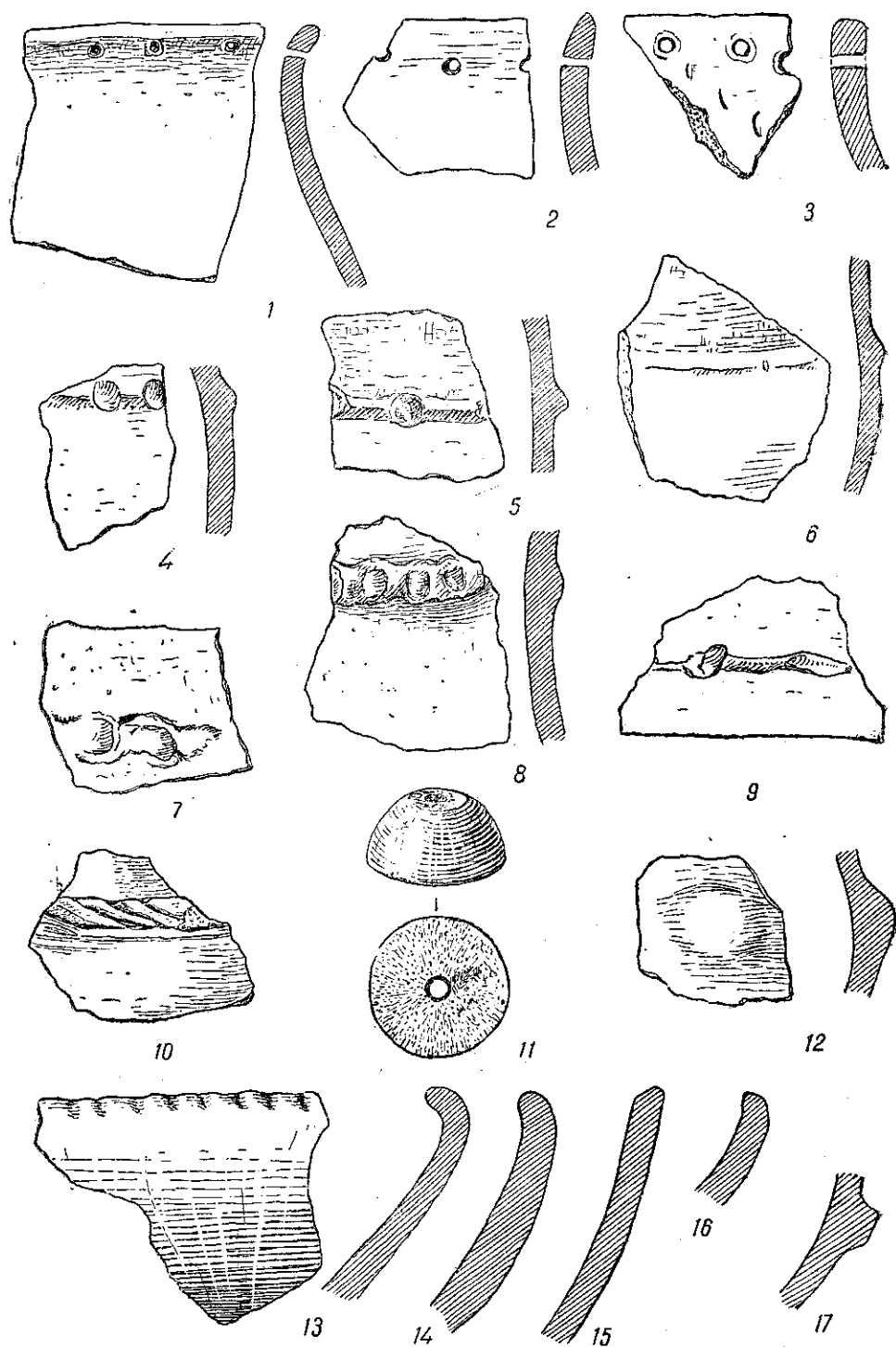

Табл. I. Городище „Замок“ і поселення на Богучівській горі біля с. Залевки:
1—10, 12—17 — зразки кераміки; 11 — кістяне пряслице.

одиничні і парні відростки, сплющеної, циліндричної (табл. I, 17), конічної і округлої форми (табл. I, 12).

Банкові посудини з вищеописаним орнаментом характерні також

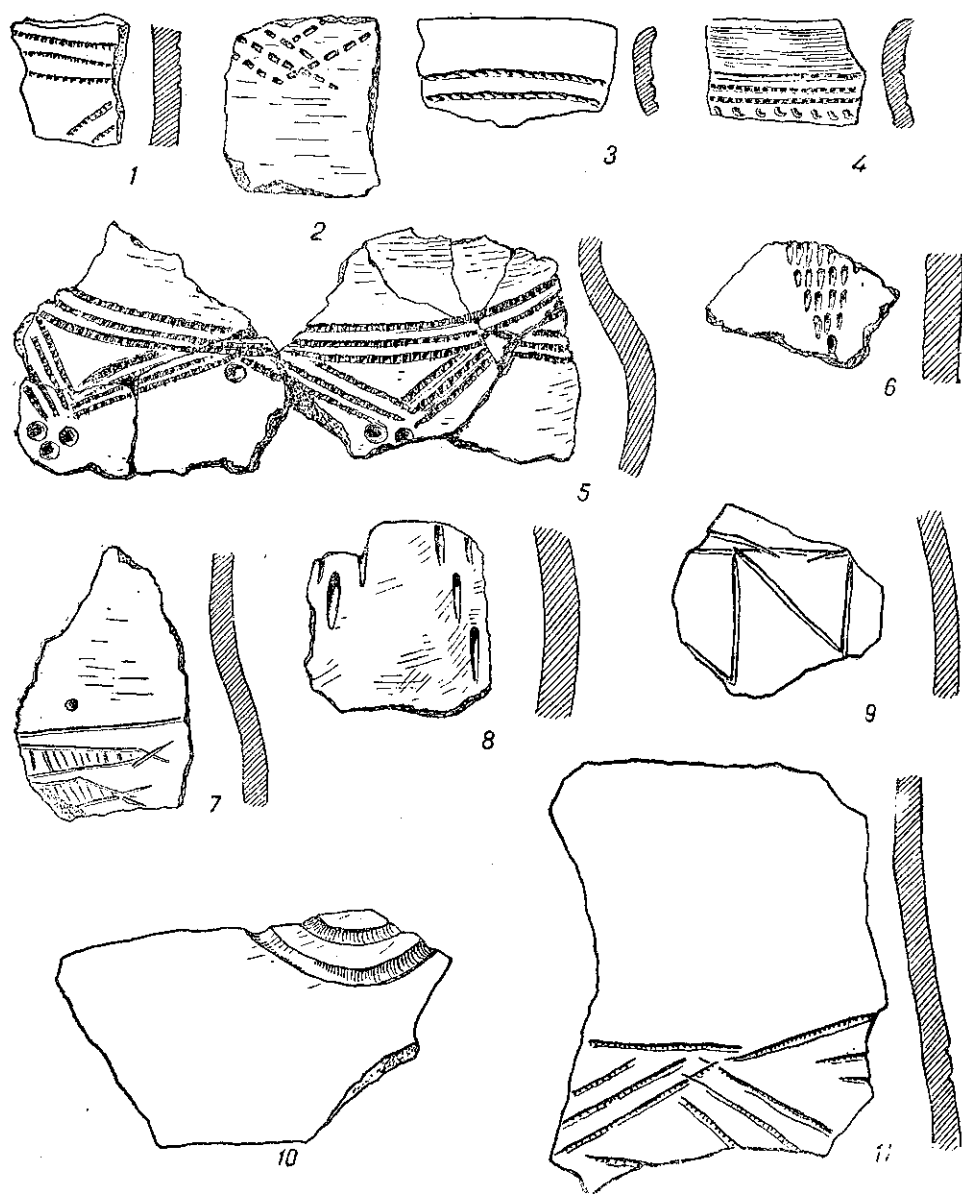

Табл. II. Зразки орнаменту кераміки городища „Замок“ і поселення на Богучівській горі біля с. Залевки.

і для інших територій Лісостепу в епоху раннього заліза. Так, наприклад, добре відомі вони в околицях Києва і Канева¹, нерідко зустрічаються в західних областях² серед пам'яток висоцької культури і на поселеннях

¹ Матеріали розвідки експедиції „Великий Київ“ 1949—1950 рр. Фонди Інституту археології АН УРСР.

² F. Sulimirsky, *Kultura wysocka*, Kraków 1931, табл. XI, 6, 8, 10, 11.

ранньоскіфського часу нижнього Дністра¹. Але там ці посудини мають свої місцеві особливості форми і пропорцій.

Другою формою посудин, уламки яких нерідко зустрічаються на селищах Богучівської гори і на городищі Залевки, є посудини середніх розмірів з *округлим тулубом і високим горлом*. На жаль, важко повністю відновити цю форму з уламків, які ми маємо. Виробка їх значно відрізняється від виробки банкових посудин. Глина щільна, виготовлена старанніш, без помітних домішок. Поверхня темносірого, чорного або

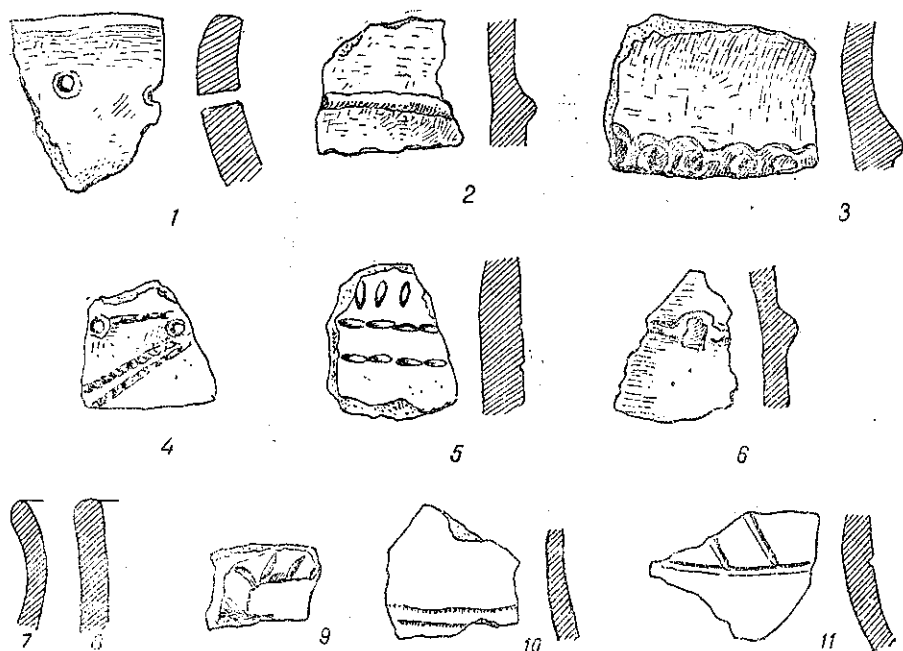

Табл. III. Зразки кераміки городища біля с. Голов'ятине.

бурого кольору, добре заглажена чи залощена. Біля основи горла і на плічках розміщений орнамент, нанесений глибоким зубчастим штампом (табл. II, 1—5, 11; III, 4, 10).

Орнамент складається звичайно з пояса навскісних ліній, що утворюють кути, чи з відрізків ліній, замкнутих між горизонтальними поясами. Крім орнаменту, нанесеного зубчастим штампом, зустрічаємо орнамент, зроблений наколами (табл. II, 6, 8; III, 5), круглим есоподібним і круглим штампом (табл. II, 4, 5; III, 4), а також різьблений орнамент, що відрізняє його від білогрудівського (табл. II, 7, 9; III, 11).

Орнаментовані таким чином посудини зустрічаються і на інших одночасних поселеннях Тясмина. Найкраще вони представлені на Чорноліському городищі і на селищі біля с. Макиївка.

Подібні за формою, орнаментом і обробкою поверхні посудини виявлені на селищах білогрудівського типу², де звичайним є застосування дрібнозубчастого глибокого штампу по слабо залощеній поверхні. Крупно- і дрібногребінчастий штамп і різьбу знаходимо на степових селищах доскіфського часу, наприклад на Білозерському лимані³.

¹ Т. С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 60, рис. 21.

² О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу поблизу м. Умані, Археологія, т. V, К. 1951, стор. 182 і далі.

³ О. А. Кривцова-Гракова, там же, стор. 82, рис. 32, 1—37.

Слід відзначити *невеликі посудини з короткою шийкою і відігнутими вінцями*, фрагменти яких знайдено на городищі біля с. Залевки. Повну форму з тих, що ми маємо, уламків відновити важко. Можливо, що це були горщики із звуженим плоским дном, подібно до посудини, знайденої в похованнях кургана № 185 могильника Д Тенетинки¹, VIII—VII ст.ст. до н. е. У останнього та ж обробка поверхні і аналогічний дрібнозубчастий орнамент біля основи шийки, але ускладнений

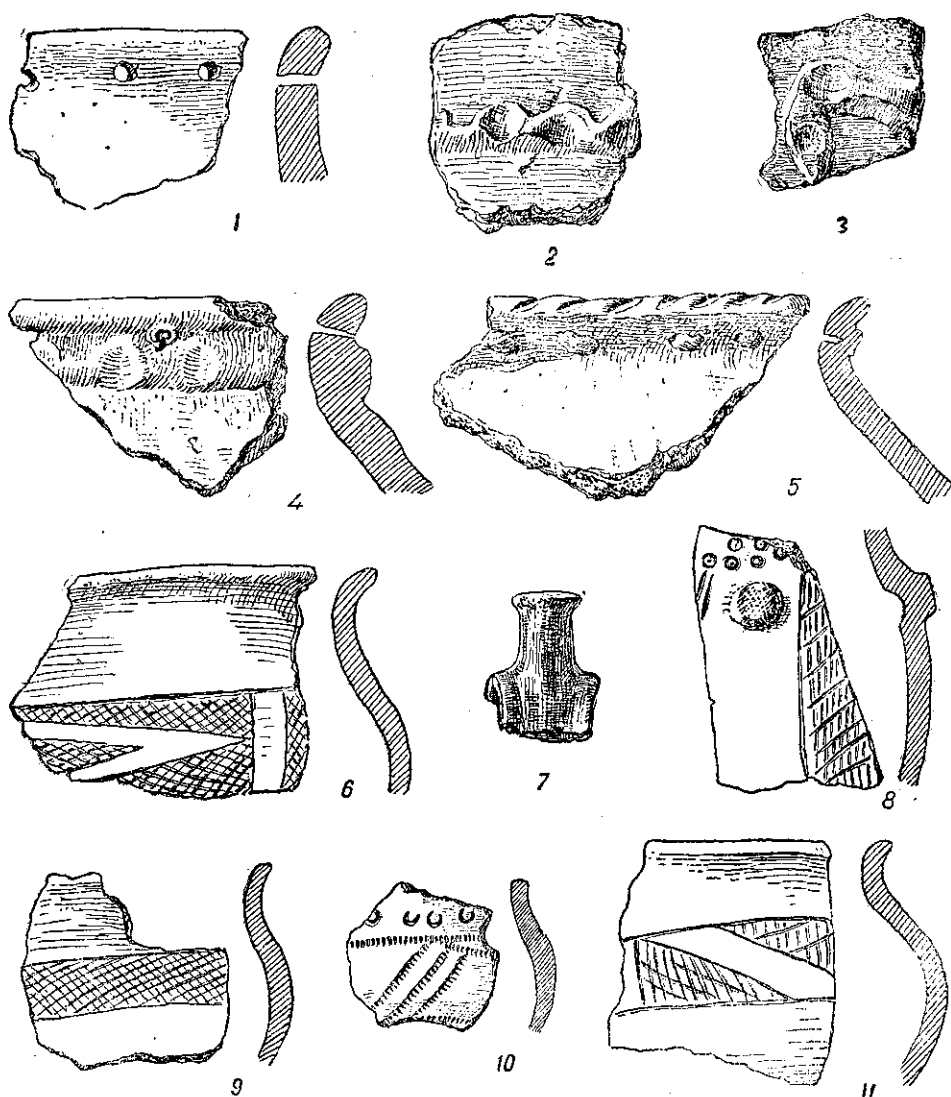

Табл. IV. Зразки кераміки поселення на Тарасовій горі біля с. Жаботин.

ще рядом наколів. Така комбінація орнаментальних прийомів відома і на наших місцях поселення.

Рідкісними, але дуже показовими для визначення часу городищ і селищ Тясмина, є уламки *великих посудин з високим конічним горлом* з відігнутими вінцями, низькоплечих, з розширеним тулубом, який різко звужується до дна. Поверхня таких посудин добре заглажена чи залощена, чорного кольору, інколи з рідкими вкрапленнями дрібних сріб-

¹ Посудина зберігається у фондах скіфського відділу Київського історичного музею, інв. № 1462.

лястих блискіток слюди. На городищі біля с. Залевки знайдено фрагмент стінки такої посудини з орнаментом у вигляді півкруглих підвісок, які складаються з двох-трьох глибоких широких рівчачків, що спускаються з плічок (табл. II, 10). Подібна посудина склеєна з уламків, добутих при розкопках Чорноліського городища. Вона прикрашена чотирма шишками, обведеними знизу підвісками, а горло суцільно покрите поясом поперечних жолобків.

Аналогічні посудини добре відомі в епоху раннього заліза на заході (Гальштат)¹, зустрічаються вони і на Немирівському та Рутківському городищах на Дністрі². На селищах епохи бронзи на території УРСР вони невідомі і, таким чином, є однією з ознак, що дозволяє віднести городище і поселення, на якому вони зустрічаються, уже до перехідного часу, причому варіації цієї форми відомі і в скіфський час.

Уламки мисок, знайдені на селищі і городищі біля с. Залевки, нечисленні. Вони мають великі або середні розміри, дуже просту і одноманітну форму. Стінка опукла, край загнутий всередину чи, рідше, зрізаний навскіс (табл. I, 14—16). Зовнішня поверхня звичайно бурого або жовтуватого кольору, плямиста, злегка залощена, внутрішня буруватосіра або чорна. Орнаментовані миски зустрічаються зрідка. Інтересним є уламок лощеної миски ясножовтого кольору з гофрованим краєм (табл. I, 13). Така ж миска, але з чорною, добре лощеною поверхнею, знайдена і на Чорноліському городищі. Миски з гофрованим краєм зустрічаються на Немирівському городищі.

Цим і обмежується набір посудин, відновити форму яких нам дозволили уламки, знайдені на городищі і поселеннях біля с. Залевки.

Поряд з цим на деяких поселеннях перехідного часу з'являються ті форми, які стануть типовими для архаїчного скіфського часу в Лісостепу, а саме: черпаки (чарки) і круглотілі, круглодонні (кубки, шаровидні) посудини. Особливо важливою здається та обставина, що в перехідний час ці дві форми представлені одиничними екземплярами. Ці черпаки не орнаментовані, поверхня їх гладка, темносірого або чорного кольору, але без лощення. Як форма черпаки відомі на поселеннях білогрудівського типу. Вони мають високу чашечку і високу петельну ручку, але без відростка³.

Уламки круглотілих посудин із злегка лощеною сірозатобурого кольору поверхнею, з геометричним різьбленим орнаментом, нанесеним зубчастим штампом, знайдено на Чорноліському городищі. Кругле дно посудини із заглибленням в центрі, очевидно від черпака, виявлено на городищі с. Суботове⁴. Це свідчить про те, що на городищах раннього часу вищеуказані форми великого розповсюдження не мали; на городищі і селищах біля с. Залевки їх не знайдено зовсім.

Одиничним екземпляром представлена посудина *гличкоподібної форми*, орнаментована рядом пальцевих ямок на плічках, уламок якої знайдено на Чорноліському городищі. Виробка цієї посудини груба, ручка товста, овального перерізу, відтягнута від краю.

На підставі як керамічного матеріалу, так і бронзових предметів Залевкинського скарбу селища і городища типу Залевки і Чорного Лісу датуються перехідним етапом від епохи бронзи до скіфського періоду, тобто VIII — початком VII ст. до н. е.

¹ М. Гернес, Порвобытная культура, ч. III, Железный век, Рига 1914, стор. 68, рис. 20, 6.

² М. И. Артамонов, Материалы Юго-Подольской экспедиции 1946 г., Фонды Института археологии АН УССР.

³ Короткі звідомлення ВУАК за археологічні досліді року 1925, К. 1926, стор. 79, табл. XIX, 5.

⁴ А. И. Тереножкин, Материал разведки 1950 г. Фонды Института археологии АН УССР.

Селище на Тарасовій горі. Дальший розвиток Тясминської культури і розквіт її в ранньоскіфський час добре представлені археологічним матеріалом, знайденим на селищі Тарасова Гора біля с. Жаботин.

Тарасова Гора відома в археологічній літературі дякуючи випадково знайденим тут двом бронзовим посудинам, які зберігаються в Київському музеї¹. В наступні роки (перед Великою Вітчизняною війною) тут же було знайдено глиняну посудину древнього типу з подвійними відростками на плічках, наповнену залишками палених кісток. За словами колгоспника А. Кирияненка, посудину знайдено в південній частині гори, біля так званого Кіктевого яру, — там, де раніше, як можна думати, були добуті згадувані бронзові посудини. Тим же Кирияненком були знайдені в самому селі, на території бувшого тут колись замка Любомирських, бронзові вудила ранньокобанського типу з привісками.

Цінний матеріал ранньоскіфського часу, одержаний з ряду великих курганів (досліджуваних Хвойком і Бобринським), і вищеописані знахідки роблять цю місцевість особливо цікавою для вивчення.

Попередні розвідки і розкопки, зроблені в 1950 р. на Тарасовій горі, виявили селища ранньоскіфського часу. Невеликими за обсягом розкопками відкриті залишки наземного житла, серед яких знайдено багатий, різноманітний керамічний матеріал і кілька бронзових та кістяних виробів. Але розміри розкопок не дають поки що можливості повністю судити про характер цього поселення, про його планування і форми жител.

Випадкові знахідки (посудина з паленими кістками) дозволяють допустити, що тут же знаходився і некрополь.

В першу чергу розглянемо металеві вироби, знайдені на Тарасовій горі. Вони представлені двома вищезгаданими бронзовими посудинами, а також трьома бронзовими шпильками і спіральною привіскою чи браслетом. Сюди можна віднести і бронзові вудила, раніше знайдені в селі.

Великі бронзові посудини склепані з тонких бронзових листів. Вони мають конічну форму із злегка розширеними округлими плічками. Прямі низькі вінця відігнуті від плічка під кутом. Дно плоске, з високими бортиками, до якого з внутрішнього боку приклепані листи стінок. Ручки у верхній своїй частині закінчуються головками хижаків з високими ушами². Відзначимо, що зовсім таку ж посудину було знайдено в кургані біля с. Таганча, Канівського району³, а дещо відмінну в деталях посудину — в кургані № 15 Константи́нівки, розкопаному А. А. Бобринським⁴.

Н. Є. Макаренко⁵, аналізуючи інвентар кургана № 15, порівнює бронзову посудину цього кургана і жаботинські посудини з „ситулами“, розповсюдженими на заході серед гальштатських пам'яток, і в тясминських знахідках бачить один з доказів нібито глибокого запровадження гальштатської культури на території середнього Подніпров'я. Ситули, які Н. Є. Макаренко вважає аналогічними нашим, мають подібність лише в техніці виготовлення, яка не є властивою тільки Гальштату. Щодо форми і особливо прикрашення наших посудин, то в цьому вони

¹ Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К. 1930, стор. 58.

² N. Макаренко, *Le civilisation des scythes et Hallstatt*, ESA, V, 1939.

³ W. Sommerfeld, *Swiatowit*, XVII, Praga 1930—1931, стор. 307—311, рис. 1—2.

⁴ А. А. Бобринский, *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*, т. I, табл. III, 15.

⁵ N. Макаренко, там же, стор. 24—39.

різко відрізняються від гальштатських, і аналогії ідуть зовсім в іншому напрямі.

Повною і беззаперечною аналогією придніпровським посудинам, яка свідчить про їх походження, є бронзові клепані котли, відомі в гірських районах Кавказу і в Закавказзі і які датуються в межах від VIII до VII ст. до н. е. Вони мають широке розповсюдження як на Північному Кавказі (Келермський курган I, Лечхум, Кобань, Верхня Рутха та ін.), так і значно південніше, в межах Урартської держави¹.

Шпильки, знайдені в розкопі на селищі Тарасова Гора, представляють такі типи: 1) з розплющеним верхнім кінцем, загнутим у малу петлю, 2) з головкою у вигляді великої кутастої петлі, кінець якої завернутий всередину і 3) з головкою у вигляді невеликої округлої петлі з відігнутих назовні кінцем. Тут же знайдено деформований бронзовий предмет (можливо, шпилька, розігнутий браслет чи привіска) із закрученим у спіральний щиток кінцем.

Подібні шпильки зустрічаємо і в ранньоскіфських похованнях на Тясміні (кургани № 107, 126, 158 могильника А біля р. Тенетинка)². Шпильки двох перших типів і спіральний щиток, добре відомі ще в епоху бронзи³, зустрічаються серед пам'яток раннього заліза як у нас, на території Лусостепу, так і західніше, серед пам'яток лужицької та вищої культури⁴, і на південному сході, де аналогічні шпильки з кінцем, закрученим у спіраль, зустрічаємо на Кавказі в Кам'яномістському могильнику разом з вищезгаданими вудилами і пронизями VIII—VII ст. до н. е.⁵

Пізніше такі шпильки, крім типу 3, невідомі, і на основі цього вони можуть служити однією з ознак раннього часу Жаботинського селища.

Бронзові вудила, знайдені в самому с. Жаботин, належать до типу ранньокобанських з петлями (вісімками) на кінцях стержнів і аналогічні вудилам скарбу с. Залевки. Але на відміну від залевкинських вони мають потрійний ряд дрібних плоских шипів на стержнях і ускладнені привісками у вигляді подвійних круглих щитків на вигнутому стержні, що закінчується кільцем, яке вдіте в зовнішню петлю вудил. На території Тясмина такі вудила знайдено в ранньоскіфському кургані № 375 Константиновки; ще дві пари з розкопок Бобринського біля Сміли зберігаються в Київському історичному музеї без позначення номерів курганів.

Подібні вудила знайдено і в одному з курганів біля с. Мошни, вище Тясмина⁶.

На аналогію тясминських вісімкових вудил із знайденими на Кавказі і на Дону вже вказувалося.

Таким чином, жаботинські металеві предмети, зберігаючи в собі риси попередньої епохи бронзи, за часом відповідають вищерозглянутим городищам і селищам перехідного часу типу Залевки і Чорного Лісу, хоч продовжують побутувати і в ранньоскіфський час.

¹ МАК, VIII, М. 1906, стор. 241, рис. 196; Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван 1944, стор. 321, 322, рис. 104—107; А. А. Иессен, Греческая колонизация северного Причерноморья, Л. 1947, стор. 43; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси 1941, стор. 53.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смеля, т. II, СПб., 1894, табл. III, 6, 8.

³ О. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 65.

⁴ T. Sulimirski, Das Problem der Expansion der Lousitzkultur der Ukraine, Wiadom. Arch., 14, 1936, табл. X, 3, 5, 7, 9.

⁵ Е. И. Крупнов, Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1949 г. Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, т. V, Нальчик 1950, стор. 247, рис. 41.

⁶ Фонди скіфського відділу ГИМ, інв. № 122/1894.

Розглянемо, в якому відношенні до металевих речей знаходиться різноманітний і багатий керамічний матеріал, знайдений на Жаботинському селищі.

Крім тих форм посудин, які були встановлені для перехідного часу (посудини банкового типу, орнаментовані посудини з округлими стінками і високим горлом, а також миски великих і малих розмірів), на Жаботинському селищі добре представлені і ті, які зрідка зустрічаються за перехідного часу і стають характерними для так званої „архаїчної Скіфії“. Такими є черпаки, здебільшого орнаментовані, та круглотілі круглодонні посудини (кубки або шаровидні посудини). Розглянемо спочатку ті форми, які здаються найбільш древніми.

Посудини банкового типу. Ця форма посудин, основна як для кінця епохи бронзи, так і для примикаючого до неї перехідного і ранньоскіфського часу, представлена і на Тарасовій горі, але не в такій мірі, як, наприклад, в Чорному лісі. Поряд з посудинами, які за формою збігаються з вищеописаними, тобто посудини із злегка відігнутими вінцями і слабо опуклими стінками, зустрічаються варіанти, які наближаються до посудин горщикоподібної форми. Вінця у них відігнуті значно стрімкіше і округлі стінки посудин різко звужуються до дна. Всі ці уламки зазнали сильної дії вогню внаслідок пожежу, і судити про їх початковий вигляд важко. Глина щільна, з домішкою дрібного кварцу. Поверхня найчастіше червоного кольору, не лощена.

Різнманітнішим стає орнамент посудин банкового типу. Банок з гладким валиковим пояском на плічках тут уже немає, лишаються тільки залики з пальцьовими заглибленнями, вміщені як і раніше на плічку (табл. IV, 2, 3).

Вінця в більшості випадків розділені пальцьовими заглибленнями чи нарізкою (табл. IV, 5). В єдиничних випадках такий же орнамент по краю вінця зустрічається і на Чорноліському городищі, тобто хоч і зрідка, але вживався раніше, за перехідного часу. Зустрічаються посудини з наколами під краєм вінця, які нанесені з внутрішнього боку, а із зовнішнього утворюють шишечки (табл. IV, 5).

Новим явищем на поселенні Тарасова Гора можна вважати банкові посудини з валиком, який розміщений під краєм вінця (табл. IV, 4). Ця риса є уже особливістю VI і дальших століть.

Більш численними, ніж раніше, є посудини середніх розмірів з округлими стінками і високим горлом. На поселенні Тарасова Гора ця форма має різні варіанти. Тут знайдено посудини з високим горлом, яке плавно переходить до округлих стінок, аналогічні чорноліським та з округлими стінками, які відділяються від горла. Профіль стінок не завжди однаковий, є округлі, що поступово звужуються до дна, і округлі із злегка сплюсненим тулубом.

Поверхня таких посудин буває шорстка, добре заглажена і інколи лощена. Колір бурий, сірий чи при повторному випалюванні жовто-червоний.

Орнаментация цієї групи посудин відрізняється великою різноманітністю як у техніці, так і в рисунку. Вона, як і раніше, буває штампованою і різьбленою. Але серед штампів зустрічаються кружки, петлі у вигляді вісімок та букви S, поставлені вертикально чи горизонтально. Всі, можна сказати, прийоми колишньої техніки орнаментации збереглися, але застосування їх стало значно різноманітнішим і складнішим та набагато частіше застосовується різьба.

Орнаментальні схеми дуже ускладнені і утворюють комбінації з прямолінійних, закреслених всередині фігур (трикутників, кутів, квадратів), які включені в широкий пояс на плічках посудин. Пояс обмежений горизонтальними лініями, нанесеними різьбою, штампом, інколи в кілька рядів. Буває, що пояс орнаменту переривають відростки або

псевдовушки (табл. IV, 8). Дуже цікавою є комбінація різьби, штампів і валика, обробленого штампом під шнур.

Широко представлена тут група *великих широкоплечих, звужених до дна посудин* (висота приблизно 0,3 м і більше) з високим горлом і з відігнутими вінцями. Поверхня таких посудин здебільшого лощена, рідше шорстка або слабо загладжена, світлочервоного або бурого кольору.

Ці жаботинські посудини відрізняються від подібних посудин інших місць поселення різноманітністю орнаментатії. Орнамент в більшості випадків покриває плічка і верхню частину стінок посудини. Він має той же характер, що і в попередній групі посудин, і являє собою широкий пояс поставлених, найчастіше в кілька рядів заштрихованих трикутників, стрічок і ромбів, нанесених різьбою та різними штампами. На плічках посудини розміщені дві або чотири округлі опуклості — порожнисті, видавлені зсередини, оточені орнаментом з круглих ямок, нанесених штампом. Подібний орнамент навколо шишок відомий поки що тільки на Жаботинському селищі.

Характерні шишки плоскоциліндричної форми (кнопки). Особливо інтересні ті з них, у яких зріз прикрашений різьбою в схемі двох заштрихованих трикутників, що стикаються вершинами.

Відігнуті вінця великих низькоплечих посудин інколи орнаментовані з внутрішнього боку рядом нависісних насічок, нанесених зубчастим штампом і розміщених групами.

На селищі Тарасова Гора знайдено уламки масивних широких ручок, орнаментованих тими ж схемами, які є на шишках (кнопках). Можливо, що уламки цих ручок відносяться до великих посудин типу глечика.

Орнаментальний комплекс цих груп кераміки селища Тарасова Гора дуже багатий і своєрідний. Окремі зразки жаботинського типу зустрічаються в курганных похованнях тясминської території. Так, уламки з аналогічним орнаментом, нанесеним різьбою і зубчастим штампом, знайдені В. В. Хвойком в одному з розкопаних ним біля с. Жаботин курганів¹. У одному з курганів с. Райгород ним же добута посудина середніх розмірів типу круглотилих круглодонних посудин з поясом різьбленого орнаменту та пірамідками з дрібних круглих заглиблень². Велика низькоплеча посудина із залощеною поверхнею червонуватого кольору знайдена в кургані № 52 Гуляйгорода. В його орнамент входять пояси кружків, нанесених штампом, і різьблених заштрихованих ромбів³.

Ми не маємо поки що повних комплексних аналогій кераміці Тарасової Гори і в інших місцевостях правобережжя та лівобережжя Лісостепу. Не маємо їх і в сусідніх найближчих західних областях. Проте при розкопках на Дністрі (Молдавія)⁴ знайдено багато уламків посудин, за формою і орнаментом близьких, хоч і не тотожних нашим.

Миски становлять немалий процент у складі кераміки Жаботинського поселення. Крім простих мисок з темносірою або бурою, злегка залощеною поверхнею із слабо загнутим всередину краєм, які ми зустрічаємо звичайно на місцях поселення, маємо уламки мисок із старанно обробленою поверхнею темносірого, чорного або світложовтого кольору, прикрашених орнаментом. Ці миски, великих і середніх розмірів, мають злегка або різко відігнутий всередину край з округлим або плоским зрізом. По краю нанесено орнамент у вигляді косих і ламаних зигзагоподібних ліній, виконаних різьбою або зубчастим штампом. Зустрічаємо і гофрований край на зразок мисок Чорного Лісу або городища Залевок;

¹ Зберігається у фондах скіфського відділу Київського історичного музею.

² Древности Приднепровья, вып. II, табл. IV, 832.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, табл. III, 5. Уламки цієї посудини зберігаються в Київському історичному музеї, у фондах скіфського відділу.

⁴ Матеріал з розкопок Г. Д. Смирнова 1950 р.

рельєфний орнамент у вигляді півкруглих підвісок з подвійних опуклих ліній, які звисають від краю миски; подвійні виступи-відростки (два або може бути чотири) по краях.

Кожний з цих видів орнаментованих мисок зокрема відомий серед пам'яток ранньоскіфського часу і інших територій на захід від Дніпра (Канів, Немирівське городище). Миски з подвійними виступами по краю виявлено серед пам'яток висоцької культури, на городищах і поселеннях Дністра, а також на Лівобережжі (Мачухи), але ніде вони так багато не представлені, як тут, на Жаботинському поселенні.

Зустрінуті уламки мисок, які орнаментовані різьбою із зовнішнього боку.

На території Лісостепу так орнаментовані миски поки що невідомі. Миски з різьбленим геометричним орнаментом відомі на поселеннях Молдавії на Дністрі, а з орнаментом, заповненим білою пастою, зустрінуті на Кавказі в Моздокському могильнику¹, добре відомі серед пам'яток Кобані².

Інтересна група посудин, яка характеризує ранньоскіфський час і тільки дуже рідко зустрічається на селищах і городищах чорноліського типу. До неї насамперед належать черпаки, або, як їх називають ще, чарки. Їх уламки у великій кількості знайдені при розкопках селища Тарасова Гора.

Черпаки малих і великих розмірів (висотою від 0,04 до 0,1 м) мають форму досить глибокої чашечки з відігнутими вінцями, з округлим дном. В центрі дна знаходиться невелике кругле заглиблення. Висока петельна ручка закінчується вгорі циліндричним відростком з розширеним плоским або закругленим кінцем (табл. IV, 7). Всі вони тонкостінні, більш або менш старанно вироблені. Поверхня добре заглажена, але тільки в деяких випадках лощена, сірого, жовтуватого і зрідка чорного кольору. Не орнаментовані зустрічаються рідше.

Орнамент геометричний, нанесений в більшості випадків тонкою різьбою, рідше зубчастим або іншої форми штампом, розміщений звичайно поясом навколо плічок посудини (табл. IV, 6, 9—11) і рідше покриває весь тулуб. Різьба іноді заповнена білою пастою, але виключно на посудинах лощених, з темною поверхнею, кращої виробки.

Рисунок орнаменту коливається від надто простого, у вигляді пояса вертикально або косо поставлених ліній, які інколи утворюють кути, до різноманітних складних комбінацій закреслених трикутників, кутів, квадратів. Поясок, який обмежує орнамент зверху, буває в два ряди, і другий складається з різних штампів.

З усієї маси уламків невеликих орнаментованих посудин, значна частина яких належить черпакам, важко виділити форму круглодонних посудин або, як їх ще називають, шаровидних посудин або кубків. Поява цієї форми відзначена нами на вищеописаному городищі Чорного Лісу, але там вони ще одиничні. На Жаботинському поселенні вони, безперечно, є, і поєднання цієї форми з черпаком часто зустрічається в похованнях на Тясміні. Прикладом цього є жаботинський курган № 524³.

На території Тясмина ще не було відомо місць поселення, на яких керамічний комплекс в цілому був би представлений так багато і різноманітно, як на Жаботинському селищі. Одиничні знахідки лощених посудин з інкрустованим орнаментом були зустрінуті в шарі VI ст. до н. е. на Пастирському городищі⁴. Невідомі поки що місця поселення з такою

¹ Б. Б. Пиотровский и А. А. Иессен, Моздокский могильник, Л. 1949, табл. II, 2, 3.

² МАК, VIII, стор. 72, табл. X.

³ А. А. Бобринский, Отчет о раскопках в Киевской губ. в 1912 г., ИАК, вып. 60, стор. 2. Уламки посудин зберігаються в колекціях Державного Ермітажа.

⁴ Г. Т. Титенко, Отчет о раскопках Пастерского городища в 1949 г. Архів Інституту археології АН УРСР.

керамікою і на Пороссі, хоч є достатня кількість орнаментованих посудин з поховань. Черпаки і круглотілі посудини Поросся близькі до наших, але мають і свої особливості як у формі, так і в орнаменті. На Пороссі в ранній час переважають глибокі черпаки з високими ручками, добре лощені, без орнаменту, рідше — мілкі з інкрустованим орнаментом, який покриває все тіло посудини. Відрізняються від наших і неорнаментовані черпаки Немирівського городища, які мають прекрасну лощену чорну поверхню, витончену форму. Немає орнаментованих черпаків і серед пам'яток висоцької культури. В Молдавії подібні форми відомі, орнаменти їх своєрідні і також різноманітні, як і на Тясмині.

На Лівобережжі посудини, подібні до наших, зустрічаються в цілому ряді селищ-зольників на р. Ворскла¹, в могильнику і зольниках Тарасового яру біля с. Мачухи² і на Більському городищі³. За формою мачухинські черпаки аналогічні тясминським кінця VII—VI ст. до н. е., але орнамент їх простіший і відростки петельних високих ручок інколи вгорі мають виїмку — так звані рогаті ручки. Черпаки Більського городища відзначаються глибокою чашечкою — варіант, який зустрічається і на Тясмині.

Серед керамічного матеріалу на поселеннях і в похованнях найбільших з них могильників на Кубані⁴ зустрічаємо аналогічні черпаки, лощені, з різьбленим орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників. Незважаючи на місцеві особливості їх форми і особливий варіант рогатих ручок, ці черпаки в цілому подібні до наших.

Техніка чорного лощення і орнамент з інкрустацією мають широке розповсюдження на заході серед пам'яток раннього Гальштату. Це давало підстави деяким археологам пояснювати наявність подібного роду посудин на території УРСР глибоким проникненням сюди культури Гальштату, крайнім східним „форпостом“ якого вважали Більське городище⁵. В. Данилевич звертає особливу увагу на форми черпаків і круглотілих посудин. В техніці їх виготовлення, у формі і орнаменті він бачить повну тотожність з гальштатськими і навіть більше — „безперечне їх походження від гальштатських типів“ і вважає, що „вони являють собою тільки еволюцію цих типів“⁶.

Ці твердження суперечать фактичним даним. Справа в тому, що черпаки і круглотілі посудини, які в масовій кількості ми знаходимо на лісостеповому Подніпров'ї і які є однією з найхарактерніших ознак пам'яток ранньоскіфського часу на середньому Подніпров'ї, значно рідше зустрічаються на території розповсюдження гальштатської культури. Важливо те, що гальштатські черпаки мають свої особливості в формах чашечки і ручок і що ручки їх не мають відростків, які в безлічі варіантів характерні для середньодніпровських — лісостепових і кавказьких черпаків.

Техніка лощення і чорна поверхня посудин, а також різьблений орнамент з інкрустацією, очевидно, явище на певному етапі розвитку керамічної техніки досить широко розповсюджене як на території Лісостепу України, так і серед пам'яток західного Гальштату та ранніх пам'яток Кавказу, де чорне лощення з інкрустованим орнаментом було відоме ще в епоху бронзи. Наприклад, так орнаментовані посудини зустрічаємо серед пам'яток Кобані⁷. На цій основі В. А. Городцов

¹ И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, вып. XVII, стор. 125, рис. 53, 54.

² М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р., АП, т. II, К. 1949, стор. 65, рис. 9, табл. I.

³ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавской губ. Труды XIV АС, т. III, М. 1911, табл. I, 1—4.

⁴ Н. В. Анфимов, К вопросу о поселениях Прикубанья в скифскую эпоху, СА, XI, Л. 1949, стор. 241—260.

⁵ А. Ротаров, Inkrustierte Keramik von Belsk, ESA, IV, Helsinki 1929, стор. 163.

⁶ В. Данилевич, Археологічна минушина Київщини, К. 1925, стор. 80.

⁷ МАК, VIII, стор. 72, табл. XII.

вважав, що „за своїми формами в техніці інкрустування більська кераміка найближче підходить до кавказької“¹.

Правильну оцінку причин такої спільності дає А. А. Іессен, який вважає, що кераміка „представляє виробництво, яке самостійно склалося на місцевій основі; подібність же їх (посудин. — Є. П.) між собою слід пояснити, з одного боку, конвергентним розвитком керамічного виробництва при подібних господарських і технічних умовах, а з другого — наявністю міжплемінних стосунків“².

Форми черпаків і круглотілих посудин мають місцеві корені походження. Таке походження черпаків, які мають глибоку глечикоподібну чашечку і є звичайно грубої виробки, легко простежується від епохи бронзи. Вони відомі на поселеннях білогрудівського типу³. Подібні черпаки зустрічаємо серед пам'яток комаровської культури⁴. Ручки з відростками від грубуватих, масивних посудин зустрічаємо на поселеннях пізньої бронзи біля с. Сабатинівка⁵.

Прототипом відростка на ручці може служити конічний відросток на грубому глибокому черпаку з кургана № 219⁶. На особливе значення ручки та її відростка вказують своєрідності в зміні форм відростків з бігом часу на різних територіях, а також орнамент із сполучених вершинами ромбів і трикутників, квадратів та інших мотивів, який розміщується під відростком на тому боці ручки, який обернений до чаші.

Слід відзначити, що виробка саме цих двох форм (черпаків і круглотілих посудин) відрізняється високою якістю. В похованнях вони звичайно зустрічаються у супроводі значно більших посудин типу банок.

Форма круглотілих круглодонних посудин з поясом різьбленого орнаменту добре представлена і на поселеннях УРСР епохи бронзи⁷ і в скіфський час, подібні посудини є тільки дальшим розвитком цієї форми. Змінюється горло, яке в період бронзи має близький до циліндричного профіль, в той час як за скіфського часу відбувається поступовий перехід до ввігнутого перехвату короткої шиї з великим відгином вінець.

За якістю і повнотою керамічного комплексу селище на Тарасовій горі біля с. Жаботин є поки що єдиним, як було указано, місцем не тільки на Тясміні, а й на всій території Лісостепу. До цього часу подібна кераміка була відома тільки з поховань.

Висока техніка виробки переважної більшості ліпних посудин, знайдених на цьому поселенні, як великих, так і малих розмірів, велика різноманітність місцевих форм, багатий і різноманітний геометричний орнамент, який досягає тут великої складності, — все це свідчить про високий рівень розвитку керамічного ремесла і про художні навички виконавців.

Крім посудин знайдено один глиняний виріб на зразок пряслиця, циліндричної форми із злегка ввігнутими всередину стінками.

Одиничні знахідки кістяних виробів — невелика проколка і кругле плоско зрізане лобабіч пряслице. Серед численних каменів, які трап-

¹ В. А. Городцов, там же, стор. 154.

² Б. Б. Пиотровский и А. А. Иессен, Моздокский могильник, Л. 1949, стор. 40.

³ Коротке звідомлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925, стор. 76, 79, табл. XIX; те ж за 1926 р., стор. 82—83; О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К. 1951, стор. 179, рис. 5.

⁴ І. К. Свешніков, Пам'ятки бронзової доби з західних областей УРСР, табл. IV, 26, 28. Архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ Матеріал із розкопок А. В. Добровольського 1946 г. Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁶ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. II, СПб 1894, стор. 66. Зберігається в фондах скіфського відділу Київського історичного музею.

⁷ І. В. Фабриціус, Циліндричний посуд. Літопис музею, вип. 9, 1927—1928, Херсон 1929, табл. IV, 14—17; V, 15, 21; а також знахідки ден від таких посудин на поселенні біля с. Сабатинівки з розкопок А. В. Добровольського 1946 р.

ляються в розкопі, знайдено два круглі камені із згладженими поверхнями, які, очевидно, служили пестиками для розтирання зерна.

Вищерозглянутий матеріал, як металевий, так і керамічний, визначає час існування поселення Тарасова Гора в межах від другої половини VII до кінця першої половини VI ст. до н. е. Таким чином, за часом воно безпосередньо йде за городищами і селищами чорноліського типу, з якими, як зазначалося, стоїть в генетичному зв'язку.

Як уже говорилося вище, ми не знаємо поки що на Тясмині інших городищ і селищ, які могли б бути з певністю віднесені до часу Жаботинського селища.

Майже зовсім не вивчені поселення цього часу на північ від Тясмина — на Київщині. На Лівобережжі до VII ст. і до більш пізнього часу відносяться зольники на Більському городищі, селища з зольниками біля с. Мачухи і селища-зольники, відкриті І. І. Ляпушкіним по р. Ворскла.

На території верхів'я Південного Бугу і на сусідній з нею подністровській території уже відомо ряд городищ і селищ, які можна вважати одночасними Тарасовій Горі (Немирівське і Рутківцеве городища та ін.). Цю одночасність цілком припускає ряд загальних керамічних ознак, але в формі і орнаменті виявляється незалежність одної від одної Дністро-Бузької і Дніпровської територій.

Велику схожість показують відкриті в останні роки поселення на нижньому Дністрі (в Молдавії), але й ці молдавські пам'ятки ми можемо поставити лише в хронологічну відповідність з тясминськими і підкреслити зв'язок між ними.

Дослідження, проведені Краснодарським музеєм на Кубані, відкрили цілий ряд поселень ранньоскіфського часу в районі розміщення найдревніших скіфських курганів. Ці поселення датуються дослідниками VI—V ст. до н. е., тобто трохи пізнішим, ніж наші пам'ятки, часом, але серед їх керамічного матеріалу зустрічаються аналогії тясминським.

Розглянутий археологічний матеріал тясминських городищ і селищ VIII, VII і початку VI ст. до н. е. дозволяє зробити такі висновки.

З VIII ст. до н. е. на території Лісостепу, зокрема на території Тясмина, відбуваються істотні зміни. Виникає багато місць поселення, залишки яких відбивають нові явища, невідомі в епоху бронзи. Поряд з поселеннями відкритого типу, які часто знаходяться на місці ще більш древніх, зустрічаємо укріплені городища, розміщені, як і поселення, на мисах високих берегів рік чи болотистих ярів.

Наявність великої кількості місць поселення на порівняно невеликій території, яка зрошується басейном р. Тясмин, а також поява укріплених городищ говорять про ускладнення соціально-економічних умов, які намічаються у першій чверті I тисячоліття до н. е. на всій території нашого півдня.

Ці зміни відбуваються в міру переходу від епохи бронзи до епохи заліза, яка характеризує уже скіфський час — „епоху залізного меча, а разом з тим залізного плуга і сокири“, і обумовили швидкий ріст економіки і розвиток суспільства. Зброя, яка розповсюджується в Лісостепу починаючи з другої половини VII ст. до н. е., збагачення представників плеємінної верхівки, що зростає, і поява предметів іноземного, далекого від наших країв походження вказували на роль, яку починає відігравати війна, „яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напад, або для того, щоб розширити територію, ...тепер провадиться тільки заради грабежу, стає постійним промислом“¹.

Кінець VIII—VII ст. до н. е. характеризується древніми письмениками як період інтенсивних вторгнень північних степових киммерійських племен в країни древнього Сходу. Военні походи не припиняються

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, К. 1948, стор. 128.

на, протязі всього VII ст., коли киммерійські племена виступають уже одночасно із скіфськими. Сліди перебування скіфів у країнах древнього Сходу знаходять своє відображення в пам'ятках Закавказзя. Про них свідчать також і речі малоазійського, закавказького і кавказького походження, які знаходимо у нас на території Лісостепу, що датуються цим же часом.

Ознакою „зростаючої небезпеки та потреби в захисті“¹ можна пояснити появу на території Лісостепу в VIII і на початку VII ст. до н. е., тобто в доскіфський час, укріплених місць поселень.

Можна з певністю допустити, по-перше, що киммерійські кочові племена робили свої набіги і на територію Лісостепу з метою захоплення сільськогосподарської продукції осілих і в загальному мирних племен, і, по-друге, що лісостепові племена захищали свої поселення не тільки від своїх найближчих сусідів, а й від степовиків-киммерійців.

З другої половини VI ст. до н. е., з початком розвитку торгівлі між тясминською територією і грецькими містами-колоніями місцеві поселення набувають іншого вигляду.

Городища розмірами в 16—22 га розміщувались тісною групою у верхів'ях Ташлики, правої притоки Тясмина, і з них три (Галушинське, Шарпівське і Макіївське) дуже сильно укріплені.

Трохи осторонь від цієї групи городищ знаходиться велике (52 га) Матронинське городище з особливо сильними захисними спорудженнями.

На Галушинському і Матронинському городищах знайдена грецька кераміка початку VI ст. до н. е., на Шарпівському — кінця VI ст., але недостатнє дослідження всіх цих городищ не дозволяє щось сказати про їх стан в більш ранній, ніж половина VI—V ст. до н. е., час, тобто в той час, який висвітлює наша тема.

Велика кількість городищ і селищ, відкрита за останні три-чотири роки, дає право встановлювати повну осілість населення на зрошуваній Тясмином території.

Економічною основою господарства було землеробство і скотарство. Ознаками землеробства є камінні пести, знайдені на Чорноліському городищі і на поселенні Тарасова Гора, уламки камінних плит, можливо від зернотерок, і відбитки зерен проса на глиняному посуді. Судячи з багатих кістяних залишків, які ми знаходимо повсюдно, до складу стада входили: кінь, велика і мала рогата худоба, свиня (наскільки це можна вияснити попередніми визначеннями під час розкопок).

Розміщення цих місць поселень серед лісів та наявність кісток диких гварин на городищах (Шарпівське) дозволяє говорити і про наявність мисливства.

Досить широко були розвинуті і домашні ремесла: гончарство, ткацтво, косторізна справа, обробка хутра, шкір і бронзоліварне виробництво. Серед цих ремесел основне місце займає гончарство, яке особливого розквіту досягає в середині VII — на початку VI ст. до н. е., як про це свідчить кераміка селища Тарасова Гора і знахідки в одночасних йому курганах.

Про існування ткацтва свідчать численні знаходження на городищах і селищах глиняних пряслиць, які зустрічаються і в похованнях.

Був розвинутий обробіток кісток, шкір і хутра. Про це свідчать численні знахідки кістяних лощил для обробки шкіри (Чорний Ліс, Шарпівське городище), кістяні шила і художні кістяні вироби, які знаходимо в похованнях.

Результати досліджень останніх років дозволяють зробити висновок про досить розвинуте бронзоліварне виробництво на території Тясмина в доскіфський і ранньоскіфський час. Суботівські матриці, велика

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, К. 1948, стор. 127.

кількість вудил, серед яких є, очевидно, і місцеві варіанти, різноманітні шпильки і т. п., а також висока техніка литва в наступний час можуть служити доказом безперервності розвитку тут цієї галузі виробництва.

На Правобережжя поступала, очевидно, карпатсько-дунайська і кавказька мідь, поскільки вироби дунайсько-дністровських типів тут відомі починаючи з епохи бронзи, а з VIII—VII ст. ст. до н. е. поряд з ними виступають і південно-східні. Разом з тим метал могли мати і з Криво-ріжжя, де, безперечно, були (хоч і не багаті) місця розробки міді¹.

Подібного роду знахідки беззаперечно доводять наявність досить поживавлених *обмінних стосунків* із західними від Тясмина областями. Щодо зв'язків з південним сходом, то тут могли відігравати роль і воєнні походи в Азію.

Суспільний лад і ті зміни, які відбувалися на Тясмині на протязі інтересуючого нас періоду, з багато більшою повнотою змальовують матеріали, добуті розкопками курганів. Цьому питанню повинно бути присвячене спеціальне дослідження.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЯ VIII—VI вв. до н. э. НА ТЯСМИНЕ

Резюме

Изучение мест поселений доскифского и раннескифского времени на территории бассейна р. Тясмин имеет большое значение в разрешении вопросов формирования культуры раннего железа в лесостепном Приднепровье.

Ряд известных на территории Тясмина городищ конца VI—V вв. до н. э. значительно пополнился местами поселений более раннего времени (VIII—VII вв.), открытыми за последние годы археологическими экспедициями Института археологии АН УССР совместно с ИИМК АН СССР.

Уже накопилось достаточно материала для установления преемственности культуры раннего железа Лесостепи с предшествующей культурой эпохи бронзы.

Наиболее интересным является городище „Замок“ и селище у с. Залевки, открытые и частично исследованные П. Н. Третьяковым в 1946 г. Найденный на городище клад бронзовых вещей в сочетании с керамическим материалом, сохраняющим признаки керамики эпохи бронзы, но в то же время содержащим ряд признаков, характерных уже для раннескифского времени, составляет полный датирующий комплекс для определения ряда других мест поселений, как например: городищ Черного Леса, с.с. Головятино, Субботово и др. Переходное время от эпохи бронзы к скифскому времени определяется VIII—VII вв. до н. э.

Следующим по времени и неразрывно связанным с предшествующими местами поселений, является селище на Тарасовой Горе у с. Жаботин и с. Завадовка, открытое в 1950 г.

Бронзовые предметы, найденные на селище, сохраняют в себе черты эпохи бронзы и характерны для эпохи раннего железа. Они указывают на продолжающиеся связи территории Среднего Приднепровья с культурами запада (комаровская, лужицкая, висоцкая) и юго-востока (Кавказ).

¹ П. О. Бурачков, Объяснение к археологической карте Новороссийских губерний и Крыма, Древности, Труды МАО, т. XII, М. 1888, стор. 12; Опыт исследования о куманах или половцах, ЗООИД, X, стор. 133—134.

Керамика представляет дальнейшее развитие форм сосудов, характерных для переходного времени. Преобладают формы сосудов, типичные для раннескифского времени (черпаки-чарки, круглотелые сосуды, миски), встречающиеся в погребениях Лесостепи в VII — начале VI в. до н. э.

Большое количество мест поселений и характер находок на них свидетельствуют об оседлом образе жизни населения территории бассейна Тясмина, экономической основой хозяйства которого являлись земледелие и скотоводство. Были развиты также ремесла, среди которых гончарство, как это показывает материал селища Тарасовая Гора, в VII в. до н. э. достигает особенного развития.

Полевое изучение памятников переходного и раннескифского времени (поселений и могильников), имеющих огромное значение при решении проблем формирования культуры раннего железа в лесостепном Приднепровье, должно быть продолжено. Новые материалы, без сомнения, расширят и уточнят наши представления об этой эпохе, общие черты которой мы попытались определить на основании уже добытых археологической наукой сведений.

В. А. БОГУСЕВИЧ

ПРО ПОХОДЖЕННЯ І ТОПОГРАФІЮ ДРЕВНЬОГО КИЄВА ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Топографією древнього Києва історична наука займається вже протягом довгого часу. Літописні дані, залишки стародавніх укріплень, архітектурні пам'ятки, древні могильники, скарби, спостереження при земляних роботах та археологічні розкопки — все це дає цінний матеріал для судження про топографію древнього Києва.

Для розв'язання багатьох важливих питань топографії та історії матеріальної культури Києва домонгольського часу одних лише письмових джерел, до того ж дуже скудних, явно недостатньо. Необхідно користуватися даними дослідження речових пам'яток та археологічних розкопок, які значно розширюють і конкретизують картину стародавнього життя.

Археологічне вивчення древнього Києва, розпочате понад 100 років тому, дало особливо хороші наслідки за радянського часу. Розкопано раніш невідомі комплекси жител і камінні архітектурні пам'ятки, уточнено деякі питання стародавньої топографії міста, виявлено древні поховальні комплекси і скарби, написано значну кількість наукових праць про древності і топографію Києва.

Однак не можна сказати, що всі основні питання найстародавнішої топографії Києва вже розв'язані. Великі земляні роботи, що провадились останнім часом в зв'язку з газифікацією міста, змусили переглянути багато важливих питань історичної топографії Києва.

Основним питанням з топографії Києва є встановлення меж його території для ранніх періодів Київської Русі, тобто для IX—X ст. ст. Не може бути сумніву в тому, що вже в X ст. Київ займав велику територію і являв собою великий ремісничо-торговельний центр; без цього його величезна історична роль не може бути зрозумілою.

Але, забуваючи положення класиків марксизму про ремісничо-торговельну основу феодальних міст, до цього часу дослідники зосереджували увагу на доказах того, що центром розвитку Києва IX—X ст. ст. був мізерний за своїми розмірами княжий замок на Андріївській горі (біля збудованої трохи пізніше — наприкінці X ст. — Десятинної церкви), дальшим розширенням якого в X і XI ст. ст. були міста Володимира і Ярослава.

В цій праці ми насамперед спробуємо з'ясувати те з найстародавніших ремісничо-торговельних поселень, яке обумовило розвиток Києва як економічного і політичного центра Київської Русі.

Розповідь літописця про трьох братів Кия, Щека і Хорива, які жили на київських горах, назва річки Киянки, відомості про київські ремісничі окраїни Гончари і Кожем'яки, що були розташовані біля цієї річки, навіть згадка літописця про затоплюваність Подолу і відсутність жител в якійсь його частині, — все це заслуговує на найпильнішу увагу в зіставленні з археологічними даними для розв'язання

питання про територію найстародавнішого київського поселення, яке передувало побудові княжого замка на Андріївській горі в IX—X ст. ст., а тим більше великих замків міст Володимира і Ярослава.

Тепер ми маємо досить значний запас археологічних даних, які дозволяють нам зробити певні висновки про основну територію Києва ранньофеодального часу, тобто IX—X ст. ст. Крім того, археологічні дані вказують на те, що ця територія почала складатися ще на початку I тисячоліття н. е.

Розташування залишків могильників ранньослов'янської культури полів поховань корчоватсько-зарубинецького і черняхівського типів, знаходження римських монет, археологічні розкопки на горі Киселівка, спостереження за траншеями газопроводу на Подолі і на вулиці Артема, нарешті, розташування некрополів на київських горах — все це дає можливість відтворити картину, яка дуже відрізняється від традиційних, що до цього часу панували, уявлень про топографію Києва X—XIII ст. ст.¹ Ці уявлення, як зазначалось вище, зводяться до того, що первісний найдревніший Київ займав невелику ділянку Андріївської гори. Існує, правда, й інша теорія виникнення древньоруських міст, за якою міста виникали внаслідок механічного об'єднання городищ і селищ, розташованих близько одне від одного. Ця теорія була висловлена відносно феодального Києва і Чернігова М. К. Каргером і Б. А. Рибаківим.

Думці істориків про найстародавніше заселення Андріївської гори біля Десятинної церкви (кол. садиба Петровського, нині садиба Історичного музею) рішуче суперечить факт існування тут на протязі близько тисячі років могильників, характерних для різних етапів розвитку східного слов'янства, починаючи з перших століть до нашої ери і кінчаючи IX—X ст. ст. н. е.

Найстародавніші поховальні комплекси з трупоспаленням і трупопокладенням відносяться до II—I ст. ст. до н. е., до так званого корчоватсько-зарубинецького типу полів поховальних урн; тут же були знайдені поховання полів поховань III—V ст. ст., так званого черняхівського типу². Поселення, відповідні даним поховальним комплексам, були розташовані на сусідніх дуже обширних територіях: на горі Киселівка (вона ж Фролівська і Хоревиця), на Подолі, Оболоні і на горбах Вознесенського узвозу, аж до теперішнього Сінного базару. Це підтверджується знаходженнями скарбів римських монет, кераміки, предметів прикрашення (фібул) та інших речей.

Таким чином, Андріївська гора не була місцем найстародавнішого слов'янського поселення, а служила некрополем.

Наприкінці I тисячоліття н. е. тут також знаходився могильник, але вже, найімовірніше, з переважанням курганного обряду поховання. Численні поховання воїнів-дружинників, характерні для цього некрополя, свідчать про новий історичний період, який на величезних територіях східнослов'янських племен характеризується складанням феодальних відносин і утворенням Київської держави.

Лише в цей час на Андріївській горі виникає невеликий княжий замок, залишки рову якого просліджувались при розкопках Десятинної церкви. Пізніше, наприкінці X ст. і за Ярослава, княжий город-замок був поступово збільшений у багато разів.

Це приводить нас до висновку, що кріпость на Андріївській горі і території, які прилягають до неї з заходу і з півдня, не можна роз-

¹ М. А. Максимович, Собр. соч., т. II, К. 1877, стор. 97 і 101; Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К. 1897, стор. 100; М. К. Каргер, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., КСИИМК, вып. VI, стор. 29; М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки МГУ, вып. 99, М. 1946, стор. 102—113.

² М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, СА, X.

глядати як найстародавніше міське поселення, розуміючи останнє як місце концентрації великої кількості ремісничо-торговельного населення, а не як княжий замок.

Таким чином, основну територію найстародавнішого Києва, як міста в зазначеному розумінні, тобто без території княжих замків, слід шукати не в Андріївській, не в Софійській і не в Михайлівській частинах Києва.

Звертає на себе увагу розташування київських дохристиянських курганних могильників IX—X ст. ст. Вони групуються у двох масивах. Південний масив знаходився в Андріївській, Софійській і Михайлівській частинах пізнішого Києва. Північні групи могильників розташувались на Кирилівських висотах і біля їх підніжжя між струмком Сетомлем і Кирилівським монастирем. Між цими двома масивами лежить територія, яка своїми розмірами значно перевершує територію міст Володимира і Ярослава та колишнього Михайлівського монастиря, разом узятих. Як показали археологічні спостереження, тепер є всі підстави вважати цю територію найстародавнішою населеною частиною міського посаду не тільки в період Київської Русі, а й в час значно раніший, ніж дата виникнення княжого замка на Андріївській горі.

Зі сходу територія київських поселень I тисячоліття н. е. була обмежена нижньою течією р. Почайна. На заході це поселення досягало території сучасного нам Сінного базару. На півдні знаходився зазначений некрополь, на півночі — гора Щекавиця, на якій виявлено сліди поселення IX—X ст. ст.

Територія найстародавнішого київського поселення, замкнена між двома великими масивами курганних некрополів, перетиналась із заходу на схід р. Глубочицею, яка впадала в р. Почайна. В Глубочицю з південного заходу впадала р. Киянка. Можна вважати, що стародавнє поселення розташовувалось також біля підніжжя гори Киселівка і біля підніжжя Кирилівських висот, про що також свідчать археологічні знахідки.

На розглядуваній території до числа поселень, відповідних могильникам культури полів поховань зарубинецько-корчоватського і черняхівського типів на Андріївській горі, відноситься цілий ряд пунктів.

Неодноразово увагу археологів привертала гора Киселівка, що лежить на північ від Андріївської. З цим пунктом пов'язані окремі знахідки; крім того, у 1933, 1940 і 1948 рр. тут були проведені археологічні розкопки. Незважаючи на те, що більша частина плато гори дуже розкопана кладовищем, у кількох місцях його були виявлені житла і господарські будівлі часів Київської Русі. На Киселівці було знайдено також багато (переважно керамічних) матеріалів, що відносяться до різних століть I тисячоліття н. е. Серед цих матеріалів важливими є фрагменти ліпного лощеного і нелощеного глиняного посуду останніх століть до нашої ери (так званого корчоватського типу).

Для періоду III—V ст. ст. н. е. тут можна відзначити сіролощені черепки, що їх відносять до часу черняхівського типу полів поховань. До наступних століть відносяться інші керамічні матеріали. Зіпсованість в археологічному відношенні пізнішими могильними ямами культурних шарів Киселівки не дає змоги з достатньою чіткістю визначити і точно датувати керамічні фрагменти другої половини I тисячоліття н. е. Проте й ці дані цілком підтверджують, що Киселівка була заселена з останніх століть нашої ери і до часів Київської Русі включно.

На горі Щекавиця, розташованій північніше Киселівки, по її східному схилу збереглися сліди жител часів Київської Русі. Центральна частина цієї гори в XIX і XX ст. ст. була зайнята великим кладовищем. При копанні котлована для фундаменту камінного будинку влітку 1939 р. спостерігалася цілковита зіпсованість культурного шару безліччю могильних ям і багатоярусним скупченням могил та цегляних склепів. Тут у викиданій землі знайдені фрагменти кераміки IX—X ст. ст., які

разом з відзначеними землянками свідчать про те, що Щекавиця була заселена, починаючи з раннього періоду Київської Русі. Цілком можливо, що на Щекавиці було і більш раннє поселення.

Знаменним фактом є знаходження близько 1875 р. великого скарбу римських монет I—II ст. ст. н. е. на місці теперішнього Сінного базару¹. На вулицях, близьких до цього пункту, наприклад на вулиці Артема, знаходили фрагменти посудин черняхівського типу і посудин IX—X ст. ст. н. е. Останнього роду знахідки були виявлені в траншеях газопроводу, які тут копали у 1949 р.

Отже, нам здається, що значна за своїми розмірами територія найстародавнішого київського поселення на основі археологічних даних може бути встановлена на просторі, що включає гори Киселівку і Щекавицю, горби Вознесенського узвозу і плато з територією теперішнього Сінного базару, що прилягають до них із заходу.

Про древнє заселення височини біля Вознесенського узвозу і Сінного базару до деякої міри свідчить факт знайдення тут у 1947 р. М. К. Каргером залишків камінної церкви, очевидно, Симеонівської (судячи з плану і будівельної техніки типу церков XI ст.). Поблизу цієї будівлі знаходяться залишки другої камінної церкви XII ст., описаної Лошкарєвим і знову розкопуваної М. К. Каргером у 1947 р.²

При розкопках у 1947 р. першої (Симеонівської?) церкви знайдено фрагмент амфори з арабським написом, який можна віднести не пізніше, ніж до X ст.

Ці факти також підтверджують наші припущення про значно раніше заселення розглядуваної території, що лежить в основному на північ від міста Володимира і міста Ярослава, ніж обидві ці княжі кріпості. Ці міркування цілком узгоджуються з літописною згадкою про те, що в першій половині X ст. люди не селились на Подолі, а жили на горах. Зазначені гори, безсумнівно, були місцем найстародавнішого київського поселення.

Проте це аж ніяк не виключає можливості заселеності Подолу в найстародавніші часи, хоч ця заселеність і не була такою, як в XI—XIII ст. ст. Тут також немає прямої суперечності з відомостями літописця XII ст., який мав якісь відомості про значно меншу, порівнюючи до його часу, заселеність ділянок Подолу і Оболоні в X ст. Про заселеність деяких частин Подолу і Оболоні на початку нашої ери є прямі вказівки археологічних джерел. Скарб римських монет III—IV ст. ст. н. е., знайдений на Оболоні біля р. Глубочиця, є важливим свідченням заселеності цих місць близько середини I тисячоліття н. е. В північній частині Оболоні, на березі р. Почайна, в 1948 р. розвідкою Інституту археології АН УРСР були знайдені чорнолощені фрагменти глиняного посуду останніх століть до нашої ери. Знаходження римських монет відомі також на Оболоні біля підніжжя Кирилівських висот.

На велику увагу заслуговує розташування курганного могильника IX—X ст. ст. вузькою смугою вздовж Кирилівських висот, як нам здається, відповідно розташуванню древнього поселення біля їх підніжжя.

Особливо значними і цікавими є наслідки археологічних спостережень над траншеями газопроводу, прокладеними по багатьох вулицях Подолу в 1949 р. і на початку 1950 р. Ці спостереження велися співробітниками експедиції „Великий Київ“ Інституту археології Академії наук УРСР, очолюваної дійсним членом АН УРСР П. П. Єфіменком.

¹ В. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території Києва, Український музей, I збірник, К. 1927.

² М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К. 1950, стор. 192—226.

Найважливіші результати спостережень над станом культурного шару і зв'язаних з ним речей дали траншеї, прокладені по вулицях Героїв Трипілья (Спаський), Волошський, Почаївський, Верхній Вал, Іллінський, Ярославський, Кирилівський та ін. Звертає на себе увагу дуже добра збереженість дерева в мокрому ґрунті Подолу. В багатьох місцях можна було спостерігати дерев'яні конструкції мостових, зруби, вимостки, водозливні труби і жолоби, що добре збереглися. Очевидно, ці дерев'яні споруди здебільшого не давніші XVII—XVIII ст. Але через те, що неглибокі траншеї газопроводу (до 1,5 м) прорізали тільки верхні частини культурного шару, можна гадати, що дерев'яні конструкції і в більш древніх, глибших шарах так само добре збереглися.

Таким чином, на Подолі, очевидно, можна буде знайти дерев'яні будівельні комплекси часів Київської Русі, подібні до тих, що їх виявлено при археологічних розкопках у Новгороді, Старій Ладозі і Пскові. Уявлення про виняткове переважання в древньому Києві напівземлянкових жител спостереженнями на Подолі поставлено під серйозний сумнів.

На зазначених вулицях культурні шари, що лежать нижче 1 м, містять в собі велику кількість керамічних матеріалів періоду Київської Русі: уламків глиняних горщиків, частин амфор, цеглин XII ст., залізних виробів, шиферних пряслиць, уламків скляних браслетів та інші речі.

На цих же вулицях на глибині близько 1,5 м знайдено фрагменти глиняного посуду IX—X ст. При наявності культурних шарів, що залягають нижче, це дозволяє припускати, що при розкопках тут будуть виявлені археологічні комплекси, значно більш ранні, порівнюючи з періодом Київської Русі.

Приведені міркування примушують нас розв'язувати питання про виникнення Києва, найбільшого міста древньої Русі, інакше, ніж це робилося до цього часу. Слід передусім зазначити, що під містом ми розуміємо не кріпості, збудовані князями для свого захисту, а багатолюдні ремісничо-торговельні посади.

Є думка, що такого роду посадів не було при городах-замках IX—X ст. ст., а з'явилися вони в більш пізній час — не раніше XI ст.¹ Твердили, що замок обов'язково повинен був передувати городу-посаду. Існування села-града, що виникав незалежно від феодального замка і в ряді випадків передував будівництву княжих кріпостей, багатьма авторами заперечувалось.

З таких позицій до цього часу звичайно розглядалась і рання історія Києва як княжого феодального міста. Проте археологічні дослідження великих древньоруських міст, проведені за радянського часу, показали, що такі погляди потребують серйозної перевірки.

Розвиток великого міського ремісничого посаду не обов'язково мав починатися з замка, додатком до якого він завжди нібито був. Вивчення найстародавніших періодів топографії київських та чернігівських поселень, що передували будівництву княжих кремлів, показали, що ці останні не можна розглядати як найстародавніше ядро міста часів Київської Русі.

Дослідження топографії Києва показує, що Київський посад, який знаходився між р. Почайна і територією теперішнього Сінного базару, був заселений значно раніше, ніж стали будувати княжі кріпості-городи Володимира і Ярослава, що являють собою частини, порівнюючи з територією, що лежить на північ на горбах біля Подолу і Оболоні, значно древнішої за своєю заселеністю. Отже, Гончари і Кожемяки старіші від феодальних дитинців домонгольського Києва. Таким чином, Старокиївська гора, що її звичайно розглядають як найстародавнішу частину

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки МГУ, вып. 99, стор. 102—113.

міста, нам такою не уявляється. Цікаво відзначити, що оспорювані нами старі уявлення про походження древньоруських міст і насамперед Києва привели до зневажливого відношення в галузі археологічних досліджень посадів-подолів древньоруських міст. Як правило, всі зусилля археологів зосереджувались на розкопках кремлів.

Київ до цього часу був прикладом цієї археологічної практики. Більш-менш серйозні археологічні розкопки на Подолі ніколи не проводились.

Таким чином, територіальна база для складання феодального Києва була достатньою. Можна припускати, що не тільки Гончари і Кожемяки були основою складання могутнього центра наприкінці I тисячоліття н. е. Більш ніж вірогідно, що не лише вигідне географічне положення визначало його швидке зростання і розквіт у той час. Гадаємо, що розвиток виробництва заліза на основі болотних руд і багатства лісу, можливо, ще за скіфського часу обумовили наступні складання тут центра Київської Русі.

В. А. БОГУСЕВИЧ

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ТОПОГРАФИИ ДРЕВНЕГО КИЕВА ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Резюме

О происхождении и топографии древнего Киева существовали различные точки зрения. Большинство исследователей города считали его ядром княжеский замок, известный на так называемой Старокиевской горе с X ст.

Однако до времени правления князя Владимира Святославича этот замок имел незначительные размеры, что никак не соответствует большому значению Киева как крупного населенного пункта, сложившегося в значительно более раннее время, о чем ясно свидетельствуют письменные источники и археологические памятники.

Для решения вопроса о происхождении древнего Киева, как крупнейшего населенного пункта среднего Приднепровья, руководящее значение имеют высказывания классиков марксизма-ленинизма о сложении средневековых городов, прежде всего, как ремесленно-торговых поселений.

Для раскрытия и конкретизации этого процесса археологические памятники имеют первостепенное значение.

Они показывают, что древнейшим населенным ядром Киева была территория, охватывавшая Подол и прилегающие к нему холмы: Киселевку, Щекавицу, Вознесенский спуск и район Сенного базара.

С юга и севера от этой территории в дохристианское время располагались обширные могильники: с юга — на Старокиевской горе, с севера — на Кирилловских высотах и у их подножий.

Из этого ясно, что Старокиевская гора, до раннего периода Киевской Руси занятая в большей своей части могильниками, не могла быть до времени правления князя Владимира Святославича крупным городским ремесленно-торговым населенным пунктом.

Таким образом, можно считать, что княжеский замок на Старокиевской горе не является древнейшим населенным ядром Киева.

МАТЕРІАЛИ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ
ПАМ'ЯТКИ УРСР

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ В МЕЖАХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

(За матеріалами Дніпрогесівської експедиції)

Дніпровське Надпоріжжя надзвичайно багате на археологічні пам'ятки — майже на кожному кроці можна знайти сліди перебування людини, яка жила тут починаючи від найдавніших часів.

Надпоріжжя в археологічному відношенні в дореволюційні часи не вивчалось, і всі відомості, що ми їх знаємо з літератури цього краю, обмежуються випусками каталогів Катеринославського музею.

За радянської влади, в зв'язку з будівництвом Дніпрогесу, було поставлене питання про детальне археологічне вивчення території Дніпробуду. З цією метою була організована спеціальна археологічна експедиція, яка працювала під керівництвом Д. І. Яворницького з 1927 по 1933 р.

Зараз розгортаються роботи на будівництві Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Територія цих новобудов також багата на археологічні пам'ятки, і Інститут археології Академії наук Української РСР вже розпочав їх дослідження. Ці роботи повинні бути продовженням досліджень у Надпоріжжі, і тому виникла потреба подати хоча б короткі відомості про археологічні пам'ятки території, яка безпосередньо прилягає до території новобудов, що допоможе дослідникам швидше і краще розібратися в матеріалах під час проведення нових робіт.

І. Знахідки кісток викопних тварин

1. В с. Кічкас у 1927 р. знайдено кістки сибірського носорога, що залягали в піску в обриві берега. Культурних залишків не виявлено.

2. На правому березі Кайстрової балки, в околицях с. Петро-Свистунове, у 1933 р. знайдено ікло мамонта, яке залягало в лесі на глибині до 5 м. Ніяких культурних залишків не виявлено.

3. На території Мельничного селища Дніпрогесу знайдено кістки мамонта. Культурних залишків при них не виявлено.

II. Палеоліт

Експедицією по дослідженню території Дніпробуду вперше в Надпоріжжі були відкриті і досліджені палеолітичні стоянки, серед яких одна була мустьєрського часу. Пізніше учасникам експедиції Інституту археології вдалося відкрити ще кілька палеолітичних стоянок, серед яких були стоянки премустьєрського і мустьєрського часу. Більшість палеолітичних стоянок розташована в південній частині Надпоріжжя в межах Запорізької області.

4. На правому березі Дніпра в урочищі Круглик нижче Федорівки у 1946 р. відкрита і досліджена стоянка премустьєрського часу. Основним

матеріалом для вироблення знарядь служив халцедонізований кварцит. З виробничих знарядь визначено три групи: грубі ручні рубила, скребла та гостроконечники; інших культурних залишків не знайдено.

5. На лівому березі Дніпра, проти Вільного порога, у 1948 р. виявлено вимиті водою бізери кремені, серед яких визначено два мустьєрських гостроконечники (один з них зберігся у вигляді уламка).

6. У 1932 р. частково досліджено стоянку на лівому березі Осокорівської балки, в околицях с. Петро-Свистунове. В 1946 р. дослідження цієї стоянки були продовжені. В лесі знайдено кілька культурних шарів азильського часу, а під лесом, в суглинках — шар мадленського часу, в якому виявлено і залишки жител.

7. На лівому березі Дубової балки, в околицях с. Петро-Свистунове, у 1932 р. досліджено розташовану тут стоянку. Культурні залишки залягали в лесі кількома окремими нашаруваннями, що характеризувалися вогнищами, кремінним та кістяним інвентарем. Знайдено також просвердлені черепашки та кістки тварин. В культурних шарах була помітна у вигляді плям червона фарба. Стоянку відносять до азильського часу.

8. На правому березі Кайстрової балки, за 150 м від Дніпра, у 1932 р. досліджено пізньопалеолітичну стоянку. Серед культурних залишків, які залягали одним шаром у верхній частині лесу, знайдено кремені та кістки тварин, багато покиді кремінного виробництва. Із знарядь трапилися тільки скребачки, серединний різець та уламок підретушованої пластинки. Стоянка датується пізньоразильським часом.

9. На правому березі Кайстрової балки, трохи вище першої стоянки, у 1932 р. досліджена друга пізньопалеолітична стоянка. Культурний шар знаходився під лесом в суглинкуватому прошарку, що залягав на тонкому піщаному прошарочку. Тут знайдено два вогнища еліпсоїдної форми, навколо яких, а частково і в них, зосереджувалися культурні залишки. Серед кремінного інвентаря було багато скребачок на грубих пластинках, скребел на відщепках, різців, пластин з підретушованими виїмками та ін. Покиді виробництва було мало. Тут же знайдено просвердлені морські черепашки, кістяне шило та кістки тварин. Датується стоянка пізньомадленським часом.

10. На Кайстровій балці у 1932 р. досліджена третя пізньопалеолітична стоянка. Вона знаходилася на лівому березі балки, проти другої стоянки. Геологічні умови залягання і вміст культурного шару однакові з другою стоянкою. Відноситься до того ж часу.

11. Четверта пізньопалеолітична стоянка на Кайстровій балці. Досліджена у 1933 р. Ця стоянка знаходилася на правому березі від'ярка, що впадає в Кайстрову балку з правого боку на лінії с. Петро-Свистунове, тобто ще вище другої стоянки. Тут в лесі було виявлено дев'ять культурних шарів. Характерною ознакою верхніх шарів є їх забарвлення червоною фарбою (вохрою) в окремих місцях. Інвентар стоянки складався з багатого асортименту кремінних виробів при майже повній відсутності кісток тварин. Нижні чотири шари відносяться до пізньомадленського часу, всі інші — до азильського.

12. Пізньопалеолітична стоянка на Кролівській балці. Частково досліджена у 1949 р. Культурні залишки залягали в лесі правого берега балки. Знайдено два вогнища, навколо яких зосереджувалися кремені і небагато кісток тварин.

III. Неоліт

Неоліт території порожистої частини Дніпра досить добре вивчений. Для цієї епохи вдалося встановити навіть окремі періоди її розвитку.

Найдавніший, ранньонеолітичний період тут представлений цілою групою стоянок, характерною ознакою яких в геологічному відношенні

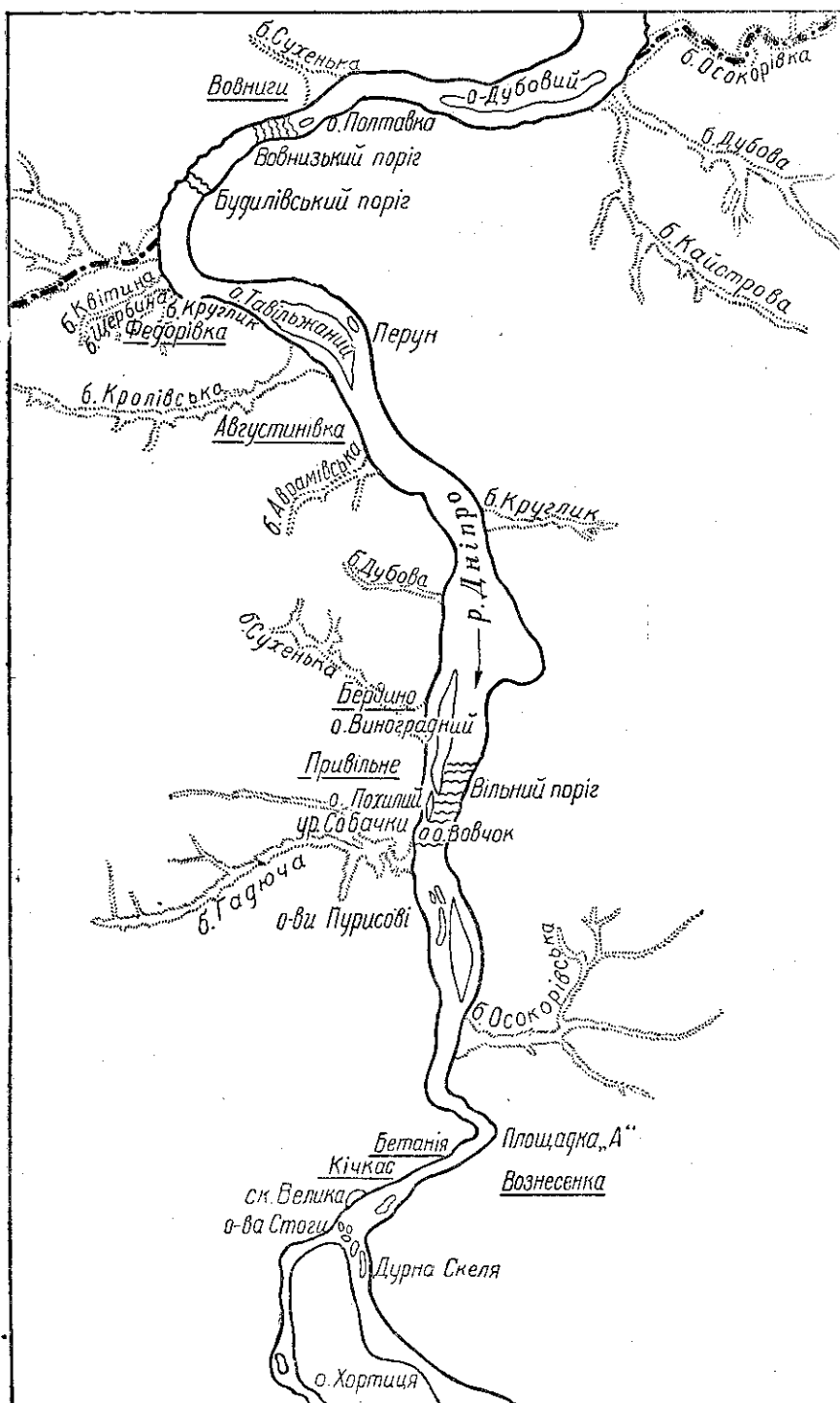

Рис. 1. Схематична карта Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області.

є залягання їх в буруватому піску надзаплавних терас та низьких піщаних островів, який завжди буває перекритий темним гумусованим піском. Кременний інвентар цих стоянок мікролітичного характеру, вкладишевої техніки. Численні різноманітні кістяні вироби часто прикрашені геометричним орнаментом. Кераміка гостродонна, до складу глини домішано черепашок. Орнаментована вона вирізними ямками та борозенками. Проте трапляються фрагменти плоскодонного посуду, зробленого з талькового сланцю. В цей час вперше з'являються плоскуваті асиметричні овальні в перерізі камінні сокири та знаряддя у формі човників, вироблені з талькового сланцю. Кістки тварин свідчать про використання людиною виключно дикої фауни. Відомі залишки вогнищ.

Ранньонеолітичні стоянки

13. Стоянка в урочищі Круглик. Досліджена в 1946 р. Стоянка була розташована на надзаплавній терасі правого берега Дніпра, нижче с. Федорівка. Культурні залишки залягали в буруватому піщаному ґрунті, де у вигляді вкраплень траплялися черепашки. Кременні вироби мали мікролітичний характер; знайдено фрагменти ранньонеолітичної кераміки, фрагмент талькової посудини, уламок знаряддя з талькового сланцю, зробленого у формі човника, та кістки виключно диких тварин.

14. Стоянка проти Харкової скелі. Досліджена у 1946 р. Стоянка була розташована на надзаплавній терасі. Культурні залишки залягали в буруватому піску. Знайдено фрагменти ранньонеолітичного посуду, мікролітичні кремені та кістки диких тварин.

15. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. Нижній шар ранньонеолітичного часу залягав у буруватому піску. Знайдено фрагменти кераміки, мікролітичні кременні вироби, кістяні вироби, серед яких були шила, лошила, грузильця для вудок, рибальські гачки, уламки кістяних оправ для мікролітичних кременних знарядь.

16. Стоянка на острові Вовчок. Досліджена у 1928—1929 рр. В нижній частині культурного шару знайдено ранньонеолітичні залишки у вигляді фрагментів посуду, мікролітичних кременів і цікаве кістяне шило з скульптурно виробленою голівкою звіра.

Стоянки розвиненого неоліту

Розвинений неоліт Надпоріжжя поділяється на три періоди, що характеризуються стоянками типу Собачок, Середнього Стогу I і Середнього Стогу II; ці назви відповідають місцезнаходженням, вперше відкритим у Надпоріжжі.

Стоянки першого періоду (Собачки) мають такі характерні відмінності. Вони розташовані також на надзаплавних терасах та низьких піщаних островах, але їх культурні залишки, на відміну від ранньонеолітичних стоянок, залягають вже в нижній частині гумусованого піску.

Кременні вироби зберігають мікролітичний характер вкладишевої техніки, але з'являються вже і знаряддя з досить великих кременних пластин та відщепів, і асортимент їх взагалі стає значно різноманітнішим. Вперше з'являються кременні трикутної форми наконечники стріл, оброблені обабіч.

Кістяні вироби сильно зменшуються кількісно та за асортиментом і в основному являють собою шила, рибальські гачки та лошила.

Кількість кераміки значно збільшується, посуд виробляється одоманітних розмірів і форм і являє собою середнього розміру плоскодонні посудини із злегка опуклими плічками, а вінця мають потовщення на внутрішньому боці. Зрідка трапляється гостродонний посуд. Посудини зроблені з глини, до якої домішано пісок, посуд часто буває перепалений, що є наслідком недосконалого випалу. Орнамент починається на внутрішній поверхні вінець, вкриває всю поверхню посуду і закінчується

на денці. Орнаментальними елементами є гребінець, трикутні відтиски і борозенка. Орнаментальні мотиви геометрично прямолінійні і лише зрідка трапляються криволінійні. Відомі пряслиця, вироблені з стінок посуду.

Основним виробничим знаряддям була невелика асиметрична клинвата сокира овального перекрою. Відомі камінні прив'язні молоти та дисковидні знаряддя. Значно збільшується кількість знарядь у формі човників та інших дрібних виробів з талькового сланцю.

Надзвичайно характерною ознакою цих стоянок є наявність на горизонтальних поверхнях гранітних скель, розташованих в межах стоянки, так званих шліфувадл — слідів шліфування камінних знарядь.

Поряд з кістками диких тварин та риб трапляються кістки свійських тварин: бика, свині, кози та собаки. Це свідчить вже про перехід людини від суто споживчого до відтворюючого способу господарювання, про появу примітивного стада, як запасу м'яса.

Для цього періоду відомі могиляники з обрядом трупопокладення. Поховані лежать на спині, в простягнутому положенні, пофарбовані, а інколи просто засипані червоною фарбою, в один ряд по горизонталі. Проте іноді зустрічаються групи поховань, розташованих одне над одним. Раніші поховання ніякого інвентаря не мають, пізніші бувають з похоронним інвентарем, що складається з прикрас, кістяних виробів та кремінних знарядь; посуд до похоронного інвентаря ще не входить. На території стоянок виявлено вогнища, але залишків жител не знайдено.

Культурні залишки другого періоду (Середній Стіг I) в Надпоріжжі у вигляді окремого культурного шару були знайдені тільки в одному місці — біля каменя Багатир. На деяких стоянках вони перекривають культурні шари періоду Собачок або ж підстилають культурний шар наступного періоду — Середнього Стогу II.

Характерною ознакою цього періоду розвиненого неоліту Надпоріжжя є майже повна відсутність серед культурних залишків кремінних виробів. Типовим знаряддям була коротка овальна в перерізі камінна асиметрична клинвата сокирка, що мала у верхній частині спеціально збиту овальну площадку для ударів. Сокирки відшліфовані (крім ударної площадки).

Посуд — плоскодонний, одноманітного середнього розміру, з надзвичайно характерним моделюванням вінець. Орнаментациєю інколи покрито всю поверхню посудини, як за часів першого періоду, але в більшості посуд орнаментований тільки по верхній частині. Основним орнаментальним елементом служили відтиски трикутників, що часто гублять свою форму і перетворюються у відтиски клинватої форми, форми зігнутих клинів, ком та ін. Як правило, орнамент наносився так званою скорописною технікою, при якій штамп, не одриваючи від стінки посудини, посували по поверхні і ритмічно на нього натискували. Орнаментальні мотиви в основному лишаються ті ж, що і на Собачках, але з'являються і фестоновидні фігури, що, звисаючи, оперізують посуд на вичеревках. Є привізний посуд, до глини якого домішано графіт. Він цілком відрізняється від місцевого посуду по формі і орнаменту. Трапляються кістки диких і свійських тварин.

Стоянки третього періоду (Середній Стіг II) характеризують кінцевий етап розвиненого неоліту Надпоріжжя. Стоянки розташовані на високих окремих гранітних масивах, культурні залишки їх залягають в гумусованому піску. Інвентар цих стоянок значно відрізняється від інвентаря стоянок попереднього часу. Основним знаряддям цього періоду була досить великого розміру овальна в перерізі клинвата симетрична шліфована сокира. В цей час з'являються також невеликого розміру клинваті кремінні сокирки, підшліфовані обабіч з боку леза. Надзвичайно характерний кремінний інвентар; тут повністю відсутні мікролітичні вироби, з'являються ножі з довгих пластин з косо рету-

шованим кінцем, такі ж косо ретушовані скребачки, вістря та ін. Типовим стають трикутні обабіч оброблені наконечники стріл.

З кістяних виробів відомі: шила, лошила, гарпуни з рогу оленя та поворотні гарпуни.

Кераміка також відрізняється від кераміки попереднього часу. До глини посудин жовтого або сіруватого кольору домішано товчених черепашок; випалено посуд добре. Посудини мають одноманітний середній розмір, яйцеподібну форму з досить високим вертикальним або злегка опуклим горлом. Орнамент починається часто на внутрішній поверхні вінець і викриває тільки верхню частину посудин. Він розташований оперізуючими рядками, зигзагами, ялинкою, заштрихованими кутами, зрідка буває у вигляді дуг, що внизу обрамлюють рисунок. З орнаментальних елементів вживали: гребінець, перевитий шнур (гусеничку) та борозенки. Серед культурних залишків трапляються фрагменти трипільського посуду — поліхромні, монохромні і орнаментовані канелюрами та гребінцем, які свідчать про зв'язки з землеробським населенням Лісостепу. Трапляються пряслиця, вироблені з стінок посуду. Кістки тварин належать дикій і свійській фауні.

На території стоянок відомі вогнища, проте житла не виявлені.

Стоянки типу Собачок

17. Стоянка в урочищі Собачки. Досліджена у 1928—1929 рр. Стоянка була розташована на правому березі Дніпра, в кінці Вільного порога та на острові Вовчок. На території урочища і на острові знайдено культурний шар раннього часу розвиненого неоліту, який залягав у сильно гумусованому піску. Серед численного різноманітного кремінного інвентаря траплялися мікролітичні вироби вкладишевої техніки, вироби з досить великих пластин та відщепів, знайдено також трикутні наконечники стріл, оброблені з обох поверхень. Багато знайдено овального перерізу, асиметричних невеликого розміру камінних клинуватих сокирок з підшліфованим лезом, знарядь у формі човника, вироблених з талькового сланцю, камінних прив'язних молотів. Знайдено багато дрібних речей з талькового сланцю (грузилець, кілець, пластин та ін.). Кістяних виробів мало; це шильця, лошила та рибальські гачки. Посуд одноманітний, плоскодонний, невеликого розміру, примітивного виробу, часто перепалений. Орнамент покриває всю поверхню посудини, навіть і денце. На стоянці виявлено вогнища, проте житла невідомі. На території стоянки знаходився могильник з 14 поховань; поховані простягнуті, засипані червоною фарбою. Частина поховань була сконцентрована в дві групи — чотири і три поховання, інші поховання одиничні. Похоронного інвентаря біля похованих не було. Поверхні гранітних прибережних скель вкриті шліфувадлами.

18. Стоянка на Гадючій балці, що обмежує територію урочища Собачки з південного боку. Досліджена у 1929 р. Культурні залишки знайдено у нижній частині гумусованого піску. На скелі в річці було виявлено шліфувадло.

19. Стоянка на Похилому острові. Досліджена у 1928 р. Культурні залишки знайдено також в нижній частині гумусованого піску. На поверхнях гранітних масивів острова є шліфувадла.

20. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. В одному з культурних шарів цієї стоянки знайдено матеріал типу стоянки в урочищі Собачки. На території стоянки знайдено безінвентарні поховання.

21. Вовнизька лівобережна стоянка. Досліджена у 1932 р. Розташована на березі досить високої надзаплавної тераси проти с. Вовниги. Тут знайдено культурний шар, характерний для стоянок цього типу. За 200 м нижче стоянки знаходиться могильник, який був досліджений

у 1949 р. Поховані, в кількості 32, залягали у великій ямі, розташованій вздовж берега. Кістяки лежали рядами поперек ями, перпендикулярно до річки, головами на південь. Поховані були засипані червоною фарбою. З похоронного інвентаря знайдено кістяні підвіски та просвердлені в корені зуби оленів і зуби коропових порід риб.

22. Стоянка проти острова Полтавка. Розвідана у 1932 р. Стоянка знаходилася на лівому березі Дніпра, трохи вище Вовницької лівобережної стоянки. Води Дніпра повністю зруйнували цю стоянку. На місці її розташування було зібрано лише інвентар, характерний для стоянок типу Собачок.

Стоянки типу Середнього Стогу I

23. Стоянка на Середньому Стозі. Досліджена у 1927 р. В западніні Середнього Стогу, заповнений піщаним ґрунтом, було знайдено два культурні шари, нижній з яких був позначений як Середній Стіг I, а верхній — як Середній Стіг II. Нижній культурний шар являв собою чотири півсферичної форми купи, які в основному складалися з черепашок, де і були знайдені культурні залишки. Кременний інвентар нечисленний і нехарактерний, повністю відсутні мікролітичні форми. Добре випалений посуд середнього розміру, одноманітної форми, з характерними вінцями, що зовні виступають похило донизу, утворюючи виступ. Орнаментальні елементи в основному являють собою відтиски трикутників, які часто гублять свою форму. Зрідка трапляється також гребінцевий орнамент і борозенка. З кістяних виробів відомі шила, рибальські гачки. Кістки належать диким і свійським тваринам.

24. Стоянка в урочищі Собачки. Досліджена у 1928—1929 рр. Верхній горизонт культурного шару дав інвентар, характерний для стоянок цього типу.

25. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. Один з культурних шарів стоянки на цьому острові дав матеріал, характерний для стоянок цього типу.

26. Вовницька лівобережна стоянка. Досліджена у 1932 р. Верхня частина культурного шару дала матеріал, характерний для стоянок цього типу.

Стоянки типу Середнього Стогу II

27. Стоянка на скелі Середній Стіг. Досліджена у 1927 р. Культурні залишки верхнього шару цієї стоянки, який залягав в еоловому піску западини скелі, характерні для останнього періоду розвиненого неоліту Надпоріжжя. Інвентар складався з посудин яйцеподібної форми з вертикальними вінцями, орнаментованих по верхній частині гребінцем, перевитою шворкою або борозенками.

Мікролітичні форми виробів з кременю відсутні. Характерними є ножі з косо ретушованих по краю пластинок, такі ж косо ретушовані скребачки з відщепів, кістяні вироби — шильця, лошила, рибальські гачки. Багато кременних трикутної форми наконечників стріл, оброблених з обох поверхень. Кістки належать диким і свійським тваринам. Знайдено три фрагменти трипільського посуду.

28. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. На цій стоянці один з культурних шарів дав матеріали, ідентичні з матеріалами Середнього Стогу II.

29. Вовницька лівобережна стоянка. Досліджена у 1932 р. У верхньому шарі цієї стоянки траплялись фрагменти посуду, характерного для стоянок цього типу.

IV. Перехідний час від неоліту до мідно-бронзової епохи

Стоянки типу Дурної Скелі

На території порожистої частини Дніпра виявлена ціла група стоянок, які відносяться до перехідного часу від неоліту до бронзи. За своїм культурним вмістом вони відрізняються як від стоянок попереднього часу, так і від пізніших археологічних пам'яток. Стоянки цього періоду, як правило, розташовані на високих, окремих гранітних скелях. Їх культурний шар залягав в гумусовому піску, який покривав поверхню та вапанини цих скель.

Основним виробничим знаряддям цього періоду була камінна біко-нічно просвердлена сокира, що формою нагадує ще клинувату сокирку попереднього періоду. На стоянках знайдено також багато конічних висвердлків, які утворилися внаслідок свердління сокир. Кремінний інвентар нечисленний, але надзвичайно характерний — він складається виключно з відщепкових форм і являє собою скребла, грубі наконечники стріл, дротики та кинджали, оброблені обабіч. Виробів з кістки небагато і обмежуються вони шилами та ложилами, знайдено було на Дурній Скелі і одне конічно зашліфоване на кінці кістяне свердло. Трапляються мідні шила.

Надзвичайно численна кераміка доброго випалу, до складу глини якої домішано пісок. Розміри посуду різноманітні — від зовсім невеличких посудин до дуже великих, місткістю до трьох відер, форма гостродонна та плоскодонна. Надзвичайно різноманітні елементи і мотиви орнаменту, який покриває тільки верхню частину посуду. Улюбленим орнаментальним елементом є перевитий шнур та плетена вдвоє і втриє вірвовочка; вживали також і карбики самої різноманітної форми. В цей час вперше у Надпоріжжі з'являються валик у вигляді виступів на поверхні посуду, а пізніше і у вигляді оперізуючих рядків та ялинки. Валик орнаментований шнуром, гребінцем та різними нарізками. Вперше з'являється також орнамент у вигляді серпиків з шнура і горизонтальні широкі, іноді грубо канелювані ручки. Орнаментальні мотиви надзвичайно ускладнені — крім рядків, зигзагів, „ялинки“ тощо з'являються шеврони, концентричні кола та фестони. Значно збільшується кількість пряслиць, вироблених із стінок посуду. Житла невідомі, на стоянках траплялися тільки відкриті вогнища. Кістки належать свійським і диким тваринам.

30. Найхарактернішою для цього часу є стоянка на Дурній Скелі. Це великий гранітний масив, розташований під лівим берегом Дніпра, проти голови острова Хортиці. Тут і було вперше виявлено культурний шар цього часу. Досліджена у 1928 р. Культурні залишки залягали у піщаному ґрунті, що заповнював западину посередині скелі.

31. Стоянка на Виноградному острові. Досліджена у 1929—1930 рр. Верхня частина культурного шару містила кераміку, характерну для стоянок цього типу. Тут же знайдено і простягнуте поховання, серед похоронного інвентаря якого була і камінна просвердлена сокирка.

32. Стоянка на скелі Перун. Досліджена в 1929 р. Скеля Перун розташована на лівому березі Дніпра, проти кінця Тавільжаного острова. На стоянці виявлено культурний шар з інвентарем, характерним для стоянок цього типу. Серед орнаментальних мотивів тут зустрінуто і мотиви, характерні для пізнішої, катакомбної культури („лопаті“). Знайдено багато камінних висвердлків.

33. Стоянка на Похилому острові. Досліджена у 1928 р. Похилий острів розташований під правим берегом Дніпра, в межах Вільного порога. У верхній частині культурного шару знайдено матеріал, характерний для стоянок цього типу.

У. Бронзова епоха

Бронзова епоха в Надпоріжжі представлена чотирма видами пам'яток: поселеннями, камінними закладками, могильниками та скарбами. Характерною ознакою поселень є наявність камінних будов житлового та господарського призначення. Отже, в цей час у Надпоріжжі вперше починають використовувати камінь як будівельний матеріал. Поселення були розташовані на надзаплавних терасах та островах, що по висоті відповідають цим терасам, та в гирлах ярів на висоті третьої тераси.

Раніші поселення

34. Поселення на Виноградному острові. На місці стоянки на Виноградному острові в 1929—1930 рр. досліджено поселення початку бронзової доби. На поселенні виявлено залишки великого камінного житла, до якого впритул прилягали будови меншого розміру. Серед культурного інвентаря знайдено кераміку, орнаментовану валиком, що іноді покривав у вигляді ялинки всю поверхню посудини і навіть денце або в кілька рядків оперізував горло та плічка посудини. Валик часто орнаментований шнуром, гребінцем та нарізками. Відомі розтиральні камені. На території поселення було два поховання жінок з немовлятами і одне поховання юнака. Жіночі поховання супроводжувалися бронзовими браслетами та спіральними сережками, а біля поховання юнака, крім сережки, був ще й посуд, що нагадує посуд катакомбних поховань.

35. Поселення на території Божкового хутора в с. Федорівка. Досліджене у 1931—1932 рр. Тут знайдені подібні камінні споруди, а також камінні розтиральники, уламки зернотерок, ливарних камінних матриць, мідне шило та бронзовий ніж, багато кераміки, орнаментованої валиком, характерним для цього часу.

36. Поселення на лівому березі Дніпра проти с. Вовниги. Досліджене у 1931 р. Тут також знайдені залишки камінних споруд та кераміка, орнаментована валиком, і бронзовий серп характерної для Подніпров'я форми.

Пізніші поселення

37. Поселення на острові Хортиця. Досліджене у 1928 р. Воно знаходилося в північно-східній частині голови острова. Тут виявлені фундаменти камінних споруд, кераміка, орнаментована валиком з пальцевими відтисками.

38. Поселення в урочищі Сагайдачного, на місці шлюзів Дніпрогесу. Досліджене у 1928 р. Тут виявлені залишки камінних споруд, подвійний кромлех з великих камінних плит і кераміка, орнаментована валиком з пальцевими відтисками.

39. Поселення на Дубовому острові. Досліджене у 1931 р. У хвості острова були виявлені залишки камінних споруд і фрагменти кераміки, орнаментованої валиком з пальцевими відтисками.

40. Поселення в гирлі Канцерської балки. Досліджувалось у 1929 та 1946 рр. Тут знайдено залишки окремих камінних споруд невеликого розміру і фрагменти кераміки, орнаментованої валиком.

На всіх поселеннях цього часу знайдено багато кісток свійських тварин і незначна кількість кісток диких тварин.

Камінні закладки

41. Камінні закладки на Собачках. Досліджені у 1929 р.

Закладка І. Округла, плоска, викладена в один камінь. Під центром закладки знаходилася поздовжньо прямокутна яма, у верхній частині якої було ще три камінні закладки. Під цими закладками була земля,

що вкривала поховання; кістяк скорчений на спині. Ніяких речей не виявлено.

Закладка 2 мала таку ж конструкцію. На дні ями знаходилося поховання; кістяк скорчений на спині. Біля поховання знайдено дві посудини ямного типу і одна у вигляді конічної чаші.

Закладка 3 мала круглу форму, викладена в один камінь. Поховань не було. В закладці знайдено невеличкий горщик.

42. Камінні закладки в голові Тавільжанового острова. Досліджені у 1946 р. Тут знайдено групу камінних закладок різного вигляду із скорченими похованнями і посудом ранньокатакомбного типу.

43. Камінні закладки в урочищі Круглик. Досліджені у 1946 р. На правому березі Дніпра, проти голови Тавільжанового острова, під камінною закладкою знайдено залишки двох дитячих поховань з маленькими посудинками пізньобронзового часу.

44. Група камінних закладок в околицях х. Орлове. Досліджена у 1946 р. Ця група складалася з десяти закладок і однієї камінної споруди. Споруда мала культове призначення, закладки виявилися похоронними спорудами — в них знайдені скорчені поховання, поховання в камінному ящику з посудом пізньобронзового часу і одне поховання з посудом ямного типу.

45. Камінні закладки в гирлі Щербиної балки (с. Федорівка). Досліджені у 1945 р. Тут виявлено скорчене поховання, біля якого було бронзове колечко і глиняна курільниця на ніжках.

46. Камінні закладки в гирлі правобережної Тавільжанової балки. Під закладками знайдено камінні ящики.

47. Камінні закладки на лівому березі Осокорівської (Маркусової) балки. Під закладкою знайдено скорчене поховання з кривим бронзовим ножом, бронзовий рибальський гачок, сплави бронзи і шлаки.

48. Камінні закладки на правому березі гирла Осокорівської (Маркусової) балки. Тут розкопано кромлех і знайдено скорчені кістяки в камінних ящиках, всі з посудинами. Знайдено листовидну бронзову стрілу і браслет з дроту, а також просвердлені сокирки.

49. Камінні закладки на лівому березі гирла Гадючої балки. Тут під закладками були виявлені камінні ящики.

50. Камінна закладка на лівому березі гирла балки Круглик в с. Федорівка. Досліджена у 1946 р. Під закладкою знайдено скорчене поховання в камінному ящику; біля похованого був горщик пізньобронзового часу.

51. Камінна закладка на Тавільжановому острові. Досліджена у 1946 р. На правому березі острова під камінною закладкою знайдено поховання з посудом зрубного типу; кістяк скорчений на боці.

Моги́льники

52. Моги́льник на острові Хортиця. Досліджений у 1928 р. В одній з могил, що знаходилися майже посередині острова, знайдено зруйноване поховання без речей; кістяк скорчений на боці.

53. Окрема моги́ла біля контори Дніпробуду. Досліджена у 1927 р. На поверхні землі було видно камінну закладку, під якою в п'ятьох місцях були окремі купки каміння. Під цими купками знайдено скорчені на боці поховання. Біля одного з них знайдено кремінну скребачку і частини двох посудин типу стоянки на Дурній Скелі.

54. Моги́льник I в с. Кічкас. Досліджений у 1927 р. Моги́льник складався з 48 могил, з яких три були великі, а інші — незначних розмірів. Ці три могили належали до бронзової епохи.

Моги́ла 16. Досліджена у 1927 р. Тут знайдено поховання бронзової епохи із скорченим кістяком.

Могила 33. Під камінною закладкою в могильній ямі було поховання із скорченим на боці кістяком, біля ніг якого лежала гілка рога оленя.

Могила 35. Досліджена у 1927 р. Тут знайдено скорчені на боці поховання, біля одного з яких знаходилося кістяне кружальце і кремінна стрілка.

55. Могильник на території селища № 2 Дніпробуду. Досліджений у 1927 р.

Могила 5. Під насипом виявлено п'ять поховань без речей; кістяки скорчені на боці.

56. Могильник на лівому березі Дніпра, проти с. Кічкас. Досліджений у 1927 р.

Могила 1. В могилі знайдено камінні закладки і дві камінні гробниці, в яких були скорчені поховання. Біля одного з них виявлено банкуватий горщик і кістки тварин.

57. Могильник на території селища № 3, с. Кічкас. Досліджений у 1927 р.

Могила 1. Знайдено два поховання без речей — один кістяк скорчений на боці, другий скорчений на спині.

Могила 2. Знайдено два поховання без речей, кістяки скорчені на боці.

Могила 4. Знайдено один кістяк, що лежав ниць. Речей не знайдено.

58. На лівому березі Дніпра, проти старого залізничного моста, на так званій площадці А Дніпробуду виявлено кілька могильників різного часу.

Серед розкопаних могил були виявлені древньоямні поховання і поховання пізньобронзової епохи.

59. Могильник II в с. Кічкас. Досліджений в 1927—1929 рр. Могильник складався з дев'яти могил, характерною ознакою яких були кромлехи, камінні закладки та камінні ящики. Поховання відносяться до бронзової доби. Частина цих споруджень являє собою культові місця із захороненням тільки посудинок.

60. Могила 3 між Гадючою балкою та с. Привільне. Досліджена у 1929 р. В могилі знайдено багато поховань, одне з яких було в камінному ящику; кістяки скорчені на боці. Біля деяких поховань знайдено посуд пізньобронзової епохи.

61. Могили 4 і 5 нижче с. Привільне. Досліджені у 1929 р. Могили характерні тим, що в них знайдено багато скорчених кістяків, біля яких був посуд пізньобронзової епохи.

62. Могила вище с. Бердине (суч. Ново-Олександрівка). Досліджена у 1929 р. В цій могилі знайдено скорчені кістяки без речей.

63. Могила в балці Круглик, нижче с. Федорівка. Розкопана співробітниками Запорізького музею в 1930 р. Знайдено скорчені кістяки, кромлех, гостродонний посуд.

64. Могильник на правому березі Дніпра між балками Квітиною та Канцирською (с. Федорівка). З цього могильника у 1931 р. досліджено одну велику так звану Червону могилу. В основі її був величезний кромлех з гранітних плит, в центрі якого знаходилася камінна півсферичної форми споруда (гробниця), біля якої стояв камінний ящик. Знайдено поховання, посуд і уламки бронзових речей.

С к а р б и

65. Скарб бронзових речей з Авраміївської балки (Верхньохортицький район). Тут в горщику знайдено долото, три пальстави, два кельти, сім серпів та уламок серпа, бритву, обручку та куски сплавів бронзи.

66. Скарб з с. Вовнига. Знайдено талькову матрицю для відливки вислообушних сокир та матрицю для відливки різних прикрас.

67. Скарб з с. Вознесенка (Нове Запоріжжя). Знайдено дев'ять ливарних талькових матриць для відливки кельтів, наконечників, втульчастих списів та серпів.

68. Скарб з острова Хортиця. Знайдено два фрагменти бронзових серпів, наконечників списів та двох дротиків.

69. Скарб з острова Тавільжанового. Знайдено талькові матриці.

70. Скарб з с. Августинівка. Знайдено бронзові серпи та уламок кельта.

VI. Скіфо-сарматські пам'ятки

71. Могильник I біля контори Дніпробуду. Досліджений у 1927 р. Могильник складався з 45 могил.

Десять могил (9, 23, 24, 27, 28, 32, 37, 38, 39, 40) знищені були раніше, сім (12, 13, 14, 21, 22, 26, 48) лишилися нерозкопаними, інші були досліджені. Всі вони мали незначні розміри, під насипом обов'язково була кругла камінна закладка, а під нею — продовгувато-чотирикутна яма, закладена вгорі камінням. Всі поховані простягнуті, орієнтовані головою на захід. Знайдено залізні ножі, намисто, грецький чорнолаковий посуд, тригранні бронзові наконечники стріл, золоті бляшки тощо. Біля кістяків знаходилися кістки тварин.

72. Піщані кучугури біля с. Варварівка. На лівому березі Дніпра, проти Будилівського порога, на пісках знаходили бронзові трикутні наконечники стріл.

73. Поховання під камінною закладкою в урочищі Круглик. Досліджене у 1946 р. Під камінною закладкою знайдено простягнутий кістяк; похований орієнтований головою на захід. Біля кістяка лежав однобічний залізний меч та бронзові трикутні наконечники стріл.

74. Могильник на правому березі Гадючої балки. Під насипами невеликого розміру виявлено камінні закладки, під якими в могильних ямах знайдено простягнуті кістяки і такі речі: бронзові наконечники стріл, намисто, орнаментоване вічками, пояс з бронзових лусочок, залізні ножі тощо.

75. Могильник на правому березі Дніпра проти голови Пурисових островів. Досліджений у 1929 р. Під невеликими насипами виявлено камінні закладки. В могильних ямах були поховання, часто зруйновані; кістяки простягнуті. Знайдено бронзові наконечники стріл, залізні ножі.

76. На лівому березі гирла Гадючої балки виявлено окремі простягнуті поховання під камінними закладками; біля них знайдено бронзові наконечники стріл.

VII. Пам'ятки епохи полів поховань

77. Могильник на миску між Гадючою балкою та Дніпром. Досліджений у 1929 р. В кількох місцях у ґрунті знайдені мисочки раннього часу, які стояли по дві-три вкупі.

78. На лівому березі острова Хортиця, нижче залізничного моста, під час будівництва будинку знайдено кістяк і біля нього шість мисок і два глечики.

79. Лівий берег Вільного порога. Тут знайдено сім посудин одна в одній.

80. Сухенька балка. В с. Привільне був розкопаний могильник. Знайдено різні речі і монету Септимія Севера.

81. Кролівська балка. Тут відомо селище і могильник.

82. На правому березі гирла Щербиної балки трапляються знахідки кераміки.

VIII. Слов'яни

83. Поселення на території с. Кічкас. Досліджене у 1927—1928 рр. Вддовж правого берега Дніпра, проти греблі Дніпрогесу, було досліджено слов'янське поселення, яке складалося з 57 землянок. Знайдено багато різноманітних речей.

84. Поселення на лівому березі Дніпра проти греблі Дніпрогесу. Розвідане у 1928 р. Тут підібрано матеріал, ідентичний матеріалу попереднього поселення.

85. Поселення в голові острова Хортиця, під лівим берегом. Тут знайдено слов'янські землянки і фрагменти посуду XI—XII ст. ст.

86. Котлован греблі Дніпрогесу. Знайдено п'ять залізних мечів та кераміка.

IX. Інші пам'ятки

87. Печі для випалювання посуду на Канцирській балці. Досліджені у 1930—1931 рр. Одна піч була завантажена посудом, який нагадує салтівську кераміку.

88. Правобережна Дубова балка. На лівому березі гирла балки трапляються фрагменти, що нагадують канцирську кераміку.

89. Канцирська балка, кілометрів 5 від впадіння в Дніпро. Тут відомо гончарські печі, але посуд меншого розміру і іншої форми, ніж у нижній частині балки.

90. Поховання в Криничній балці. Тут знайдено невелику групу могил. Під насипом в ямах виявлено татарські поховання; кістяки простягнуті. Біля одного жіночого поховання знайдено: бронзове дзеркало, перстень, аграфи, оздоблені самоцвітним камінням, тощо.

91. Площадка А Дніпробуду. В 1929 р. досліджена велика овальної форми споруда, посеред якої, біля камінної споруди меншого розміру, знайдено так званий Вознесенський скарб, який складався із золотих, срібних, бронзових та залізних речей.

X. Монети

92. Біля скелі Велика в с. Кічкас знайдено золоту візантійську монету імператора Юстиніана.

93. На вулиці Кічкасу знайдено бронзову візантійську монету імператора Юстина.

94. В Дніпрі перед греблею Дніпрогесу рефульор підсосав нижню частину грецької амфори, в якій було кілька десятків бронзових монет малоазійських колоній: Газіури, Тавлари, Синопи та ін. Сім з них надійшли до Дніпропетровського музею, чотири — до Нікопольського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. М., Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР, АП, т. II, К. 1949.

2. Добровольський А., Етюди з надпорізького неоліту. Антропологія, Річник Кабінету антропології, III, 1929, К. 1930; Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927, Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ, 1929; Кам'яні закладки в околицях Тавільжанового острова, АП, т. II, К. 1949; Кам'яні споруди бронзової доби в Надпоріжжі, АП, т. II, К. 1949; Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. в Надпоріжжі, АП, т. I, К. 1949.

3. Ефименко П. П. и Береговая Н. А., Палеолитические местонахождения СССР, МИА, № 2, 1941.

4. Ефименко П. П., Первобытное общество, Л. 1938.

5. Каталоги Екатеринославского музея за 1893, 1905 и 1910 гг.
6. Лагодовська О. Ф., Кам'яні закладки Надпоріжжя, АП, т. II, К. 1949.
7. Рудинський М., Археологічна розвідка на Дніпрельстані, Збірник Дніпропетровського історично-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ 1929.
8. Смолічев П., Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, т. I, Дніпропетровськ 1929.
9. Яворницький Д. І., Дніпрові пороги, Держукривдав, Харків 1928.

А. В. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ДНЕПРОВСКОГО НАДПОРОЖЬЯ В ГРАНИЦАХ ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Предстоящие археологические исследования побережья Днепра от г. Запорожья до Каховки, предпринимаемые в связи со строительством Каховской гидроэлектростанции, будут продолжением археологических работ, проводившихся в Надпорожье во время строительства Днепрогэса.

Для того чтобы исследователи могли быстрее ориентироваться в памятниках, которые могут быть обнаружены на территории новостроек, непосредственно примыкающей к Надпорожью, полезно хотя бы кратко ознакомиться с открытыми там памятниками.

Публикацию этих памятников автор осуществил в виде археологической карты Надпорожья в границах Запорожской области. В работе указаны местонахождения и даны краткие характеристики: находок костей ископаемых животных, палеолитических и неолитических стоянок, четырех групп памятников бронзового века (поселений, каменных закладок, могильников и кладов), памятников скифского, сарматского и раннеславянского времен, кочевых народов, обитавших в этих местностях, славянских памятников более позднего времени, находок монет.

І. Г. ШОВКОПЛЯС, Є. В. МАКСИМОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

Середня Наддністрянщина надзвичайно багата на археологічні пам'ятки майже всіх відомих історичній науці епох і періодів, починаючи з часів раннього палеоліту¹.

Знаходячись довгий час у прикордонній зоні, а частково і за кордонами СРСР, середня Наддністрянщина була майже недоступною для археологів. По-справжньому її почали вивчати тільки після закінчення Великої Вітчизняної війни.

У 1945 р. Інститут археології Академії наук Української РСР разом з Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР організував велику комплексну розвідкову експедицію, яка обслідувала обидва береги Дністра в районі м. Кам'янець-Подільський на протязі більше 30 км.

Під час роботи експедиції було оглянуто раніше відомі тут пам'ятки і відкрито велику кількість нових, в тому числі і дуже важливих за своїм науковим значенням. До них належать, наприклад, ранньотрипільське поселення в с. Лука-Врублівецька, Кам'янець-Подільського району, яке стало предметом стаціонарних досліджень Середньо-Дністровської експедиції на протязі всіх наступних років, аж до 1950 р. включно².

В околицях с. Лука-Врублівецька були виявлені також поселення і пізнього трипілья, культури полів поховань, ранньофеодального часу, а також курганний могильник, розкопки якого є предметом цієї статті.

Долина Дністра тут має вигляд вузького і глибокого каньйону, стрімкі береги якого утворені з вапняку і пісковики. Лише в деяких місцях вони відходять від русла ріки, утворюючи неширокі долини з невеликими, вузькими і досить рівними площадками — надзаплавними терасами. Ці тераси під час великих поведей часто заливаються водою ріки.

Частину однієї з таких площадок, довжиною близько 2 км і шириною до 300 м, займає с. Лука-Врублівецька. Могильник знаходиться на невеликому підвищенні північного кінця цієї площадки в урочищі Плити, за 1 км від села (рис. 1).

Кургани могильника трохи (менш як на 1 м) підвищувались над рівнем поля. На вершинах деяких з них знаходились окремі камені з насипу. Шар землі, що вкривав камені насипу, внаслідок розорювання набув форми витягнутого овалу в напрямку оранки поля — з південного заходу на північний схід.

¹ Місцезнаходження шелльського часу відкрито С. М. Бібіковим та П. Й. Борисковським на бечівнику берега Дністра поблизу с. Лука-Врублівецька. Див. П. Борисковський, Роботи в галузі вивчення палеоліту на середньому Дністрі у 1946 р. АП, т. II, К. 1949, стор. 315—323.

² С. Бібіков, Дотрипільське поселення Лука-Врублівецька на середньому Дністрі, АП, т. II, К. 1949, стор. 226—243.

Дослідження могильника було розпочате в 1947 р. розкопками найкраще збереженого кургана № 1 і продовжувалося потім у 1949 та 1950 рр.; в ці роки було досліджено кургани № 2—6¹. Два кургани — № 7 і 8 — були залишені нерозкопаними².

Завданням цієї статті є описання результатів розкопок курганів № 2—6. Про курган № 1 відомості вже опубліковані³.

Рис. 1. Курганний могильник біля с. Лука-Врублівецька. Вигляд з висоти лівого берега Дністра. 1—6 — розкопані кургани.

Курган № 2 знаходився за 8 м на північ від кургана № 1. Діаметр його близько 7 м, висота над рівнем сучасного поля 0,5 м. Шар землі, який покривав камені насипу, у центрі був не більше 0,2 м заввишки. В напрямку до країв насипу він поступово потовщувався і зливався там з орним полем.

Під цим земляним шаром знаходився безпосередньо насип з каменів, найбільша висота якого (у центрі кургана) 1 м.

В нижній частині насипу кургана і по краях його, як правило, лежали великі камені, які досягали 0,4—0,6 м в діаметрі і кількох пудів ваги. Складалось враження, що ці камені оточували насип своєрідним кільцем.

Слід відмітити, що подібне розташування каменів властиве всім насипам могильника і, таким чином, не є випадковим.

¹ Розкопками кургана № 1 керував С. М. Бібіков (ІМК). В них брали участь М. О. Тиханова (ІМК), Е. О. Симонович (ЛДУ), І. Г. Шовкопляс, Г. М. Шовкопляс (Київський історичний музей). Дослідженням курганів № 2—6 керував І. Г. Шовкопляс. Розкопки курганів № 2, 3 в 1949 р. провадилися за участю Г. М. Шовкопляс та Є. І. Силенок (Кам'янець-Подільський історичний музей); розкопки курганів № 4—6 в 1950 р. — за участю Є. В. Максимова (Інститут археології), Г. М. Шовкопляс та Є. О. Петровської.

² Ці кургани були досліджені в 1951 р. Матеріали розкопок будуть подані в окремій публікації.

³ І. Г. Шовкопляс, Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, К. 1952, стор. 5—11.

Середня і, особливо, верхня частини насипу складалися з каменів менших розмірів, аж до дрібних. Простір між каменями був заповнений землею.

Каміння (вапняк та пісковик) бралось поблизу, біля підніжжя лівого високого берега Дністра.

В центрі насипу, на глибині 0,52 м від поверхні виявлено значне скупчення кісток, засипаних камінням та землею.

Кістки лежали щільною масою на порівняно невеликій площі; розчистка їх дала можливість відновити картину одного з похоронних обрядів, які були в могильнику.

Як відомо, в кургані № 1 кістяки знаходилися в ґрунтовій могильній ямі, стінки якої були обкладені камінням. В кургані № 2 могильної ями не виявлено. Поховані були покладені на невелику вимостку з плоских камінних плит. Вимостка мала розміри близько 1×2 м і орієнтацію північ-північ-захід — південь-південь-схід, подібно до могильної ями кургана № 1. Камінні плитки були добре пригнані одна до одної і утворювали площадку з рівною поверхнею.

Хоч кістки мали дуже погану збереженість, проте вдалося встановити (за стеговими кістками), що на вимостці цього кургана було поховано не менш як п'ять чоловік, покладених у скорченому стані. Скорченість добре підтверджується розташуванням кісток ніг, які лежали під кутом до тазових кісток та боків вимостки.

Ніяких речових знахідок у могилі не виявлено. У двох місцях західної половини насипу, на глибині 0,55—0,6 м, між каменями виявлені розрізнені малохарактерні уламки ліпних глиняних посудин. Можна припустити, що ці посудини мали так звану банкову форму (табл. IV, 9).

Курган № 3 найпівденніший у могильнику. Діаметр його близько 7 м, висота над рівнем сучасної поверхні поля близько 0,5 м. Як і в курганах № 1 та 2, насип його складався з каменів, найбільші з яких знаходилися внизу, на підшві кургана та по краях. Максимальна висота насипу (в центрі кургана) 0,6 м.

У східній половині насипу кургана, недалеко від центра, на глибині 0,65 м від поверхні виявлено досить значне скупчення людських кісток, які належать не менш як чотирьом похованим (зафіксовано сім стегових кісток).

Кістки погано збереглися, особливо дрібні та хребці, які перетворилися в безформну масу, перемішану з землею настільки, що їх не можна визначити. Всі черепи розчавлені камінням і виявлені у вигляді розрізнених уламків.

Поховані були покладені в скорченому стані, про що свідчить положення кісток. Залишки черепів лежали і в північній частині скупчення кісток і в центрі його. Це є доказом того, що поховані були покладені у два ряди. Подібне припущення підтвердилось згодом і матеріалами з інших могил, особливо з могили 4 кургана № 4, яка добре збереглася.

Як і в кургані № 2, кістки тут лежали на спеціальній вимостці з плоских камінних плит, добре пригнаних одна до одної, що утворювали площадку з рівною гладкою поверхнею. Вимостка мала розміри близько 2×1 м та орієнтацію північ-північ-захід — південь-південь-схід. Товщина плит вимостки 0,15—0,2 м.

Вимостка знаходилася безпосередньо на ґрунті підшви кургана, спеціально підсипаній в центрі на висоту близько 0,15 м.

Ця підвищена центральна частина підшви кургана, діаметром приблизно 3,5 м, була добре утрамбована і досить чітко вирізнялася на фоні іншої, темнішої частини підшви кургана.

При розбиранні кісток у центрі вимостки знайдено невелике кільце, зроблене з мідної пластинки (рис. 2, 3). У різних частинах насипу кур-

гана зустрінуто уламки ліпного глиняного посуду, а також фрагмент невеликого бруска з круглим отвором на одному з кінців (рис. 3, 2). Судячи з уламків, можна говорити про форми посуду, яким користувалося населення, — миски та великі банкові посудини. Ретельно зроблені чорнолощені миски (табл. IV, 7) мали загнуті всередину вінця. З банкових посудин найцікавішими є уламки з орнаментацією у вигляді пояса неглибоких овальних ямок — „пальцевих заглиблень“ (табл. IV, 8, 10), які часто трапляються на кераміці перехідного часу від бронзи до заліза.

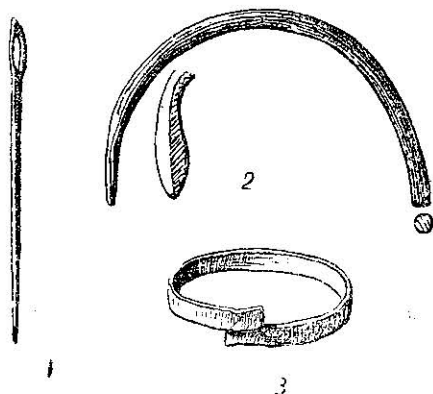

Рис. 2. Мідні вироби з могильника: 1 — голка; 2 — фрагментований браслет з розплеканим кінцем; 3 — кільце (2/3 н. в.).

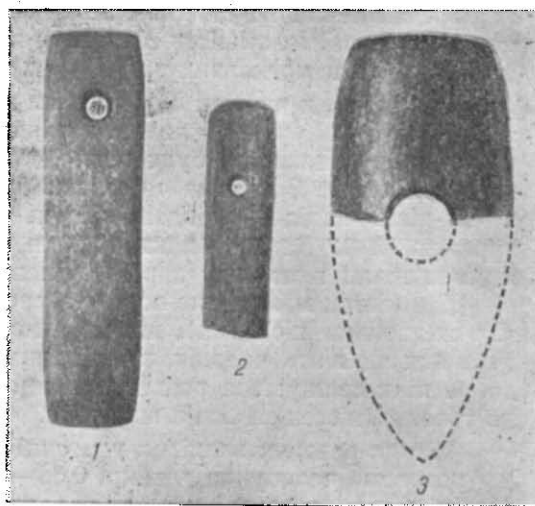

Рис. 3. Камінні вироби з могильника: 1, 2 — бруски; 3 — сокира (1/2 н. в.).

Курган № 4 займає центральне місце в могильнику і є найбільшим.

Форма його має вигляд кола, трохи витягнутого в напрямку з північного сходу на південний захід, з діаметром 17 та 15 м. Висота камінного насипу кургана 1 м.

Над полем курган підносився на 0,5—0,6 м. На його вершині ґрунт був уже знесений і на поверхні знаходились оголені камені насипу. В цьому кургані виявлено шість могил (рис. 4).

Розглянемо їх в порядку розкриття.

У північній частині кургана, за 3,5 м від краю насипу, на глибині 0,65 м виявлено невелике скупчення людських кісток дуже поганої збереженості (могила 1). З цих кісток можна було визначити тільки деякі уламки стегнових і тазових кісток, а також і черепів. Всі вони були перемішані з дрібним камінням і землею. Речей в могилі не було.

Приблизно за 2 м на захід від могили, біля краю насипу, на рівні підосви кургана знайдено уламок посудини, очевидно стінки горщика банкового типу. Посудина була орнаментована нерозчленованим горизонтальним валиком (табл. I, 2). Глина горщика щільна, з домішкою дрібнотовченого каменю. Уламок із зовнішнього боку має темносірий колір, з внутрішнього — оранжовий.

Кістки лежали щільною масою на вимостці з плоских камінних плит, які знаходились безпосередньо на підосві кургана. Розміри вимостки 1 × 2 м, висота близько 0,15 м. Орієнтація північ-північ-захід—південь-південь-схід.

Кістки, які збереглися, дають можливість встановити, що тут знаходилися залишки не менш як двох похованих. Кістяки були скорчені, про що свідчить положення довгих кісток ніг, які лежали під кутом до довгих боків вимостки.

Залишки черепів виявлено на протилежних кінцях могили. Цей факт свідчить про те, що поховані були покладені головами в протилежні боки. Подібна орієнтація похованих спостерігалась і в інших похованнях могильника (курган № 1, могила 3 кургана № 4 — див. нижче). Речей у могилі не виявлено.

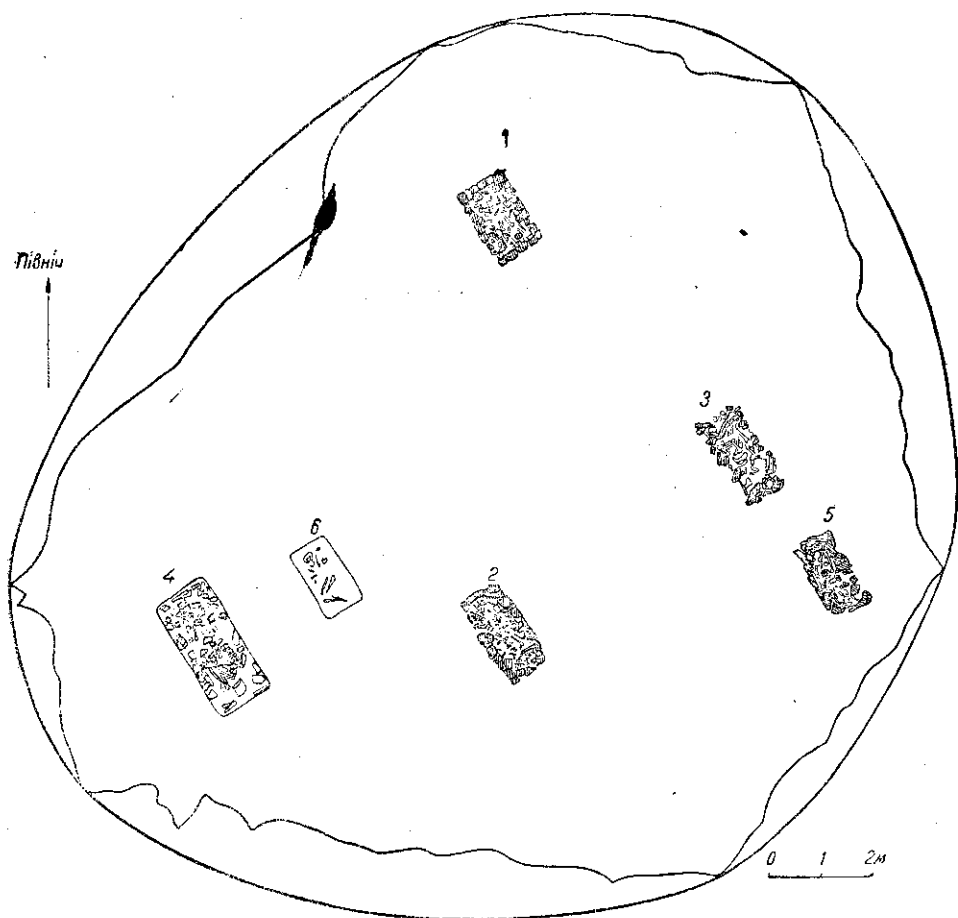

Рис. 4. План кургана № 4. 1—6 — могили.

У південній частині кургана, за 3,8 м від краю насипу, на глибині 0,75 м також виявлено скупчення людських кісток (могила 2) такої ж поганої збереженості; вдалося розчистити лише залишки стегнових і тазових кісток, а також черепів. Кількість кістяків точно встановити не можна, проте їх було не менше двох.

Під кістками знаходилась добре зроблена вимостка з плоских каміних плит, що лежали безпосередньо на ґрунті, на підшві кургана. Розміри вимостки близько 2×1 м, товщина каменів близько 0,15 м, орієнтація північ-північ-захід — південь-південь-схід.

Розташування залишків довгих кісток під кутом до боків вимостки свідчить про скорчене положення похованих.

Ніяких речей серед кісток не виявлено.

За 3 м від східного краю камінного насипу на глибині 0,46 м від її поверхні були виявлені залишки групового поховання (могила 3).

В цій могилі було шість кістяків, які по три лежали головами в протилежні боки (північний захід — південний схід). Орієнтація могили — північ-північ-захід — південь-південь-схід, довжина близько 2 м, ширина близько 0,8 м.

Збереженість кісток дуже погана — більшість з них вже втратили своє первісне анатомічне положення. Довгі кістки, як правило, лежать або поперек скупчення, або під кутом до його довгих боків (рис. 5), що свідчить про скорченість похованих, які були покладені на невелику площадку підосви кургана, обмежану з усіх боків плитчастими каменями, що, очевидно, імітувало вимостку.

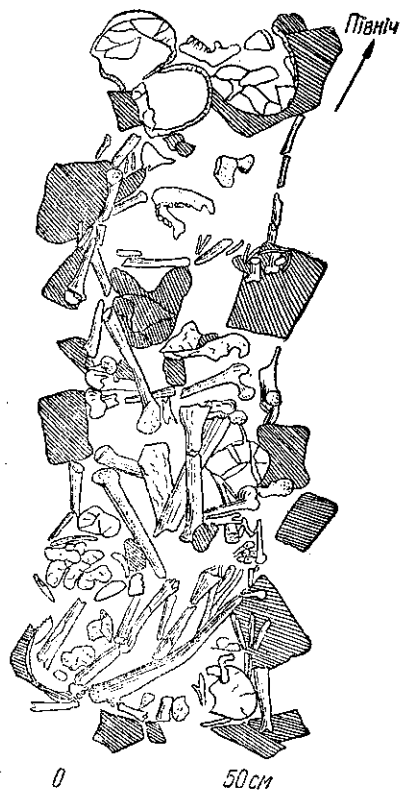

Рис. 5. План могили 3 кургана № 4. Штриховкою показані камені вимостки.

За 1,5 м на захід від могили 3, на рівні підосви кургана виявлено *in situ* невелике скупчення уламків кераміки на вимостці з дрібних і тонких камінних плиток. На плитках і навколо них разом з уламками кераміки зустрінуті одиничні черепашки. Все це скупчення, як і земля навколо нього, мало ясніший колір, який створював враження випаленості; цей колір відрізнявся від іншої частини підосви кургана. Можливо, що це сліди якогось ритуально-поховального обряду, при якому використовувався вогонь і який, очевидно, слід пов'язувати з розташованою поблизу могилі 3.

Уламки кераміки, знайдені в скупченні, належать чорній ретельно вилощеної мисці з плавно вигнутими стінками і вертикальним краєм (табл. I, 8). Глина миски щільна, з невеликою домішкою потовченого каменю. Лошіння зовнішньої поверхні зроблене досить широким (до 10 мм) знаряддям

по ще сирій глині, внаслідок чого утворилася багатогранна поверхня. Лошіння внутрішньої поверхні зроблено за допомогою вузького (2 мм) знаряддя, яким по вже затверділій глині проводили багато разів у горизонтальному напрямку.

В західній частині підосви кургана виявлено сліди могильної ґрунтової ями (могила № 4) розмірами $1,3 \times 2,75$ м, орієнтованої в напрямку північ-північ-захід — південь-південь-схід.

На східному, західному і південному боках ями були невисокі земляні валики висотою 10—20 см, які утворилися з викинутої землі при спорудженні ями.

До глибини 0,3 м від рівня підосви кургана яма була заповнена камінням, аналогічним тому, яке знаходили в нижній частині насипу. Можливо, воно потрапило в яму з насипу, після того, як земля в могилі ущільнилася.

Дно могили було вимощене камінними плитками товщиною 3—4 см, добре пригнаними одна до одної. Ці плитки утворювали рівну площадку-вимостку, подібну до тих, які були в могилах 1, 2 і 5 (див. нижче, рис. 7). цього ж кургана. Розміри вимостки $1,55 \times 0,88$ м. Знаходилася вона на

глибині 0,55 м від рівня підшови кургана. Таким чином, ця яма мала глибину близько 0,6 м.

Стінки ями також були облицьовані плоскими, вертикально поставленими на ребро каменями. Під час розкопок деякі з них виявилися зсунутими з свого первісного місця, інші тільки зрушеними і нахиленими всередину ями. Це сталося, очевидно, при завалі верхньої частини ями каменями з насипу.

Камінна облицьовка дна могильної ями дає можливість говорити про наявність досить складного похоронного спорудження у вигляді своєрідної камери або склепа, аналогічного камері в кургані № 1. Верхня його частина, можливо, складалася з якогось навісу, найімовірніше — дерев'яного, із зруйнуванням якого може бути пов'язане провалювання каменів в яму з насипу.

Рис. 6. Могила 4 кургана № 4 після розчистки.

У могилі 4 кістки похованих збереглися краще, ніж в інших могилах. Кістяки (їх було п'ять) лежали в два яруси, один на одному (рис. 6). Центральне положення займали два скорчені кістяки, які лежали на правому боці з слабо підігнутими ногами, займаючи всю довжину могили; кисті їх рук знаходилися біля підборіддя. Орієнтація цих кістяків — головами на північ-північ-захід. Під ними, біля північної стінки могили, знаходився кістяк в сидячому положенні, спиною до східної довгої стінки могили. Цілком імовірно, що цьому кістяку належить череп, який лежав тут же, основою догори. У південній половині могили ясно видно сильно скорчений кістяк, що лежав на правому боці, на кістках уже згаданих скорчених кістяків. Поруч з черепом цього кістяка знаходився ще один череп, який також лежав в незвичайному положенні — основою догори.

Всі кістяки могили були орієнтовані головами в один бік — на північ-північ-захід.

В цій могилі незвичайним було поховання в сидячому положенні. Наявність такого обряду для території лісостепу Української РСР відмічав ще А. А. Спицин, пов'язуючи його з перехідним від бронзи до заліза часом¹.

Біля східної стінки могильної ями знайдено два уламки ліпних посудин. Один з них — уламок стінки широкогорлої посудини. Черепок наскрізь оранжевого кольору, поверхні рівні, тісто відмучене, без домішок. Товщина уламка 9 мм.

Другий уламок належить верхній частині посудини з вертикальними вінцями. Край вінець відтягнутий, утворює валик. Плічки прикрашені

¹ Рижанівка, курган № 11; див. А. А. Спицин, Кургани скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 88.

нерозчленованим валиком, вкритим дощінням. Черепок ззовні ясносірого, а на зламі і всередині темносірого кольору. Глина щільна, добре відмучена, без домішок (табл. 1, 1).

В південно-східній частині кургана виявлено скупчення кісток дуже поганої збереженості (могила 5), яке являло собою групове поховання не менш як трьох покійників, зроблене також на спеціальній вимостці з плоских камінних плит. Вимостка зроблена безпосередньо на підшві кургана і має висоту близько 0,2 м. Камені вимостки чудово пригнані один до одного, утворюють рівну площадку (рис. 7). Вимостка мала розміри приблизно 1×2 м і була орієнтована в напрямку північ-північ-захід — південь-південь-схід.

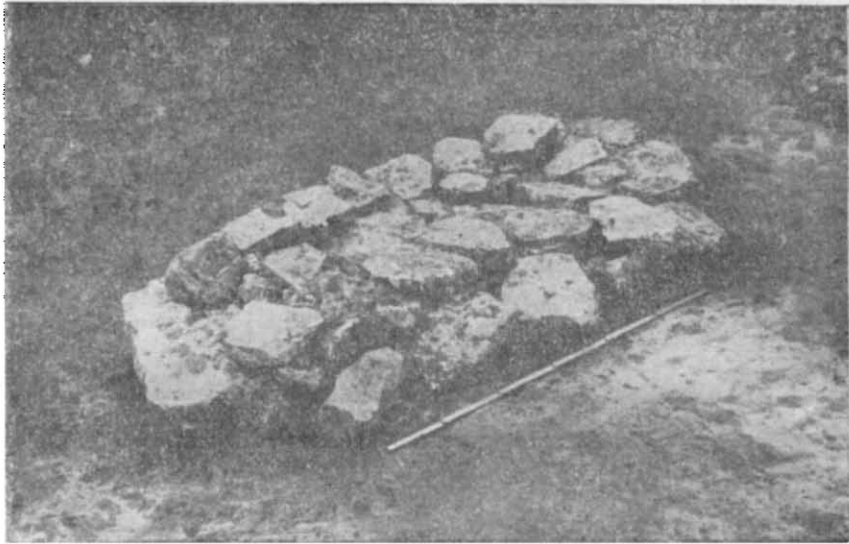

Рис. 7. Вимостка могили 5 кургана № 4 після зняття кісток.

Кістки не зберегли анатомічного положення, проте їх розміщення вказує на скорченість похованих.

Серед кісток ніяких речових знахідок не виявлено. Проте на захід від могили, в безпосередній близькості від неї, виявлено нижні частини двох великих товстостінних ліпних горщиків, які мали, очевидно, безпосереднє відношення до могили. Діаметр донець цих горщиків 13—15 см; стінки товщиною 10—15 см мають слабкий вигин, що свідчить про банкову форму. Черепок коричневого кольору, випал поганий, тісто без домішок.

Поблизу могили 5 виявлено уламок стінки з вінцями від іншої посудини, очевидно, банкової форми. По краю посудина була прикрашена довгастими ямками і невисоким розчленованим валиком з наскрізними проколами (табл. I, 5). Черепок жовтуватого кольору. Глина добре відмучена, без домішок. Поверхні гладкі, але нерівні, з горбками.

При зачистці підшви кургана за 1,5 м на схід від могили 4 виявлено темну пляму чотирикутної форми розмірами $1,3 \times 0,85$ м. Пляма, як виявилось, відповідала ґрунтовій могильній ямі глибиною 0,65 м від рівня підшви кургана (могила 6).

На відміну від могили 4 ця яма не мала камінного облицювання стін і дна. Засипка її складалася із землі.

На дні ями були залишки скорченого на правому боці кістяка. Від похованого збереглися лише найбільші кістки кінцівок і череп (рис. 8).

Біля кісток знайдено невиразний уламок стінки ліпної посудини. Дно ями, очевидно, мало якусь рослинну підстилку, наявність якої засвідчена білою потертю.

Над могилою в насипу було скупчення досить великих плитчастих каменів, розташованих похило один до одного, які ніби перекривали яму.

Недалеко від цієї могили (близько 1 м) в насипу на глибині 0,7 м від поверхні знайдено обушкову частину круглої гранітної шліфованої сокири з просвердленим циліндричним отвором (рис. 3, 3).

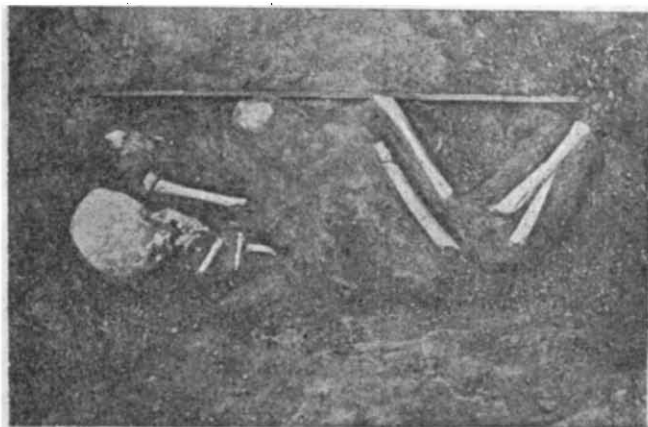

Рис. 8. Могила 6 кургана № 4 після розчистки.

Таким чином, курган № 4 являє собою досить складний похоронний комплекс з численними могилами і особливостями похоронного обряду (поховання на камінній вимостці, в ямі-„склепі“, в простій ґрунтовій ямі, наявність на спеціальній випаленій вимостці кераміки та ін.).

В різних частинах кургана виявлено загалом небагато уламків глиняного посуду¹.

Більша частина уламків знаходилася або *in situ* на підшві кургана (іноді разом з вугликами і уламками кісток), або в насипу (в тому числі і біля самого краю, де знайдено уламок з орнаментом у вигляді відбитка шнура — табл. 1, 3). Ті з фрагментів кераміки, які виявлені поблизу поховань, очевидно, слід пов'язувати з ними.

На захід від могили 3 знайдено уламки невеликої тонкостінної (3—5 мм) посудинки, очевидно черпачка з плоскоовальною ручкою, що сполучала вінця з найрозширенішою частиною тулуба². Черепок наскрізь цегляного кольору, глина без домішок (табл. 1, 9). В різних місцях знаходились фрагменти мисок, подібних до уже описаної (табл. 1, 8), а також і з вінцями дещо відмінної форми — із загнутим всередину краєм (табл. 1, 7). Більшість мисок була лощеною, з поверхнею чорного кольору.

Знайдено також уламки товстостінних горщиків банкової форми.

Недалеко від могили 4 виявлено уламки:

1. Верхньої частини невеликого горщика банкової форми з трохи відігнутими вінцями, прикрашеними валикоподібним потовщенням по краю, з нігтьовими заглибленнями по ньому і проколами під валиком (табл. 1, 4). Черепок горщика яснооранжового кольору, поверхні гладкі.

¹ В курганах № 2, 3, 4, 5, 6 виявлено 578 уламків. З них в кургані № 4 знайдено 171.

² Подібні посудини відомі також з білогрудівських зольників в районі Умані. Див. „Короткі звіттовлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925“, стор. 79, табл. XIX, 5.

2. Стінки горщика банкової форми з валиком під вінцями. На валику є пальцьові заглиблення. Черепок горщика червонуватосірого кольору, глина без домішок, поверхні гладкі.

Кераміка кургана № 4 (табл. 1, 4, 6, 7, 8) має риси, властиві кераміці скіфського часу, встановлені дослідженнями А. А. Спицина, Т. Сулімського¹ та ін. для території, до якої безпосередньо прилягає цей

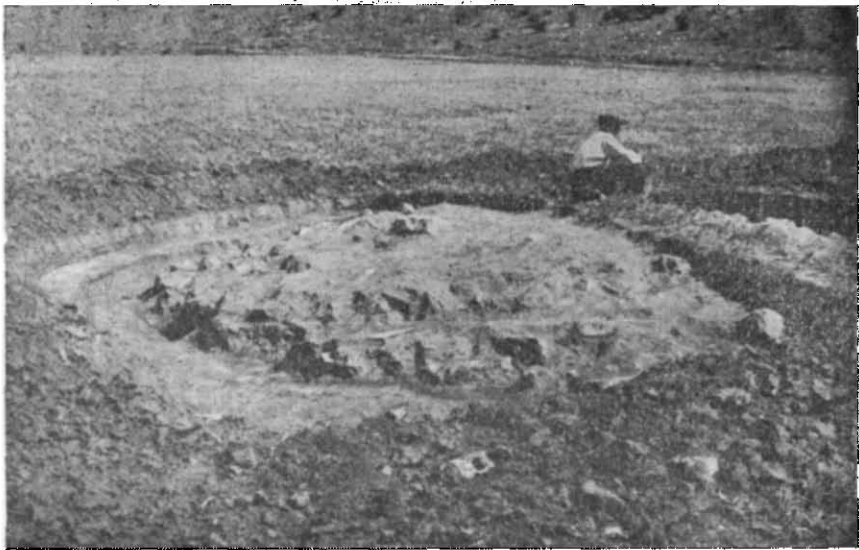

Рис. 9. Камінний насип кургана № 5 після зняття земляного шару.

могильник, а також для найближчих районів, розташованих на схід. Разом з тим, в ній ще виразно видні риси попереднього періоду, які зв'язують її з ранішою епохою — кінцем бронзового віку (табл. 1, 2, 9).

Курган № 5 найпівнічніший у могильнику. До розкопок він мав діаметр 8,7 м і підвищувався на 0,25 м над рівнем оточуючого орного поля.

Під тонким шаром землі (близько 10—20 см на вершині та потужнішим в напрямку до периферії) виявлено звичайний насип з каменів (рис. 9). Форма насипу неправильно округла, з діаметрами 6,8 і 7,2 м.

В центральній частині цей насип мав висоту близько 0,65.

При розбиранні каменів у східній частині насипу на рівні древньої підосви кургана виявлено скупчення численних уламків ліпних посудин. Вони лежали на невеликій вимостці з тонких камінних плиток, аналогічній вимостці з уламками кераміки в кургані № 4. Вимостка була орієнтована, як і всі поховання могильника, в напрямку північ-північ-захід — південь-південь-схід.

Уламки належали двом посудинам: чорноглиняній товстостінній (10 мм) мисці з загнутими всередину вінцями і посудині банкової форми.

Зовнішня поверхня миски вигладжена, глина не відмучена, з невеликою домішкою потовченого каменю (табл. II, 8).

Банкова посудина також товстостінна (12 мм), з плавно відігнутими вінцями, краї яких зрізані прямо. За 3 см від краю і паралельно йому проходить широка і неглибока канавка. Черепок сіруватожовтого кольору, виготовлений з грубої глини з домішкою потовченого каменю (табл. II, 4).

¹ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65; T. Sulimirski, Skytowie na zachodnim Podolu, Lwów 1936.

У насипу було знайдено уламок верхньої частини великої банкової посудини. Товщина її стінок 7—8 мм, черепок крихкий, на зламі чорного (зовні) і оранжевого (всередині) кольору, глина груба, не відмучена, з домішкою потовченого каменю. Вінця трохи відігнуті назовні, по краю їх проходить грубо зроблений валик з великими зачіпами, під якими знаходяться круглі виступи (горошини) з заглибленням на внутрішній поверхні, які відповідають їм (табл. II, 5).

Серед уламків кераміки на вимостці виявлено також кілька невеликих черепашок.

Усе скупчення, як і в кургані № 4, має ясносірий колір і справляє враження випаленості.

Між камінням центральної частини насипу виявлено залишки кісток похованого, що дуже погано збереглися (ключиця, зуб, ребро та ін.), які належали, очевидно, одиничному похованню. Оскільки слідів могили не знайдено, можна думати, що це залишки впускного поховання в насип, аналогічного зафіксованому в кургані № 1.

Тут же на глибині 0,63 м від сучасної поверхні насипу між камінням і залишками кісток знайдено половину мідного браслета (рис. 2, 2), уламки глиняного посуду і біконічне глиняне пряслице (табл. II, 11).

Кінець браслета, що зберігся, зроблений у вигляді стилізованої голівки змії — він сильно уплощений і має ромбовидну форму. Браслет діаметром 6,5 см. Зроблено його з круглого в перерізі куска міді товщиною 4 мм.

Керамічні уламки належали до різних посудин; більшість їх невідрізнювані, невеликих розмірів.

Частина вказаних знахідок, в тому числі і браслет, очевидно, має пряме відношення до поховання.

Під час зачистки північно-східного краю підосви кургана, північніше вимостки з скупченням кераміки, виявлено невелику кількість уламків глиняних посудин. Серед них найцікавішим є уламок верхньої частини товстостінної посудини з добре відмученої глини рожевуватого кольору, з досить великими слабо відігнутими назовні вінцями (табл. II, 10), а також стінки посудини, прикрашеної різьбленим орнаментом з горизонтальних ліній, від нижньої з яких відходять наискісні лінії, що утворюють кути (табл. II, 3); уламок денця з наколами ззовні (табл. II, 6); вінця низьких лощених мисок та ін.

В південному кінці підосви кургана розчищено кілька плоских каменів, що знаходилися недалеко один від одного. Проте вони не утворювали якоїсь спеціальної вимостки, а були просто нижніми каменями насипу, що підтверджується відсутністю тут слідів поховань. Серед каміння виявлено невелике глиняне пряслице (табл. II, 9) і кілька уламків ліпних посудин. Один з них, у вигляді вінців з проколами під краєм, належав невеликому тонкостінному горщику.

Стінки інших посудин, як і у знайдених в північно-східному боці кургана, прикрашені таким же різьбленим орнаментом, але виконаним недбаліше (табл. II, 7). До глини таких посудин додано потовченого каменю.

При зачистці підосви кургана уламки кераміки зустрічалися на більшій її частині, особливо в центрі, де і ґрунт до того ж був м'якшим і пухкішим. Тому вся центральна частина була додатково поглиблена на 0,2 м.

Тут знайдено, особливо у самому центрі кургана на площі 1×2 м, багато різноманітних предметів. Серед них людські кістки (плече, зуб), зуб коня і уламки глиняного посуду. З останніх привертає увагу фрагмент верхньої частини товстостінної посудини з орнаментом під відігнутими назовні вінцями у вигляді відрізків горизонтальних ліній, вміщених між вертикальними поясами з наколів (табл. II, 2), а також уламок верхньої частини посудини з різьбленим орнаментом, зробленим з відрізків горизонтальних і вертикальних ліній, що чергуються, розміщених

під невисоким валиком з навскісними насічками (табл. II, 1). Черепок сіруватооранжового кольору, глина з домішкою потовченого каменю.

За межами цієї ділянки знахідки були одиничними, а глибше 0,2 м ґрунт був стерильним.

Ці знахідки, виявлені нижче рівня підосви, немає підстав пов'язувати з курганом. Вказана ділянка, можливо, була древнішою могилою, зруйнованою при спорудженні кургана. Про зруйноване поховання свідчать незначні залишки кістяка (плечова кістка, зуб), а також часто вживаного як ритуальний предмет зуба коня.

Про раніший час цього поховання свідчить і інший вигляд керамічного матеріалу, аналогії якому слід шукати серед пам'яток кінця епохи бронзи, а саме — в культурі комаровського типу. Цю кераміку, знайдену нижче рівня підосви кургана, слід об'єднувати з подібними фрагментами, які виявлено на рівні підосви; їх знаходження також можна пояснити як наслідок зруйнування древньої могили.

Курган № 6 розташований в північній частині могильника, між курганами № 2 і 5; він впритул прилягав до кургана № 5 і майже зливався з ним.

Камінний насип кургана висотою до 0,8 м мав незначне ґрунтове покриття — в окремих місцях товщиною від 0,1 до 0,4 м. Над рівнем сучасної поверхні курган підвищувався на 0,3 м, краями зливаючись з полем, і зорювався до останнього часу. Діаметр його близько 8 м. Камінний насип, як і в інших описаних вище курганах, добре зберігся.

В північно-західній частині насипу на різній глибині були виявлені у вигляді скупчень і одиничних екземплярів численні уламки ліпних посудин. Як з'ясувалося пізніше, їх слід пов'язувати з розташованими нижче могилами. З уламків слід відмітити:

Фрагменти чорнолощених мисок звичайного типу. Черепок у зламі і з внутрішнього боку чорний, ззовні яскоричневий. Глина з невеликою домішкою дрібно потовченого каменю. Потовщені вінця поступово загинаються всередину (табл. III, 8).

Уламки грубо зроблених мисок з простим незагнутим краєм.

Уламки невисокої (8 см) посудинки банкового типу. Стінки її у верхній частині вертикальні, а внизу і посередині мають слабкий вигин. По вінцях посудина була прикрашена нігтьовими косими лініями (табл. III, 1). Можливо, цій посудині належала також знайдена тут ручка.

Уламки невеликого горщика з трохи відігнутими вінцями. Черепок яскоричневого кольору, виготовлений з глини без домішок (табл. III, 6).

Тут же знаходилося велике групове поховання (могила 1), що складалося не менш як з семи кістяків (збереглися залишки семи черепів).

Кістки лежали на спеціальній вимостці з плоских каменів, влаштованій безпосередньо на підосві кургана. Вимостка мала розширену північну і звужену південну частину (рис. 10). Максимальна довжина вимостки 2,1 м, ширина 1,3 м, висота 0,2 м, орієнтація північ-північ-захід — південь-південь-схід, звичайна для всіх поховань могильника.

Кістки похованих надзвичайно погано збереглися і не мають анатомічного положення. Багато кісток виявилось розчавленими каменями насипу, які лежали на них.

Положення кісток, особливо довгих, вказує на скорченість похованих. Це підтверджується також і розташуванням залишків черепів, які знаходилися в різних частинах вимостки. Поховані, очевидно, були покладені в два ряди — в північній і південній частинах вимостки і, можливо, один на одного, тому що в окремих місцях були великі скупчення кісток.

В південній частині вимостки між каменями знайдено круглу мідну голку довжиною 6,5 см з довгастим отвором у вушку (рис. 2, 1).

Серед кісток, між каменями вимостки і над нею, особливо на північ і захід, знайдено уламки кераміки, в тому числі і фрагментовані посудини, очевидно розчавлені уже потім, після їх покладення в могилу.

Безпосередньо біля могили 1 на глибині 0,32 м знаходився фрагментований невеликий черпачок темносірого кольору, з прямими вінцями, лощений (діаметр 6,5 см, висота 3,5 см, товщина стінок 4—5 мм). Він мав високу ручку, що підвищувалася над краєм; середня частина ручки не збереглася (табл. III, 3).

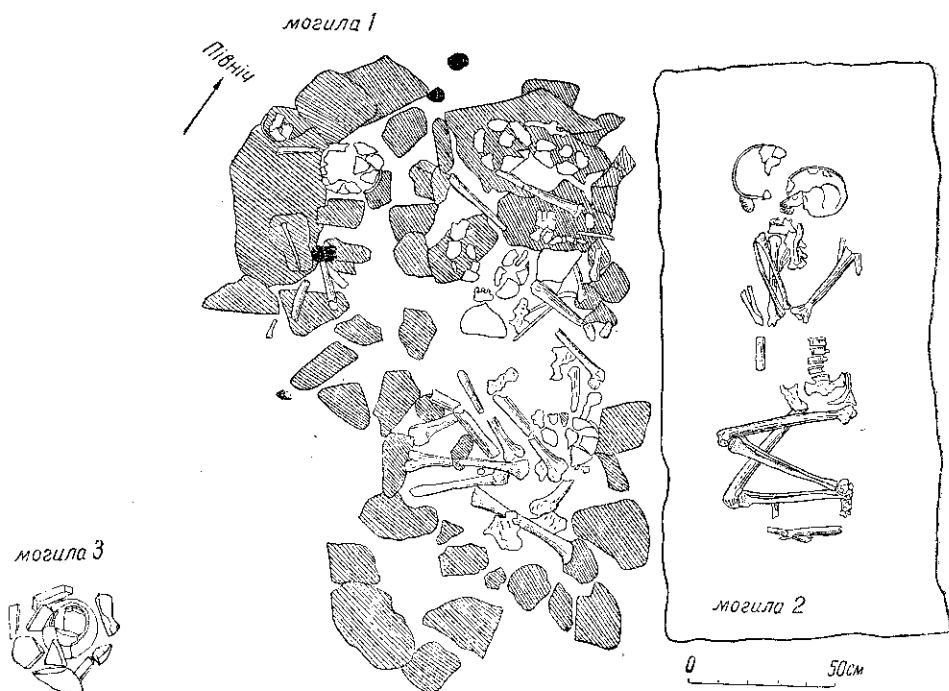

Рис. 10. План поховань кургана № 6. Штриховкою показані камені вимостки, чорним — уламки кераміки.

Круглотілі черпачки подібного типу досить характерні для скіфського часу, тоді як у попередню епоху вони використовувалися зрідка.

На могильнику було знайдено дві такі посудини. Вони до певної міри можуть розглядатися як матеріал, що визначає час могильника.

Другою цікавою знахідкою є фрагментована посудина банкового типу. Висота її 7,5 см, діаметр вінець 8 см. Вінця мають вигляд невисокого валика, прикрашеного навскісними ямками. Черепок оранжового кольору, глина добре відмучена (табл. III, 7).

Тут же знайдено і уламки інших посудин — горщика і мисок звичайного типу (із загнутими всередину вінцями).

Вінця горщика трохи потовщені і поступово вигинаються назовні. Глина погано відмучена, з домішкою потовченого каменю, черепок сірого кольору (табл. III, 9).

На вимостці могили 1 серед уламків тонкостінних чорнолощених посудин знаходилися:

Фрагмент червоноглиняної миски з прямими вінцями (табл. IV, 5).

Уламки великого товстостінного горщика банкового типу з трохи відігнутими назовні вінцями, прикрашеними косими нігтьовими канавками і рідкими проколами нижче краю (табл. IV, 4), з черепком яснокоричневого кольору і глиною без домішок.

Уламки горщика з невеликим валикоподібним потовщенням по краю і проколами під ним (табл. IV, 3); тісто цієї посудини без домішок, черепок щільний, ясенкоричневого кольору.

Уламки горщика, вінця якого плавно відігнуті назовні і мають невелике потовщення у вигляді валика з проколами (табл. IV, 1), черепок чорного кольору, крихкий, глина з домішкою потовченого каменю.

Уламки товстостінної (9 мм) посудини з гладкими, трохи дощеними зовнішніми стінками; посудина має конічні відростки з наскрізними дірочками (табл. III, 4).

Рис. 11. Трупоспалення (могила 3) з кургана № 6 під час розкопок.

В західній частині насипу на глибині 0,44 м виявлено уламки трьох невеликих посудин: миски з трохи загнутими всередину вінцями; черпачка з товстими (7 мм) стінками і прямими вінцями, до яких прикріплювався кінець ручки (табл. III, 5), з черепком жовтого кольору і глиною без домішок; посудини банкової форми з вертикальними стінками, що переходять у прямі вінця (табл. III, 2), з черепком жовтого кольору і глиною без домішок.

У східній частині насипу знайдено лише одиничні фрагменти посуду. З них найцікавішими є вінця горщика з наскрізними отворами по краю і товстим наліпним валиком під ними (табл. III, 10). Черепок щільний, коричневеного кольору, глина без домішок.

При зачистці підосви кургана, проведений після зняття насипу, за 1 м на захід від могили 1, виявлено квадратну камінну плитку розмірами $25 \times 25 \times 3$ см. Вона прикривала великий ліпний горщик-урну (могила 3, рис. 11), що знаходилася догори дном в ямці глибиною 0,35 м і діаметром 0,8 м, обкладеній з усіх боків поставленими на ребро плоскими каменями різної форми, але близькими один до одного за своїми розмірами (в середньому $15 \times 15 \times 3$ см). Урна стояла на камінній плитці округлої форми, спеціально для цього оббитій, про що свідчить те, що частина її заходила в посудину, щільно її закриваючи.

Горщик мав банкову форму, видовжені пропорції, орнамент у вигляді горошин нижче краю вінця. Стінки його прикрашені трьома парами невеликих конічних відростків, розташованих на рівній віддалі один від одного (рис. 12). Стінки, денця і вінця вкриті тріщинами, що

утворилися від тиску насипу кургана. Діаметр горщика 19 см, висота 32 см. Черепок оранжевого кольору, крихкий, ззовні покритий сірим вапняковим нальотом, глина без домішок.

Посудина була заповнена перепаленими людськими кістками. Серед поховань могильника це поки що єдине трупоспалення¹. Могила з трупоспаленням має східні елементи обряду з могилами кургана № 1 і 4, ями яких були вимощені камінням, той же прийом спостерігався і в ямі, де містилася урна.

Деякі уламки кераміки з могильника мають спільні риси з горщиком-урною: форми і орнамент вінець (горошинами, табл. II, 5), мотиви прикрашення стінок конічними відростками (табл. III, 4) та ін.

Відомо також, що для цього часу не є незвичайним сполучення спалення і трупопокладення: в одному з рижанівських курганів (№ 11) „по боках посудини з вугіллям і перепаленими кістками сиділи два кістяки... третій лежав на правому боці“². У волинських курганах, поряд з скорченими і простягнутими кістяками, зустрічається і спалення³.

Все це дає можливість твердити, що трупоспалення з кургана № 6 одночасне або майже одночасне іншим похованням могильника.

Із сходу до вимостки могили 1 прилягали кілька великих плоских камінних плит, які знаходилися на рівні підшви кургана. Під ними виявилася неглибока могильна яма (могила 2), розмірами $1,9 \times 1$ м, глибиною 0,3 м, орієнтована, як звичайно, на північ-північ-захід — південь-південь-схід. В ямі було два кістяки (рис. 10), з яких один зберігся добре, а від другого залишилось лише кілька кісток. Розташування кісток поховання, яке добре збереглося, свідчить про скорченість на правому боці з притиснутими до грудей руками.

Поблизу пояса похованого лежав плоский точильний брусок з круглим отвором на одному з кінців, аналогічний знайденому в кургані № 3. Його розміри $10,5 \times 2,5 \times 1$ см (рис. 3, 1).

По бортах ями, як і могили 4 кургана № 4, були невисокі (10 см) земляні валики, що утворилися з ґрунту, вибитого при її спорудженні.

Могила є прямою аналогією до могили 6 кургана № 4.

* * *

Розкопки могильника показали, що в усіх курганах основним обрядом було трупопокладення на правому боці, в скорченому стані. Тому, незважаючи на деякі окремі відмінності, всі кургани і могильник в цілому слід розглядати як хронологічно єдиний комплекс, що належав певній групі населення.

¹ В могильнику виявилось ще одне поховання з трупоспаленням, досліджене в 1951 р. (курган № 8). Проте деталі похоронного обряду тут були дещо інші: горщик не був перекинутим і знаходився в ґрунтовій, не обкладеній камінням ямі.

² ОАК за 1890 г., стор. 58.

³ ЗРАО, т. XI, вып. I, стор. 283.

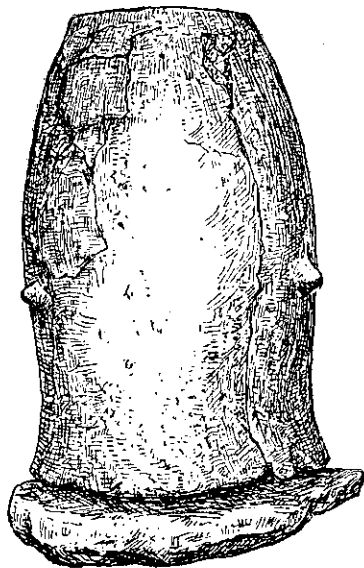

Рис. 12. Трупоспалення з кургана № 6. Посудина банковидної форми (урна) на каміні-підставці.

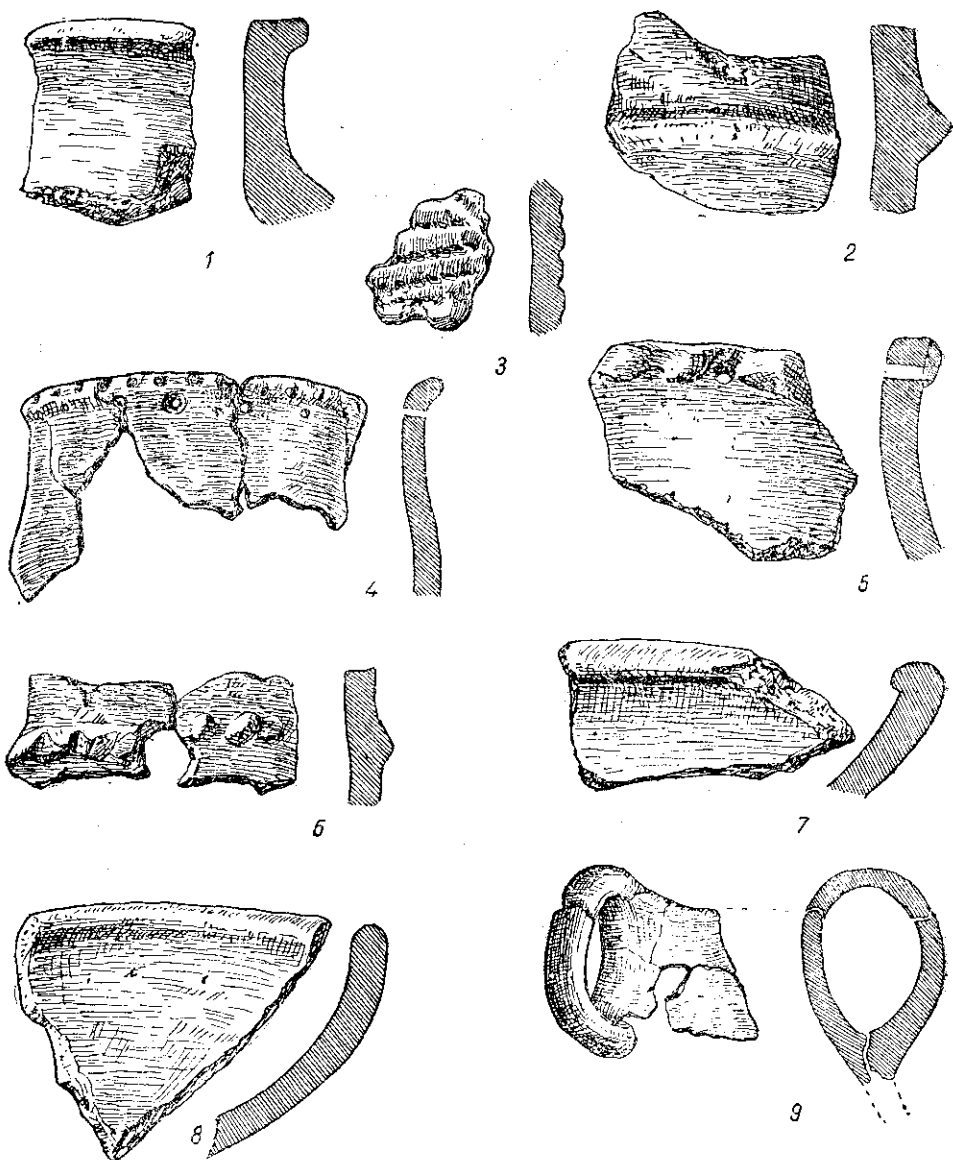

Табл. I. Зразки кераміки з кургана № 4 ($\frac{2}{3}$ н. в.).

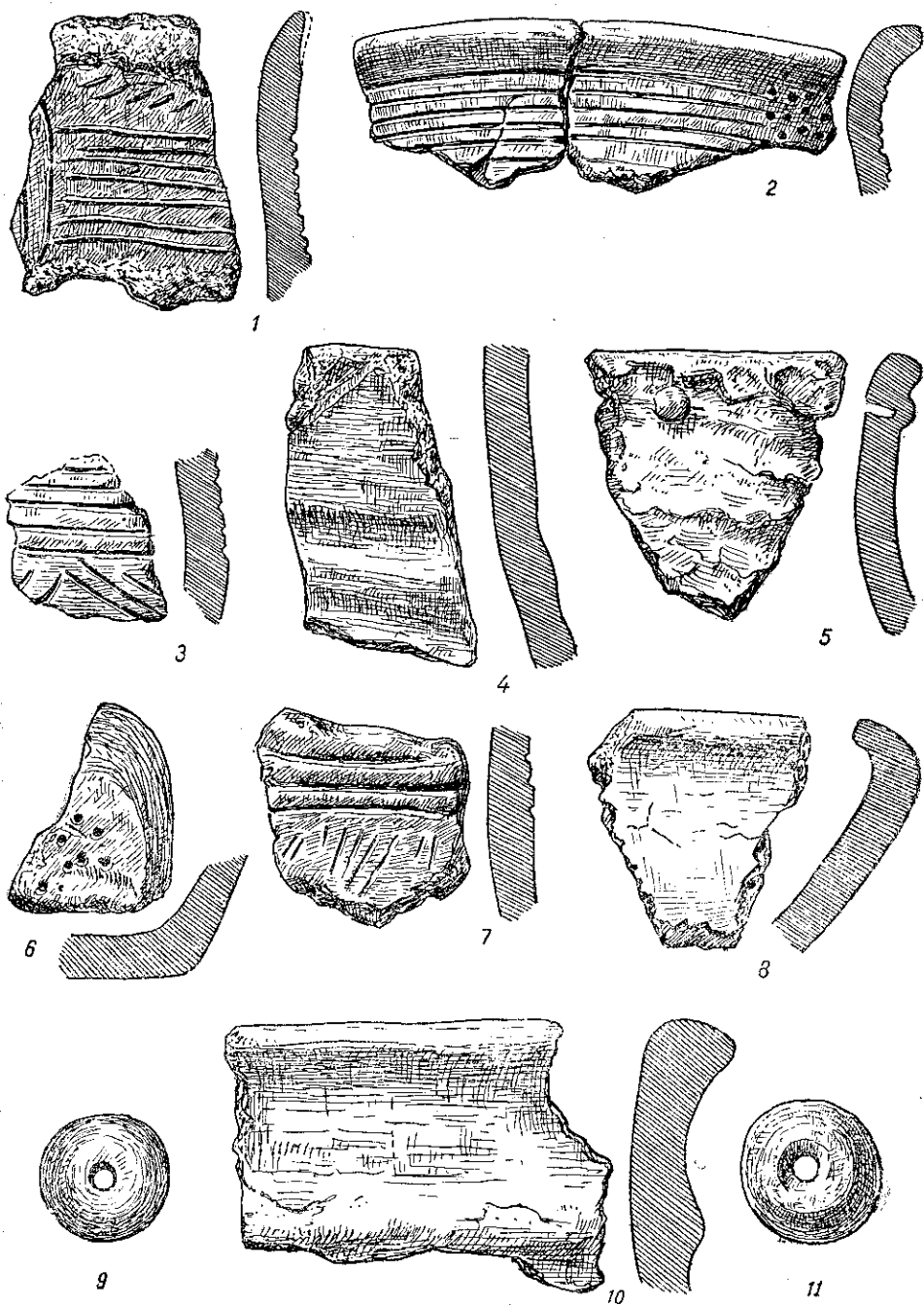

Табл. II. Зразки кераміки з кургана № 5 (2/3 н. в.).

Табл. III. Зразки кераміки з кургана № 6 ($\frac{2}{3}$ п. в.).

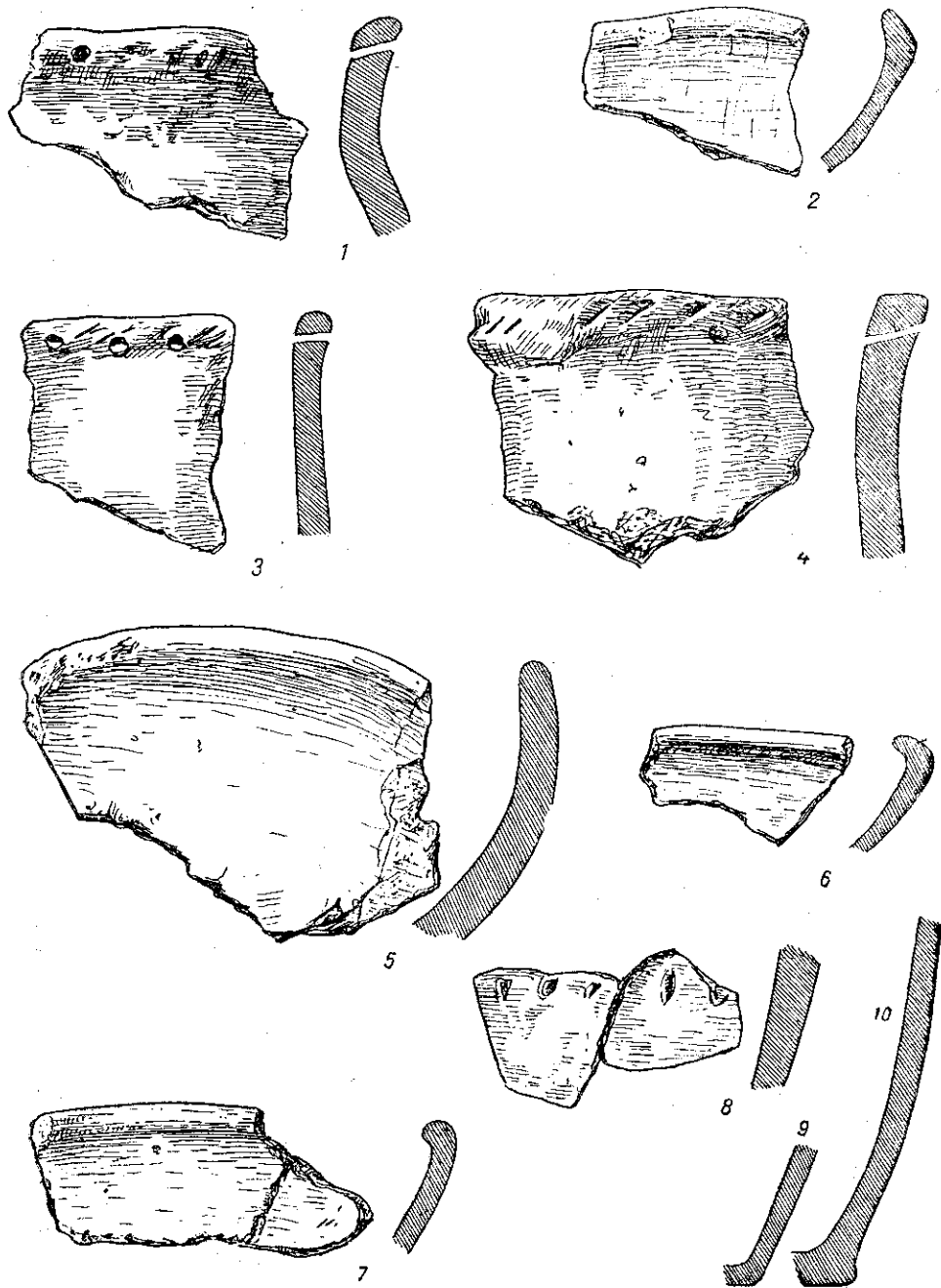

Табл. IV. Зразки кераміки з курганів: 1—6 — з кургана № 6; 9 — з кургана № 2;
7, 8, 10 — з кургана № 3 (2/3 в. в.).

У могильнику виявлено різноманітне влаштування могил, а саме: могили на вимостці з каменів, які знаходилися на рівні подошви кургана; неглибокі ґрунтові ями; ями-„склепи“, вимощені камінням; урнове трупопопалення.

Проте така строкатість в обрядах поховання є звичайною для передскіфського часу — перехідного від епохи бронзи до епохи заліза, і складає його відмінну рису. Дослідники, наприклад, відмічали наявність в цей час багатьох обрядів поховання¹, в тому числі і звичай колективних поховань, при якому в невеликій могилі кістяки лежали один над одним².

Могильник біля с. Лука-Врублівецька складався з низьких курганів з камінним насипом, з кільцем каменів або з плитами в основі. Подібні особливості курганів Спицин вважав специфічними ознаками цієї епохи для території по середній течії Дністра³.

Нарешті, про передскіфський час говорить і характер керамічного матеріалу: переважання серед горщиків банкових форм із слабо відігнутими назовні вінцями, витягнутими пропорціями, наявністю наскрізних проколів і горошин під краями вінець; хоч розчленованого валика на корпусі і добре орнаментованого валика на вінцях, властивих вже скіфському часу, ще немає, проте членування краю вінець наявне, так само як і перші спроби вживання наліпного валика під краєм вінець; з'являються (хоч ще не одержують широкого розповсюдження) круглотілі черпаки з високою ручкою і т. п.

Всі ці ознаки свідчать, що датування могильника передскіфським часом (VIII — початком VII ст. до н. е.) має досить підстав.

И. Г. ШОВКОПЛЯС, Е. В. МАКСИМОВ

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ

Резюме

Среднеднестровской археологической экспедицией 1945 г. в окрестностях с. Лука-Врублевская, Каменец-Подольского района был открыт курганный могильник, состоящий из восьми курганов. Высота курганов достигала 1 м над уровнем современной поверхности, диаметр 7—17 м. Снаружи курганы были покрыты тонким (10—40 см) слоем земли. Внутренняя часть насыпей состояла из камней различной величины и формы, причем более крупные камни находились в нижней части насыпей и по ее краям.

При раскопках курганов были обнаружены групповые и единичные могилы, причем в курганах № 4 и 6 было несколько могил (три и более). В большинстве могил покойники были положены на специальные вымостки из плоских каменных плит размерами около 1 × 2 м. Расположение длинных костей конечностей указывает на скорченность покойников на правом боку.

В курганах № 1, 4 и 6 были также погребения в ґрунтовых ямах глубиной в 0,5—0,6 м от подошвы кургана; дно и стенки ям были обло-

¹ А. А. Спицын. Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 94.

² Там же, стор. 93.

³ Там же, стор. 91.

жены плоскими каменными плитами (ямы-склепы в курганах № 1 и 4). Верхняя часть таких камер имела, повидимому, деревянные навесы, остатки которых не сохранились. В одном из курганов (№ 6) было обнаружено трупосожжение — большой баночный сосуд, наполненный пережженными костями. Сосуд находился в круглой земляной ямке, обложенной плитчатыми камнями.

При погребениях и вблизи них обнаружены обломки глиняных сосудов, точильные камни-бруски и медные предметы (браслет, игла и кольцо). Керамический материал свидетельствует о применении крупных толстостенных баночных сосудов, неглубоких мисок (лощенных и без лощения), черпачков и других форм.

Форма сосудов и их орнаментация (гладкий, а также расчлененный валик по венчику, сочетающийся с проколами „горошинами“) вместе с особенностями погребального обряда дают возможность отнести могильник к предскифскому времени, непосредственно сменяющему на этой территории эпоху поздней бронзы, и датировать его концом VIII — началом VII в. до н. э.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

РОЗВІДКИ І РОЗКОПКИ 1949 р. В ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Влітку 1949 р. Правобережна скіфська експедиція¹ Інституту археології Академії наук Української РСР провела у північній частині Кіровоградської області обслідування верхів'їв річок Інгул, Аджамка, Інгулець та Тясмин. Основним завданням експедиції було відшукування пам'яток доскіфського та архаїчного скіфського часу з метою вивчення питань походження скіфської культури.

Необхідність робіт саме на цій території обумовлювалася тим, що внаслідок відомих досліджень А. А. Бобринського басейн Тясмина давно вже визначався як важливий придніпровський центр осілої скіфської культури, а у верхів'ях Інгульця було знайдено відомий Мельгуновський скарб (Литий курган) кінця VII — початку VI ст. до н. е.

Крім розвідок експедиція здійснила невеликі розкопки на городищі й курганному могильнику в Чорному лісі (Знам'янський район).

Розвідки

Верхів'я Інгула

Верхня течія Інгула обслідувана від початку річки біля с. Бровкове аж до с. Велика Северинка, що знаходиться вище Кіровограда. Виявлено сліди двох поселень доскіфського часу, одне поселення типу полів поховань, одне поселення невизначеного часу і зібрано підйомний матеріал на дюнах (рис. 1).

1. Доскіфське поселення біля північного кінця с. Родниківка (Сентове).

Сліди поселення виявлені в ямах, виритих біля підшви схилу берега Інгула. Культурний шар, який залягає на глибині 0,35—0,5 м, простежений на протязі 10 м. Він містить у собі в основному кістки великої рогатої худоби і коня та дуже невелику кількість уламків ліпного глиняного посуду чорного випалу. Посуд має гладку поверхню, іноді з гребінцевою штриховкою, край закруглений, прямий, на одному уламку є наліпний валик з вдавленнями нігтем.

2. Доскіфське поселення біля південного кінця с. Родниківка.

Розташоване на мису, утвореному балкою, що впадає в Інгул. Тут на пологому зораному схилі в смузі близько 150 м завширшки на протязі 300 м зустрічаються дрібні уламки глиняного посуду. Культурний шар залягає, судячи із спостережень за стінками старих окопів, на гли-

¹ В експедиції брали участь: О. І. Тереножкін (керівник), наукові співробітники Інституту археології Т. Г. Оболдуєва, Є. Ф. Покровська, директор Кіровоградського історико-краєзнавчого музею М. І. Пшеничний та науковий співробітник Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею І. І. Артеменко. Роботи провадилися з 25 липня по 10 вересня.

бині 0,5—0,6 м. В ньому, крім невеликої кількості уламків ліпного посуду чорного випалу, зустрічаються кістки великої рогатої худоби і коня. Очевидно, поселення можна віднести до доскіфського часу.

На поверхні трапляються окремі черепки типу полів поховань.

3. Поселення на правому березі Інгула, проти південного кінця с. Родниківка.

На пологому зораному схилі в 300—400 м від річки, між „Другим“ і „Третім“ ярами (ближче до останнього) трапляються уламки різночасного глиняного посуду: червоних амфор, чорного посуду, виробленого на гончарському крузі, і ліпного посуду. Керамічний матеріал маловиразний (поля поховань?). Крім того, знайдено уламки двох глиняних посудин, з яких один майже весь орнаментований вірвочкою (катакомбна культура?) (табл. I, 9).

4. Поселення полів поховань на Ляховій балці біля с. Поклітарівка.

Рис. 1. Карта пам'яток у північній частині Кіровоградської області, обстежених у 1949 р.

За 200 м нижче села на обох схилах балки — залишки великого поселення. Лівий берег пологий, на ньому поселення простежується смугою до 150 м завширшки на протязі 300 м. Керамічні залишки дрібні і мало характерні.

Правий берег досить крутий, але також зораний. Вздовж нього залишки поселення помітні на протязі до 250 м в смузі такої ж ширини, як і на лівому березі. Оранкою в чотирьох місцях розкрито скупчення глини, випаленої до червоного кольору, у вигляді площадок від 2 до 5 м у поперечнику. Можливо, це залишки вогнищ на місцях жилих споруд наземного типу. Культурний шар залягає на глибині 0,25—0,4 м. Кераміка сіра і червонувата, виготовлена на гончарському крузі. Звичайними є днища з гладким і кільцеподібним денцем з шорсткими ніздрюватими поверхнями (табл. I, 16), але є уламки посудин і більш старанного виробу. Крім того, на поселенні знайдено уламок гранітного жорна, діаметр якого 0,35 м, товщина 5,4 см, а також половину біконічного пряслиця.

5. Дюни між селами Підмогильне і Велика Северинка (лівий берег Інгула).

Вздовж пологого берега смугою до 350 м на всьому протязі тягнуться зорані, але слабо розвіяні дюни. На них зрідка трапляються дрібні уламки архаїчного глиняного посуду: з нігтьовим орнаментом, тонким прокресленим візерунком, клиноподібними вдавленнями по внутрішньому краю, кремінні пластинки, в тому числі одна велика ножеподібна пластина із заретушованим краєм (табл. I, 1). Крім того, знайдена фрагментована срібна пластинка від поясного набору пізнього часу (табл. I, 8).

Узбережжя Аджамки

Обслідувано лівий берег річки та яри, що прилягають до неї на протязі 6 км нижче с. Суботці. Виявлено три поселення полів поховань, причому одне з них на місці енеолітичної стоянки.

6. Поселення полів поховань у Крутій балці.

Розташоване безпосередньо нижче селища другої ділянки Саблинського цукробурякового радгоспу. Воно простежено по обох пологих берегах балки смугою до 500 м завширшки на протязі близько 800 м.

На правому березі трапляються дрібні грудочки випаленої глини (скупченнями) і уламки глиняного посуду. Останній представлений уламком темносірого лощеного опуклого глека, червоною посудиною з кільцеподібним денцем, денцем від сірої посудини з ніздрюватою поверхнею, днищами від світлосірої та чорної лощеної посудини, вінцями від темносірих лощених посудин, уламками червоних вузькогорлих амфор. Крім того, знайдено пронизь з фіолетового скла (табл. I, 7) та уламок жорна.

На лівому березі культурний шар менш зораний. На полі помітні невеликі площадки з великими грудками випаленої глини та плями зольників. В таких місцях густо розсіяні уламки амфор (табл. I, 15), глибоких темносірих мисочок, посудин з світлосірої глини із залощеною поверхнею, нелощених посудин з ніздрюватою поверхнею біля денця, червонуватої добре залощеної посудини.

7. Курганна група між Крутою і Мусієвою балками.

На увалі між указаними балками розташована група з шести насипів від 0,5 до 3 м заввишки. Місцеві жителі повідомляють, що при земляних роботах у насипах цих курганів знайдено гранітні плити до 4 м у поперечнику.

8. Поселення полів поховань на лівому березі Мусієвої балки.

На мису біля крайнього сухого від'ярка коло самої вершини балки виявлено сліди древнього поселення, які помітні у смузі до 100 м завширшки на протязі близько 150 м. Місце — стара і сильно задернована рілля. На поверхні зібрано невелику кількість дрібних черепків типу полів поховань.

9. Поселення полів поховань та енеолітична стоянка на правому березі Мусієвої балки.

На правому березі проти попереднього поселення починається друге поселення полів поховань, що тягнеться вздовж берега смугою близько 150 м завширшки на протязі до 1,2 км. В середині ділянки на змитій ріллі відкрилось шість випалених глиняних площадок по 3—4 м в поперечнику. Кількість уламків глиняного посуду, що зустрічаються на сильно розмитій поверхні, загалом незначна. Серед них відзначимо уламки червоних амфор, ясносірого кружального посуду із залощеним верхом і ніздрюватою поверхнею біля денця, дрібні уламки сірих посудин з гранчастими лощеними поверхнями.

Крім того, на цьому ж змиві зібрано невелику кількість дрібних уламків лощеного червонуватого випалу та керамічних пластин. Знайдено один мініатюрний нуклеус (табл. I, 2).

Узбережжя Інгульця обслідувано від початку річки до с. Диківка, що знаходиться північніше Знам'янки.

На цьому маршруті відкрито скіфське¹ городище з курганным могильником, три городища і дві стоянки невизначеного часу, два невеликих скіфських поселення, три поселення полів поховань і обстежено розкопаний Литий курган.

10. Скіфське городище і курганный могильник в Чорному лісі.

В Чорному лісі, за 3 км від залізничної станції Хирівка, відкрито велике ранньоскіфське городище й великий курганный могильник, опис яких подається в окремому розділі нижче.

11. Курганна група Чумак на південний захід від верхів'я Інгульця.

Група складається з п'яти насипів, найбільший з яких відомий під назвою Чумакової могили. Висота його 3 м. В північно-західному напрямку від нього тягнеться ряд інших курганів, висота яких 0,5—2,5 м.

12. Литий курган (Розкопана могила). На плато біля верхів'їв Інгульця, за 22 км на південний захід від с. Кучерівка, знаходиться Литий курган.

Як відомо, вперше він був розкопаний Мельгуновим у 1763 р. і вдруге досліджуваний Ястребовим в 1892 р.² Внаслідок цих розкопок він тепер має вигляд кільцеподібного валу з трьома вузькими переривами. Діаметр валу 70 м, товщина біля основи 9—10 м, висота 1,5 м. Площа, обмежена валом, вкрита невеликими горбками й западинами, що запливли землею. З північно-східного боку знаходяться горби відвалів, висота яких досягає 2—2,5 м. Всюди видно багато грудок глини, що ошлакувалися та оплавилися від сильного вогню.

З кургана відкривається широкий краєвид вниз по Інгульцю та на схід в бік масиву Чорного лісу. З південно-західного боку горизонт обмежований невеликим підвищенням місцевості, на якому на відстані приблизно 1 км помітно курган близько 0,7 м висоти.

13. Поселення полів поховань біля с. Кучерівка.

Знаходиться на пологому схилі правого берега Інгульця проти нижнього кінця села, між балками Рубовою та Лобовою. Культурні залишки трапляються в смузі до 150 м завширшки, протяжність вздовж берега встановити не вдалося, бо ділянка була зайнята посівами. На ріллі трапляються уламки глиняного посуду, серед якого можна відзначити уламок чорної лощеної посудини з клиноподібним краєм, лощеної зовні та всередині миски з сірої глини з широким краєм, тонкостінної старанно залощеної сірої посудини з відігнутих краєм, уламок нелощеної червоноуватої опуклої посудини та уламки сірих посудин з ніздрюватою поверхнею біля денця. Є також черепки червоних амфор, з яких одна, судячи з уламка горла, близька до амфори III—IV ст.ст. (з Танаїсу)³.

14. Поселення полів поховань біля верхів'їв р. Черноліска в с. Богданівці (ст. Хирівка).

Поселення знаходиться на високому мису правого берега Черноліска. Розміри його не встановлені. Сліди його відкрито в ямі для добування глини. Культурний шар залягає на глибині 0,25—0,5 м нижче поверхні, насиченість шару незначна — в ньому трапляються лише дрібні уламки глиняного посуду і дрібні ж грудочки випаленої глини. В західному боці котлована можна було бачити розріз древньої ями (землянки?), довжина якої 4 м, глибина 1,2 м. Яма на глибині 0,3 м нижче поверхні заповнена злистою землею з великою кількістю культурних

¹ Тут і далі термін „скіфський“ вживається не в етнічному розумінні, а як okreśлення скіфського часу (кінець VII—III ст.ст. до н. е.).

² Е. М. Придик, Мельгуновский клад, МАР, вып. 31, 1911; ОАК за 1892 г.; ЗРАО, вып. 12, стор. 270.

³ Т. Н. Книпович, Танаис, 1949, стор. 74, рис. 28, б.

залишків та кісток тварин (визначено кістки свині, великої та дрібної рогатої худоби).

При зачистці краю зольника знайдено уламки простого горщика з відігнутими вінцями, прикрашеними двома лініями, світлосірих посудин з ніздрюватими поверхнями біля денця, стінку червонуватою лощеною глека з горизонтально жолобчастою поверхнею (табл. I, 11), край злегка залощеної мисочки (червоної на зламі та сірої зовні) (табл. I, 14), невеличкий уламок добре залощеної чорної посудини з канельованою поверхнею, прикрашеної крім того дрібнозубчастим карбуванням (табл. I, 5), і край вузькогорлої червонуватої амфори (табл. I, 12).

15. Поселення полів поховань біля правого приярка вершини балки Богданівка.

На лівому березі приярка сліди поселення простягаються в смузі до 100 м завширшки на протязі близько 300 м. На правому березі вони менш примітні, на лівому, крім звичайних дрібних черепків посуду і грудочок випаленої глини, знайдено точильний брусок з дрібнозернистого пісковика, вдвоє зігнутий залізний однолезий ніж із зламанним кінцем (табл. I, 6), залізне долітце. Посуд представлений уламками сірих посудин з ніздрюватою поверхнею, червоних посудин та простих горщиків з відігнутими вінцями; є уламок денця гостродонної амфори.

16. Скіфське поселення на Лагерській горі на правому березі балки Богданівка.

На відстані 1 км нижче вершини балки, на високому мису, відомому під назвою Лагерської гори, відкрито сліди поселення. На ріллі трапляється невелика кількість уламків посуду з глини із значною домішкою піску. Серед них є уламки краю з масивним валиком, прикрашеним пальцевими вдавленнями, наскрізними проколами та з простим відігнутим краєм часу зольників Чорноліського городища і трохи пізнішого часу.

17. Скіфське (?) поселення на мису, де з'єднуються балки Богданівка і Медвежа.

На зораних схилах трапляються маловиразні уламки ліпного посуду з глини з домішкою піску та з чистої глини, які технікою виготовлення нагадують скіфський посуд. Відмічено незначні уламки червоностінних тонких амфор. Знайдено уламок пісковикового точильного бруска.

18. Вал в Чорному лісі на південь від с. Цибулів.

В 25 і 26 квартали лісу проходить на протязі 1 км земляний вал, один кінець якого впирається в балку, другий обривається на рівному місці. Висота валу 1 м. Найімовірніше, що цей вал є частиною оборонних споруд другого великого скіфського городища в Чорному лісі. Поглиблене дослідження місця утруднено густотою молодого порослі лісу.

19. Стоянка при впадині р. Чорноліска в Інгулець.

Чорноліска, впадаючи в Інгулець, утворює з лівого боку довгий мис з пологими схилами. На ньому, проти гирла балки Могильна, на відстані 30 м від болотистої низини Інгульця, на ріллі зібрано окремі черепки глиняного посуду примітивного випалу, прекрасний трикутний наконечник стріли (табл. I, 3) та один уламок посудини типу полів поховань.

20. Великий городок у Чутівському лісі (рис. 2).

В Чутівському лісі є залишки двох укріплень, розташованих по балці Кишла: більш віддалене від с. Чутівка називається Великим городком, ближче — Малим городком. Великий городок стоїть на місці, яке найбільш видається в лісі, нависаючи одним боком над крутим схилом до балки Кишла. В плані укріплення овальне, великий поперечник його із сходу на захід має 130 м, менший 100 м. Укріплення побудоване у дві лінії. Зовнішня лінія складається з двох валів і рову між ними (висота зовнішнього валу 0,6 м, глибина рову 1 м, висота другого валу 1 м), внутрішня — з валу і рову перед ним (висота валу 1 м, глибина рову 0,7 м).

21. Малий городок у Чутівському лісі (рис. 3).

Вхід на увал з північно-східного боку, де він особливо вузький, перетятий невеликим прямокутним укріпленням розмірами 50×40 м. Висота валу 1 м, глибина рову перед ним 0,75 м. Залишки укріплень на схилах увалу майже змиті.

На південно-західному краї увалу, де він трохи розширюється, розташовано друге квадратне в плані укріплення. Воно складається з валу і рову, що йде з внутрішнього боку. Висота валу 0,8 м, глибина рову 0,5 м. В середині укріплення є кілька нових ям, в стінках яких ґрунт відкритий на глибину до 0,6 м, але культурного шару не помітно. У виході з однієї ями знайдено маленький уламок чорної ліпної посудини, на підставі якого не можна зробити ніяких висновків щодо часу пам'ятки.

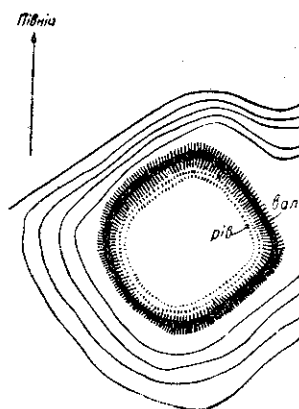

Рис. 3. Схематичний план „Малого
городка“ в Чутівському лісі.

з наскрізними проколами, з відігнутих краєм), уламок ручки червоної амфори.

23. Курганна група на південь від с. Краснопілля.

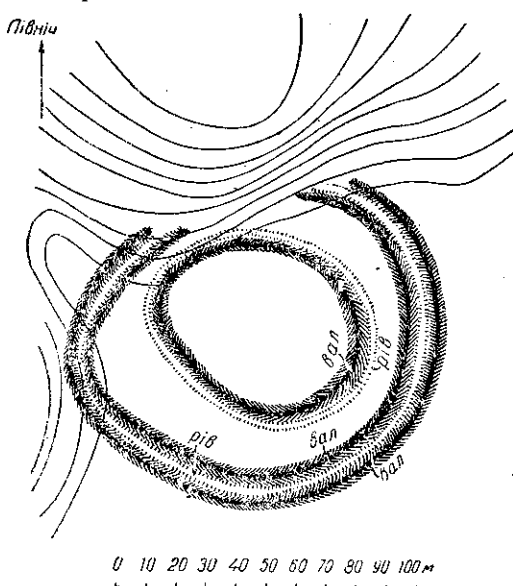
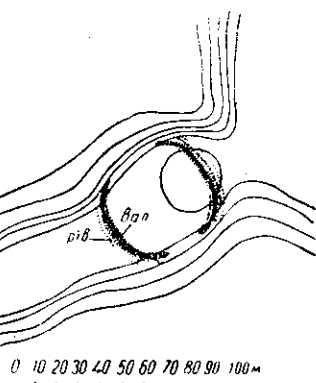

Рис. 2. Схематичний план „Великого городка“ в Чутівському лісі.

22. Поселення на правому березі р. Інгулець біля с. Олексіївка.

За 1,5 км вище села на зораній низькій надзаплавній терасі трапляються окремі уламки глиняного посуду. Знайдено два уламки з гладким валиковим орнаментом, які можна було б віднести до доскіфського часу (проте є край вінець

На підвищенні, за 2 км на південь від села, знаходиться група з 9—10 курганів. Висота курганів від 0,6 до 3 м.

Верхів'я р. Тясмин

Верхів'я Тясмина обслідуване від с. Вищі Верещаки до районного центра Олександрівки. Виявлено незначні сліди, очевидно, скіфського поселення і обстежено дюнні горби.

24. Поселення на лівому березі Тясмина за 1,5 км вище с. Тарнівка. Безпосередньо під ліском Дубок до Тясмина спускається мис надзапальної тераси, ширина якого 80 м. Тут на ріллі трапляються дрібні уламки ліпних посудин червонуватого випалу. Серед них можна відзначити ручку від черпака і уламок чорної посудини з городчастим карбованим узором. Можливо, поселення належить до ранньоскіфського часу.

25. Дюни на лівому березі Тясмина біля с. Бірки Перші.

Від лісу Чагар до села смугою в 0,75 км завширшки тягнуться дюни, здебільшого засаджені шелюгою та сосновим лісом. На розвіяних площах можна знайти в невеликій кількості дрібні уламки скіфського глиняного посуду з валиком під краєм, прикрашеним пальцьовими вдавленнями і проколами. Крім того, трапляються кремінні пластинки, осколки кременю, дрібні черепки слабо випаленого посуду. Знайдено маленький витонченої виробки кремінний наконечник стріли з виїмкою біля основи; кінець її обламаний (табл. I, 4).

На тих же дюнах, але нижче залізничного полотна (по течії Тясмина) знайдені в одному місці уламки глиняного посуду з відігнутими вінцями, з навскісними насічками по обрізу краю (табл. I, 13), які, можливо, належать до бронзової епохи.

Узбережжя р. Болтишка

Узбережжя Болтишки обслідувано від устя до верхів'я. Виявлено одну стоянку і два поселення полів поховань.

26. Поселення на лівому березі р. Болтишка при впадінні її в Тясмин.

Сліди поселення виявлено за 0,5 км нижче с. Бірки Другі. Воно тягнеться по відносно пологому схилу смугою близько 150 м завширшки на протязі до 300 м. На зораному або засадженому шелюгою схилі зібрано невелику кількість кремінних пластин, осколки, одна скребачка з пластини, черепки від ліпного посуду з нарізним орнаментом, з гладким наліпним валиком, з карбованим орнаментом по обрізу краю, уламки амфори червоного випалу.

Культурні залишки (крім окремих предметів) в сукупності можуть бути віднесені до доскіфського часу.

27. Поселення на правому березі р. Болтишка в гирлі балки Мельникова, біля верхнього кінця с. Бірки Другі.

На ріллі зібрано невелику кількість уламків ліпного посуду кінця бронзової доби або початку заліза. Матеріал мало характерний.

28. Поселення полів поховань на лівому березі р. Болтишка біля верхнього кінця с. Бірки Другі.

Знахідки відмічено в смузі до 30 м завширшки на протязі 50 м по зораному пологому схилу. Серед знахідок можна відзначити край червоноглиняної лощеної зовні мисочки, край сірої лощеної зовні посудини з широкими вінцями, частину денця чорної лощеної посудини, уламки сірих посудин з ніздрюватою поверхнею біля денця, з простим або кільцеподібним денцем.

29. Поселення в балці біля нижнього кінця с. Івангород.

На лівому березі балки, нижче шосе, на ріллі зібрано дрібні черепки типу полів поховань (сірі і червоні, лощені і nelloщені). Знайдено край ліпної посудини з наліпним валиком (табл. I, 10).

30. Знахідка камінної сокири біля с. Розумівка.

За повідомленням жителів, на Макарівській балці біля верхів'їв р. Болтишка знайдено поліровану камінну сокиру з отвором для держака.

Під час обстеження балки нічого не виявлено.

Розвідки, проведені в північній частині Кіровоградської області, дали нові матеріали для археологічної карти.

Привертає до себе увагу бідність цих місць стоянками і поселеннями епохи неоліту та бронзової доби. Лише доскіфський час представлений трохи більшою кількістю пам'яток. Як видно, ця особливість зв'язана з тим, що ці території не входили в смугу суцільного розселення племен трипільської культури, яка знаходилася на захід та на північний захід. Незначна кількість раних пам'яток пояснюється не лише неповнотою проведених розвідок. На окремих ділянках розвідуваного маршруту траплялись добрі відслонення, довгі смуги зливів, нарепті, розвіяні дюни, але скрізь спостерігалась одна і та ж картина або повної відсутності пам'яток, або тільки незначні сліди якихось короткочасних стійбищ.

Поселення доскіфського часу характеризуються знахідками типового глиняного посуду з валиковими наліпами на плічках посудин.

Намагання знайти в Степу по Інгулу, Аджамці та Інгульцю скіфські поселення і городища були безуспішні: тут їх не виявлено. Лише тоді, коли експедиція повернула в бік лісів, почали зустрічатись пам'ятки скіфської осілости. Серед них на першому місці, безсумнівно, стоїть городище в Чорному лісі, дослідження якого буде мати велике значення для висвітлення питання генезису цієї культури.

В північній частині Кіровоградської області спостерігалось те ж явище, яке відмічали М. Я. Рудинський і І. І. Ляпушкін в басейні р. Ворскла: скіфські поселення і городища зникають там, де починається Степ. Таким чином, наші розвідки, підтверджуючи загальну закономірність, уточнюють і на заході межі між областями розселення осілих і кочових племен Скіфії, яка проходить майже точно по південній межі Лісостепу.

Найчисленнішу групу пам'яток на обслідуваній території складають поселення часу так званих полів поховань черняхівського типу, тобто приблизно III—V ст. ст. н. е. Вони розташовувались і в степах і в лісах. Багато з них відзначаються великими розмірами, розкиданістю та розтягнутістю. Як і скрізь, це не укріплені поселення, і в самому розташуванні їх на нічим не прикритих площадках пологих схилів та низин не помітно ніяких ознак намагань використати вигідну в стратегічному відношенні місцевість.

Чорноліське городище і курганий могильник

У верхів'ях р. Інгулець, на північний захід від Знам'янки, знаходиться самий південний на Правобережжі древній лісовий масив, відомий під назвою Чорний ліс. За повідомленням директора Інституту лісівництва АН УРСР П. С. Погребняка, в цьому лісі є великий курганий могильник. Дослідження його могло б збагатити новими даними з ранньої історії Чорного лісу й археологічно датованими матеріалами для висвітлення питання про ґрунтотворні процеси, важливого в зв'язку із завданнями лісонасаджень в степовій смузі України. Виходячи з цього, Правобережна скіфська експедиція Інституту археології АН УРСР в 1949 р. приділила особливу увагу дослідженню пам'яток у цьому лісі і здійснила на них невеликі розкопки. Під кінець робіт експедиції всі розрізи ґрунтів на місцях розкопок були обслідувані дійсним членом АН УРСР П. С. Погребняком і ґрунтознавцем А. І. Зражевським, висновки яких виявилися дуже істотними, зокрема для уявлення про фізико-географічні умови, сучасні досліджуваним пам'яткам.

Внаслідок робіт експедиції в Чорному лісі відкрито важливе за своїм історичним значенням городище з культурним шаром ще доскіфського

часу й обслідувано вищезгаданий зв'язаний з ним курганий могильник скіфського часу.

Городище знаходиться на правому березі р. Черноліска, за 3 км на північний схід від ст. Хирівка. Воно стоїть не на самій річці, а на ярах, що впадають у неї, в одному з яких знаходиться маленьке джерельне озеро Берестовате. Городище складається з трьох ліній укріплень, побудованих з урахуванням рельєфу місцевості (рис. 4 і 5).

Перше, або внутрішнє, укріплення знаходиться на мису, утвореному двома ярами, які зливаються трохи вище оз. Берестовате. З напільного боку укріплення обмежане високим валом, кінці якого трохи загнуті всередину вздовж ярів. Перед валом проходить глибокий рів (висота валу 2 м, ширина 12—15 м, глибина рову 2 м). Площа укріплення невелика — довжина його близько 100 м, ширина 70 м.

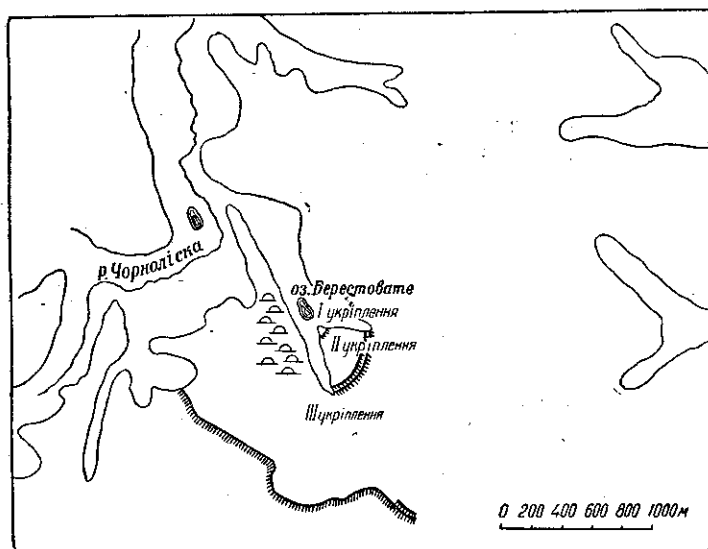

Рис. 4. Схематичний план Черноліського городища.

Друге укріплення проходить між тими ж ярами, вершини яких з'єднані двома низькими паралельними валами. Східною частиною укріплення виходить на древню лісову поляну; його вали тут сильно розорані й мало помітні на місцевості. Висота валів у місцях, що краще збереглися, досягає 0,8—1 м, глибина ровів дорівнює висоті валів. В ріллі на валах ближче до північного краю відкривається випалена до червоності основа з ошлакованими грудками землі. Більша частина площі всередині укріплення вкрита зольниками, з яких деякі мають вигляд розпливчастих курганів, а інші злилися між собою у вигляді підвищень з неправильними контурами. В ріллі зустрічаються уламки глиняного посуду та кістки свійських тварин. Довжина площі, на якій знаходиться друге укріплення, з півночі на південь 600 м, ширина 400 м.

На відстані 800 м на південь від валів другого укріплення проходить вал третього укріплення. Цей вал, як і попередні, насипаний із землі, висота його 1,5 м, перед ним проходить рів трохи меншої глибини. Обмежуючи з західного боку місцевість першими і другими укріпленнями, він упирається західним кінцем у вершину іншого яру; східний кінець на невеликому протязі йде у вигляді двох паралельних валів і обривається в лісі на цілком рівному місці; ніяких слідів його продовження не помітно. Можливо, укріплення продовжувалося далі у вигляді дерев'яного тину.

У межах третього укріплення по гребеню невеликого увальчика, що простягнувся вздовж західного боку яру з озером Берестовате, знаходиться великий курганий могильник. Кургани розташовуються вузькою трикутною грядою з вершиною в північному кінці; довжина цієї гряди близько 500 м, ширина в середній частині 180 м. Всього в могильнику налічується 265 насипів. Кургани стоять близько один до одного, так що в багатьох місцях насипи їх зливаються між собою. Насипи земляні, низькі, розпливчасті. Переважають кургани невеликих розмірів — ді-

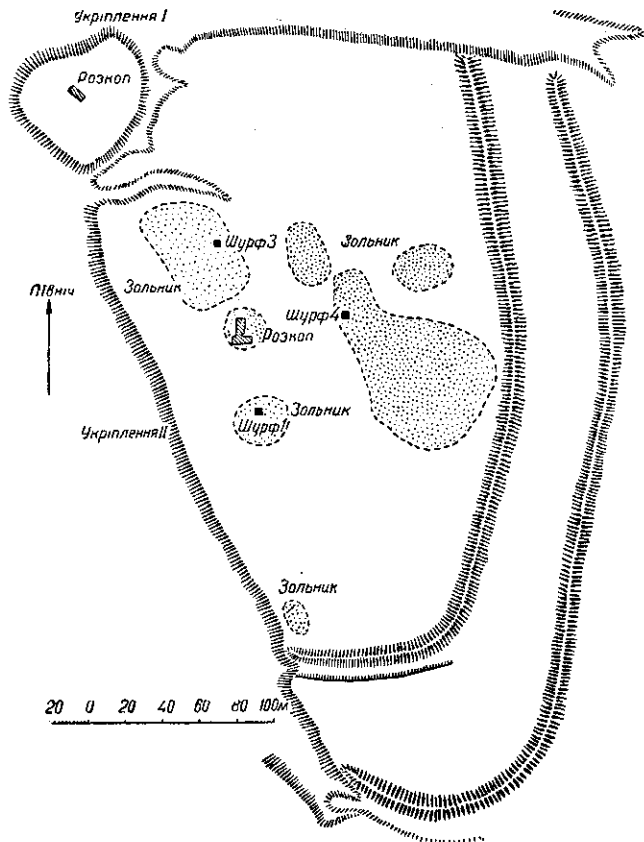

Рис. 5. Схематичний план I і II укріплень Чорноліського городища.

метром від 8 до 12 м, при висоті від 0,3 до 0,6 м. Кургани, що мають діаметр більший 20 м, налічується всього вісім, висота їх від 0,7 до 2 м.

Нарешті, два кургани мають діаметр по 25 м, при висоті 2,5 м. На одному з найбільших і на кількох середніх розмірів курганах помітні свіжі ями скарбошукачів.

З метою попереднього вивчення пам'ятки було зроблено невеликі розкопки в першому та другому укріпленнях городища і розкопано кілька курганів.

Розкопки в першому укріпленні

В середній частині першого укріплення було зроблено розкопки на площі в 40 м². Ґрунт тут складався з чорнозему, що з глибини 0,6—0,9 м переходить у лісоподібний суглинок; культурні залишки зустрічалися розсіяно з глибини від 0,25 до 0,8—0,9 м, в основному на рівні 0,4—0,6 м.

Культурні залишки загалом були дуже незначні, складаючись з дрібних уламків глиняного посуду; крім них, знайдено одну бронзову пронизь і незначний кістяний виріб. Траплялось багато кісток свійських тварин переважно доброї збереженості. На дні розкопу в суглинку виявилась яма невідомого призначення, що мала неправильну овальну форму, глибиною 0,7 (від поверхні 1,6 м), діаметром 2,3 м. Вона була заповнена чорноземом, в якому знайдено лише кістки тварин. Крім того, був закладений ряд шурфів, в яких знайдено однакові культурні залишки.

Форми цілих посудин з уламків не реконструюються. Є вінця з прямим округленим краєм, є з відігнутим і витонченим; стінки біля дна також то прямі, то із значним відгином. На підставі цих ознак можна зробити висновок, що поряд з посудинами банкових форм були посудини з опуклим корпусом і наміченою відгином краю невеликою горловиною назовні. Посудини останнього типу, очевидно, переважали у кількісному відношенні.

Глина в черепках грудкувата, випал середній, колір черепків на зламі чорний, на поверхні червонуватожовтий. Переважають уламки з шорсткою заглаженою поверхнею; рідше вона вкрита гребінцевою штриховкою, іноді залощена. Як про випадкове явище слід згадати про уламок посудини з шорсткими стінками, заглаженими широкими паралельними смугами (табл. II, 1).

Орнаментация посудин дуже проста. Вона складається з прямих і косих нарізок, що йдуть по обрізу вінця або нижче нього на 2—3 см (табл. II, 2, 4—6), і валиковими наліпами. Ці наліпи розміщуються під самим краєм посудини або трохи нижче нього. По валику звичайно зроблені часті вдавлення пальцями (табл. II, 3, 9, 11), в одному разі зроблені глибокі скісні нарізки (табл. II, 8, 10).

Серед інших керамічних виробів згадаємо уламки двох мініатюрних посудин. Одна мала вигляд товстостінного стаканчика, прикрашеного по обрізу краю рисочками у вигляді ялинки, інша являла собою тонкостінний горщик з опуклим корпусом і відігнутим краєм.

Згадана вище пронизь, звернута з тонкого листочка бронзи (табл. II, 12), невелика: довжина її 3 см. Крім того, було знайдено кусок трубчастой кістки із зрізаними кінцями та фалангу корови з пробитою спинкою (табл. II, 13).

У шурфі, закладеному на вершині валу укріплення, одержано такі дані про структуру насипу: від поверхні на глибину 2,4 м йшла перерита лесоподібна глина без культурних залишків і кісток тварин; з глибини 2,4 до 3,3 м йшов пухкий золистий шар, що містив у собі уламки звичайного для першого укріплення глиняного посуду і кістки тварин: нижче (непорушений материк) — лесоподібний суглинок з рівно зритою поверхнею. На підставі цих спостережень можна зробити висновок, що вал укріплення насипаний значно пізніше поселення і на його місці, причому при насипанні валу були зріті значні товщі золистого культурного шару.

Розкопки в другому укріпленні

В середній частині другого укріплення було закладено шість шурфів. В шурфах № 1, 2 і 4, закладених на зольниках, нижче невеликого шару лісного ґрунту залягала землиста зола з великою кількістю культурних і кухонних залишків, товщина шару якої досягала 1,2 м. В шурфі № 3, закладеному на краю зольника, спостерігалась інша стратиграфія: від поверхні до глибини 0,6 м йшов чорнозем, який нижче поступово переходив у лесовий суглинок; культурні залишки почали зустрічатися з глибини 0,15 м і продовжувалися до глибини 0,7 м, причому найбільша насиченість ґрунту культурними залишками спостерігалась з 0,25 до 0,4 м. В шурфі, закладеному на другому валі городища, з'ясувалось, що вал був насипаний в землі, яка містила в собі культурні залишки; висота

валу 1 м; під ним у похованому ґрунті знайдено тільки один уламок глиняної посудини. Така ж картина спостерігалась і в шурфі на третьому валу городища: насип валу складався з чорнозему з культурними залишками, висота його до похованого ґрунту 1,2 м; в похованому ґрунті від древньої поверхні на глибину до 0,4 м траплялись окремі уламки глиняного посуду.

На зольнику з шурфом № 2 (включаючи його) був закладений розкоп, яким розкрита середня частина зольника та його південна підощва на площі 152 м². Цей зольник до розкопок мав вигляд круглого курганоподібного підвищення діаметром 30 м, висотою 0,98 м.

В середній частині горба з поверхні йде шар золистої землі без культурних залишків товщиною 0,2—0,25 м. Нижче йде зола з домішкою землі шаром в 1 м; зола не має ніякої шаруватості, безструктурна, містить у собі велику кількість культурних залишків, основна маса яких залягає на глибині від 0,3 до 0,8 м. На глибині 1,2 м нижче поверхні ця зола підстилається похованим ґрунтом — степовим чорноземом, його поверхня в північній частині на протязі 8 м була покрита тонким (4—5 см) прошарком глини без культурних залишків. Ніяких вогнищ або ям для стовпів на ньому не помічено, тому важко з певністю сказати, чи це залишок долівки древнього житла, чи ні. Від центра поверхня похованого ґрунту трохи знижується у південний бік, а зольник виклинюється зовсім, трохи не доходячи до підощви, і зверху перекривається напливом чорнозему. Кількість культурних залишків у зольнику біля підощви сильно зменшується: вони починають зустрічатися з глибини 0,25 м і трапляються у значній кількості до глибини 0,6 м; нижче залишки рідшають і зовсім зникають на глибині 1 м.

Похований ґрунт пронизаний густою сіткою ходів гризунів; значно менше їх помітно в самому зольнику. Останнє свідчить про те, що польові гризуни гніздилися на досліджуваних горбах і після запусіння поселення. Ще пізнішого походження ходи в зольнику бувають забиті чорноземом та суглинком, занесеним з похованого ґрунту. В свою чергу зола із зольника занесена по ходах деяких нір на велику глибину у ґрунт, а разом з нею потрапили туди невеликі черепки глиняного посуду і кістки тварин.

На підставі вивчення похованого ґрунту та наведених даних про ходи гризунів П. С. Погребняк прийшов до висновку, що, по-перше, на цій ділянці до часу утворення на ній поселення був степ, а не ліс, як тепер, і, по-друге, що вона зберегала степовий характер деякий час після запусіння древнього поселення.

У золі розсіяні різні культурні залишки, переважно уламки глиняного посуду і кухонна покидь. Великих фрагментів або уламків, які дозволяли б реконструювати повні форми посудин, небагато. До характеристики залягання культурних залишків треба додати, що з уламків, які лежали в одному місці, вдалося реставрувати лише одну велику посудину. З цією ж метою наведемо загальні дані про склад знахідок з розкопу: уламків глиняного посуду — 3145, уламків пряслицеподібних виробів — 2, осколків кременю — 4, уламок кремінного вкладиша для серпа, глиняна „бусина“, виробів з кістки (тупики, проколки) — 10, точильних піскових каменів — 5, кружків з черепків — 7, глиняна „печатка-пінтадера“, фігурка тварини з глини, морська черепашка, необроблених гранітних каменів розміром з кулак — 150, грудок випаленої глиняної обмазки — 10, кісток тварин — до 1100.

За технікою виготовлення, формами та орнаментациєю кераміка сильно відрізняється від знайденої при розкопках у першому укріпленні; судячи, в першу чергу, з цього, зольники повинні бути віднесені до трохи пізнішого часу.

Серед кераміки виділяється ряд типів посудин: звичайні високі горщики із звуженим горлом, великі біконічні високогорлі посудини, шаро-

подібні посудини з високим горлом, миски та мініатюрні посудинки різних форм.

Щодо техніки виготовлення вони розподіляються на прості і лощені посудини. До простих належать горщики, частково миски та мініатюрні посудинки; усі інші, що становлять меншу кількість, — лощені. Звичайні посудини зроблені з грудкувато промішаної глини, іноді з незначними домішками дрібно товченого граніту; поверхні шорсткі, нерівні, гребін-

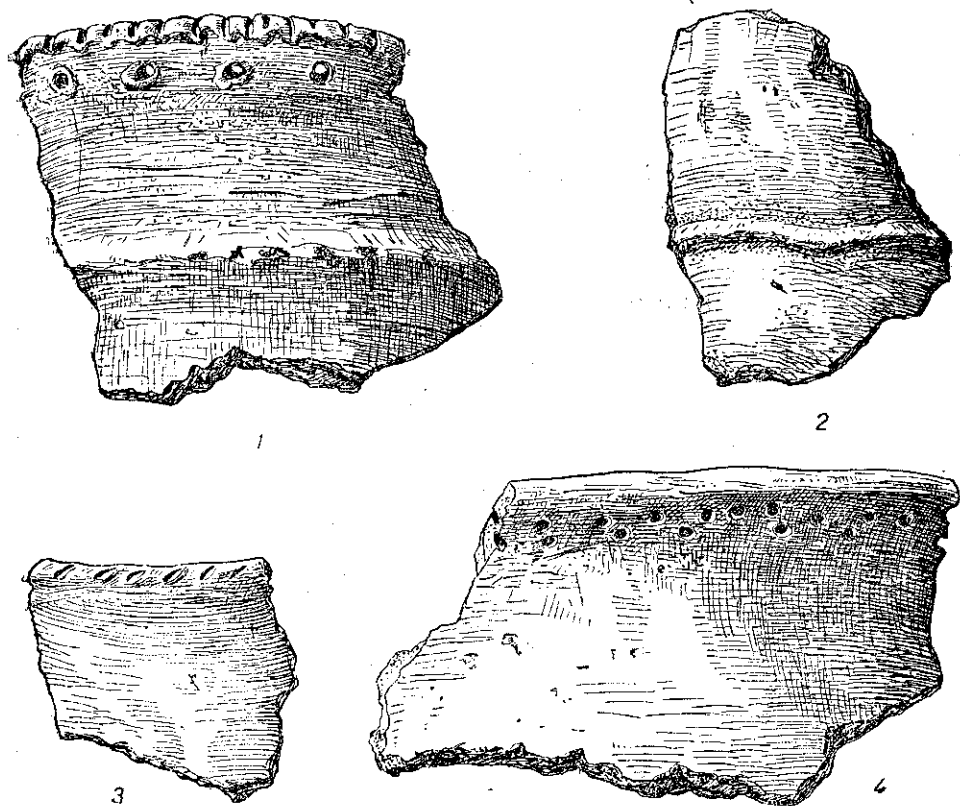

Рис. 6. Фрагменти простих посудин з розкопок зольника в II укріпленні Чорноліського городища ($\frac{1}{3}$ н. в.).

цевої штриховки немає. Лощена кераміка виготовлялась із старанніш промішаної глини без домішок; лощення середньої якості, тому поверхні взагалі тьмяні.

Горщики мають вигляд високих банок з більш-менш сильно опуклим корпусом, ясно вираженим горлом і відігнутими вінцями (табл. III, 1, 2, 4—7). Є посудини без прикрас, але у верхній частині (не нижче плічка) вони часто прикрашені наскрізними проколами, валиком, пальцевими вдавленнями, нарізками та соскоподібними виступами.

Проколами прикрашалися краї посудин. Вони наносилися завжди зсередини або чітко в один прямий ряд (табл. IV, 1; рис. 6, 1), або з характерною недбалістю нерівними тичками (рис. 6, 4). Край вінець звичайно гладкий, витончений; як виняток, деякі мають край, прикрашений прямими нарізками (рис. 6, 3). Валик скрізь розміщений тільки на плічку посудини. В перетині він буває трикутний і овальний та прикрашений вдавленнями пальців, зрідка — косими нарізками (табл. IV, 4); інколи валик буває гладким (рис. 6, 2). Вдавлення пальцями по валику розташовуються рідко ніби чоткоподібно (табл. IV, 1, 7), вдавлення неглибокі, є й з частими вдавленнями, в окремих випадках безсистемно, іноді різкими мазками (табл. IV, 9). Трапляються уламки з валиком, кінці

якого заходять навскіс (табл. IV, 2) або волютоподібно загинаються донизу. Іноді по плічку на місці валика йде один ряд вдавлень пальцями (табл. IV, 3). Одна посудина була прикрашена по плічку трикутниками, що нанесені дрібними вдавненнями пальців (табл. III, 6). Сосковидні наліпи бувають одиночні або парні (поруч), розташовуючись на плічках з чотирьох боків (табл. IV, 5, 6).

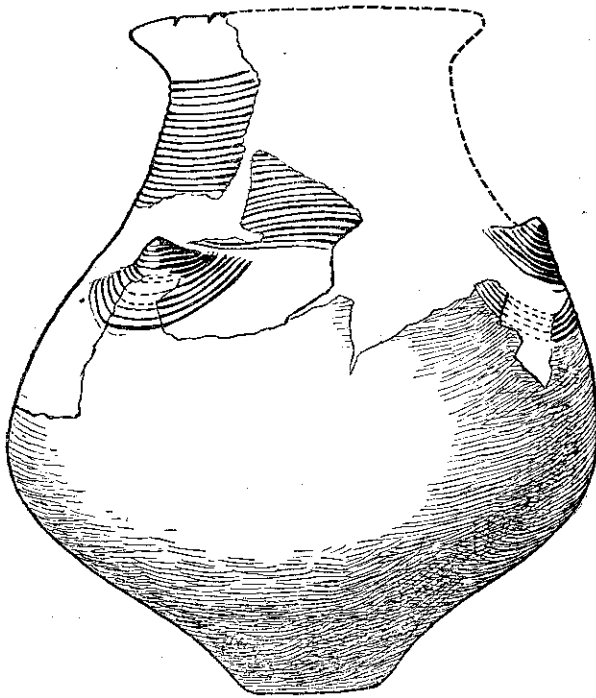

Рис. 7. Посудина з розкопок зольника в II укріпленні
Чорноліського городища.

В обробці нижньої частини посудин не можна відзначити нічого своєрідного — денце звичайне, плоске і зовні нічим не виділене або злегка обжате пальцями, опуклість стінок біля дна незначна.

Уламки мисок нечисленні. Серед них переважають глибокі (табл. III, 8, 9). Край завжди увігнутий всередину, прямий або злегка витончений; денце плоске і зовні нічим не позначене. Поряд з неприкрашеними мисками трапляються миски з проколами по краю та з дрібною ледве помітною скісною або вертикальною жолобчастою гофрированою.

Великі біконічні посудини представлені одним реставрованим екземпляром і незначною кількістю уламків від інших посудин. Реставрована посудина (рис. 7) має конічну нижню частину, мале денце, високі опуклі плічка, які переходять у високе струнке горло з сильно відігнутими вінцями. Горло прикрашене широкою смугою жолобчастою орнаменту, під яким розміщені чотири великі сосковидні наліпи загостреними кінцями догори, концентрично оброблені такими ж жолобками. Посудина має рівне чорне офарблення і місцями залощена майже до блиску. При значних розмірах (висота 0,57 м) і старанності обробки посудина має досить красивий вигляд. На уламку від подібної ж посудини, але жовтого кольору, з сосковидним наліпом з подібними та концентричними жолобками, нанесено різні лінійні візерунки; є уламки з великим зубчастим штампом (табл. V, 12).

Уламків невеликих посудин з кулястим корпусом і високим горлом, найімовірніше кубків (табл. III, 3), знайдено небагато. Ці посудини були тонкостінні, добре залощені і мали рожевий, сірий або чорний колір. Орнамент на них наносився зубчастим чеканом (табл. V, 7), який нагадує відтиск крученою вірьовочкою, нарізаний тонким вістря (табл. V, 11, 15, 16) і торцем палички (табл. V, 9, 14). Ці орнаменти у вигляді прямих ліній, зигзагів і трикутників наносились на шийці та по плічках. Є уламок подібної посудини грубої виробки з стрічковою ручкою, прикрашений нігтьовим орнаментом (табл. IV, 8). Крім того, є кілька уламків стрічкових ручок від якихось інших (черпачків?) посудин.

Уламки мініатюрних посудин обчислюються кількома екземплярами. Всі вони грубої виробки з шорсткою нерівною поверхнею, випал середній. На підставі уламків можна реконструювати форми шести посудин: прямоствінної баночки, що розширюється доверху (табл. III, 10), трьох горщиків (табл. III, 11—13), баночки асиметричної форми і мисочки з слабо увігнутим краєм (табл. III, 14).

Є кілька окремих керамічних виробів. Один являє собою широку воронку з двома отворами біля краю. Інтересним є виріб, що схожий на посудинку човникоподібної форми з обламаним кінцем. Пряслиць не трапилось, якщо не рахувати уламків великого глиняного коліщатка. У глиняної фігурки тварини обламани всі кінцівки і голова, чим вона майже обезформлена. Окрему групу становлять такі маленькі вироби, як глиняний стовпчик, схожий на бусину, два маленьких конуси, подібні до кінцевих трипільських „печаток“ (табл. V, 5), та глиняні круглі таблетки.

Серед кістяних виробів найбільше виявилось так званих тупиків, зроблених з щелепи бика або коня. Крім них є одне вістря (табл. V, 2), одне лоцило із скола трубчастої кістки (табл. V, 1) і трубчаста кістка з навкіс до блиску затертим кінцем (табл. V, 3).

Точильні камені маленьких розмірів, неправильної форми, із затертими гранями та протертими жолобками від точіння наконечників стріл або інших вузьких металевих виробів.

Всі кремінні осколки, знайдені в розкопі, не мають певної форми; інтересний лише уламок кремінного вкладиша для серпа (табл. V, 4), старанно зробленого з рожевого кремenea, із сильно зношеним і залощеним від вживання увігнутим лезом.

Розкопки курганів

В курганному могильнику розкопано п'ять невеликого розміру насипів: кургани № 12, 27, 29, 34 і 152.

Курган № 12. Насип овальний, витягнутий по великій осі з заходу на схід, більший діаметр 10 м, менший 7 м, висота 0,3 м. Досліджений розкопом 4 × 6 м. На глибині 1,25 м нижче вершини — могильна пляма витягнута по довжині з півночі на південь, довжиною, близько 1,6 м, ширина точно не встановлена, дно могили на 1,7 м нижче вершини. Поховання дорослої людини, порушене скарбошукачами. На місці залишилися лише стегнові кістки, які свідчать, що похований був простягнутий на спині, головою на північний захід. У купі перемішаних кісток знайдено бронзовий наконечник стріли. Другий такий же наконечник знайдено в завалі трохи вище дна могили. У насипу кургана траплялись дрібні уламки червоних грецьких амфор і ліпних скіфських посудин, дрібні кістки бика та вуглики.

Один наконечник тригранний, другий — трилопатекий з вузькими лопатями (рис. 9, 1); втулки не виступають.

Курган № 27. Діаметр 8 м, висота 0,4 м. Розкопаний квадратами 6 × 6 м. В насипу трапився один фрагмент скіфського горщика і кістка тварини без епіфіза (бика?).

Поховання 1 (основне). На глибині 1,1 м нижче вершини виявлено могильну яму, орієнтовану з північного заходу на південний схід; довжина 2 м, ширина 0,7—0,8 м, кути закруглені. Зверху в могилу краєм врізується яма скарбощукачів, діаметр якої 2 м. Дно могили на 1,6 м нижче вершини кургана. Поховання дорослої людини зовсім зіпсоване ямою скарбощукачів. У північно-західному кінці могили на 0,2 м вище її дна — верхній камінь від ручної зернотерки (рис. 8, 2) з дрібнозернистого пісковику; довжина зернотерки 0,2 м, ширина 0,1 м.

Поховання 2. За 3 м від центра кургана, під його східною полою, на глибині 0,95 м нижче поверхні схилу (1,25 м нижче вершини) відкрито поховання людини похилого віку, можливо чоловіче. Похований лежав головою на північ, у сильно скорченому стані, на правому боці. Права рука під колінами, ліве плече розчавлене вагою землі, ліва рука лежала вздовж тулуба. Біля похованого нічого не виявлено.

Розкоп між курганами № 27 і 28. Для дослідження простору між густо розташованими насипами курганів закладено розкоп між курганами № 27 і 28 площею 7 (з півночі на південь) на 6 (з заходу на схід) метрів. Розкоп доведений до глибини 0,8 м (до переходу в материк). Відкрито три поховання.

Поховання 1. В північному краю розкопу, біля підосви кургана № 28 на глибині 0,6 м нижче поверхні відкрито поховання дорослої людини, очевидно чоловіче, сильно порушене корінням дерев. Кістяк орієнтований головою на південний захід, простягнутий на спині. На місці знайдено череп, частину хребта, кістки ніг; інші кістки (з тих, що збереглися) були розкидані. За головою похованого на площі 2,5 м² лежала розбита грецька амфора IV ст. до н. е. і нижня частина скіфського горщика з обламаним верхом (рис. 8, 1), перетвореного таким способом у миску (терелом зроблено по лінії шва ліпної стрічки).

Поховання 2. В північно-східному кутку розкопу на тій же глибині відкрито дитяче поховання. Кістяк лежав на спині, простягнутий, головою на захід. По боках черепа — 2 сережки з тонкого бронзового дроту; на одній встановлено синю глазчату бусину (рис. 9, 2). Біля ший знайдено різні бусини від намиста — 2 жовтих рубчастих скляних (рис. 9, 5), 10 синіх, 4 жовтих і 4 блакитних скляних маленьких (рис. 9, 6).

Поховання 3. За 1 м на південь від дитячого поховання розрізнені залишки поховання дорослої людини без речей.

Курган № 29. Висота 0,6 м, діаметр 11 м. Досліджений на площі 50 м². В насипу знайдено ребро і зуб коня.

Поховання 2 (основне). На глибині 1,35 м нижче вершини, в центрі кургана виявлена могильна яма з округлими кутами, орієнтована по довжині з північного сходу на південний захід; довжина 2 м, ширина 0,75 м, дно могили на глибині 2,1 м нижче вершини. До південно-східного кінця могили зверху спускалась яма скарбощукачів, діаметр якої дорівнював 4 м, дно на глибині 1,8 м нижче вершини. На дні могили знайдено залишки пограбованого жіночого поховання. Судячи із загального поховання переритих кісток (уламків черепа, кісток рук, ніг), похованого було орієнтовано головою на південний захід. При цьому знайдено синю бусину з білими глазками (рис. 9, 3) і дрібні уламки залізного предмета.

За 2,75 м на південний захід від могили, на поверхні похованого ґрунту лежала передня частина молодого коня (обидві ноги) від лопаток до копит, 6 кінських зубів і 3 ребрини. Кістки ніг лежали паралельно могильній ямі (лопатками на південний захід).

Поховання 1. Під північно-західною полою кургана, за 3,5 м від основного поховання, було впуське поховання. Кістяк жінки лежав на глибині 0,5 м нижче поверхні (на 0,8 м нижче вершини), на спині,

трохи зігнутий в лівий бік, головою на північний схід, голова повернута вліво, рука підвернута під спину, права рука витягнута і лежить кистю на тазових кістках. Біля тім'я лежала одна пронизь з шаруватої білої та коричневої скляної пасти, яка щодо форми та структури наслідує звичайні веретеноподібні пронизі з агату (рис. 9, 4).

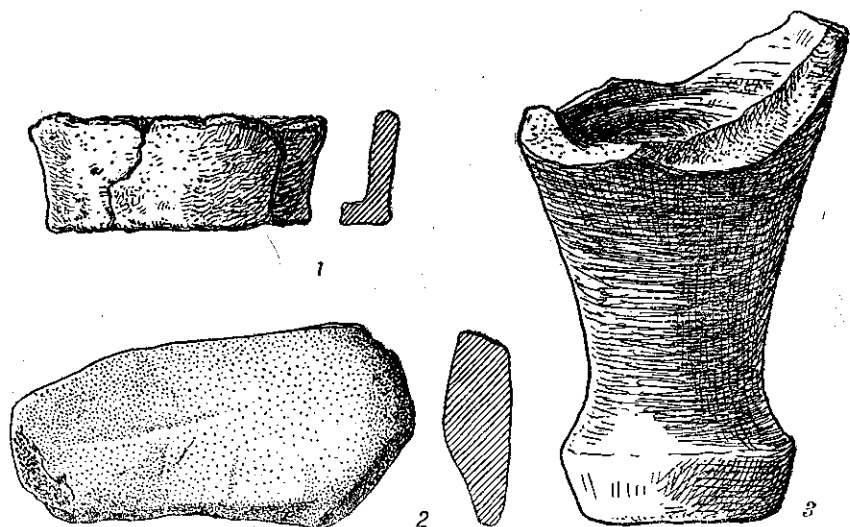

Рис. 8. Речі з розкопок курганів у Чорному лісі: 1 — нижня частина скифського горщика (поховання 1 між курганами № 27 і 28); 2 — піскови-кова зернотерка (курган № 27, поховання 1); 3 — ніжка грецької амфори (1, 2 — $\frac{1}{3}$, 3 — $\frac{2}{3}$ н. в.).

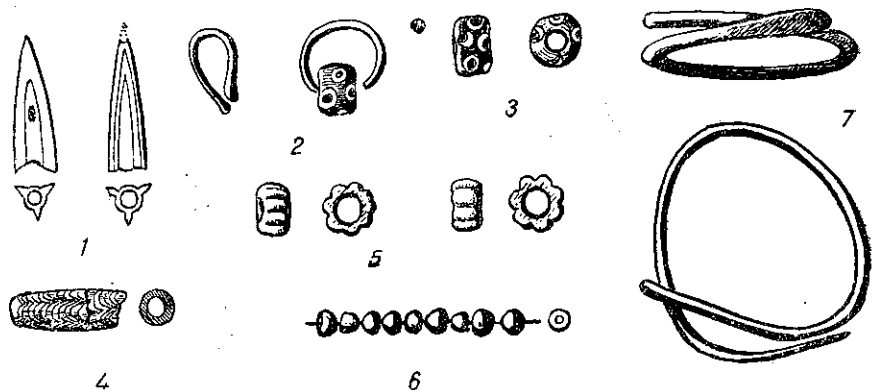

Рис. 9. Речі з розкопок курганів у Чорному лісі: 1 — бронзові наконечники стріл (курган № 12); 2, 5, 6 — сережки і намисто (поховання 2 між курганами № 27 і 28); 3 — намистина (курган № 29, поховання 2); 4 — намистина (курган № 29, поховання 1); 7 — бронзовий браслет (курган № 34, поховання 1); ($\frac{2}{3}$ н. в.).

Курган № 34. Діаметр 10 м, висота 0,25 м. Стоїть на схилі підосви великого кургана № 35. Розкоп 6×6 м. В насипу траплялися дрібні уламки грецьких амфор і скифських ліпних посудин.

Поховання 2 (основне). Під центром кургана — могильна яма, дно якої 1,5 м нижче вершини. Як могильна яма, так і кістяк похованої в ній дорослої людини зовсім зіпсовані скарбощукачами.

Поховання 1. За 1,5 м від центра кургана, на південь, на глибині 0,7 м нижче поверхні — дитяче поховання. Всі кістки, крім голови,

зотліли. Кістяк лежав на спині, головою на захід. Під черепом біля шиї знайдено 5 бусин з жовтої пасти, неправильно округленої форми. За 0,17 м на схід від голови, очевидно на місці правої руки, лежав браслет з круглого в розрізі бронзового дроту з кінцями, що далеко заходять один за одний; один з кінців сплюснений (рис. 9, 7).

Курган № 152. Діаметр 10 м, висота 0,4 м. Розкоп 7 × 7 м. В насипу траплялися дрібні кістки тварин, уламки скіфських посудин та грецьких амфор.

Поховання. Під центром на глибині 1,2 м виявлена могильна яма довжиною 2 м, шириною 1 м, дно могили на глибині 1,6 м нижче вершини; могильна яма орієнтована по довжині із сходу на захід. Контури могильної ями попсовані ямою скарбощукачів. На дні могили порушений кістяк дорослої людини, від якого на місці залишились кістки лівої ноги та гомілкova кістка правої. Судячи з цього, похований лежав простягнуто на спині, головою на захід.

На рівному місці на захід від кургана № 152 прокладена траншея із сходу на захід довжиною 7,5 м, шириною 3,5 м; розкопки її доведені до материка (на глибині 0,8 м). Досліджено простір між курганами. В західному кінці на глибині 0,7 м нижче поверхні відкрито майже зовсім зотлілий кістяк дорослої людини, що лежав головою на захід, простягнутий на спині. Супровідних речей не було. Пoза похованням, в траншеї на глибині 0,75 м знайдено ніжку грецької елліністичної амфори (рис. 8, 3).

Таким чином, попередньо були обстежені перше і друге укріплення Чорноліського городища і територіально зв'язаний з ним курганный могильник.

Кількість предметів матеріальної культури, знайдених при розкопках в першому укріпленні, незначна і вони сильно фрагментовані. Проте відносно загального визначення часу поселення на ньому не може бути сумнівів.

Співіснування посудин банкових форм з округлими товстими вінцями і гребінцевої штриховки дозволяють зв'язувати це городище з пам'ятками епохи пізньої бронзи в степовій смузі. Посудини ж з опуклим корпусом і звуженим горлом, що мають відігнуті назовні вінця, зближують культурний шар першого укріплення з пам'ятками ранньозалізної епохи. Характерний валиковий орнамент то з ямками, то гладкий, розміщений близько до краю посудини. Більш типовий для кінця бронзової доби випадок, коли валик розміщений значно нижче краю посудини, як це, наприклад, відомо для Білозерського поселення¹, для поселення біля с. Сабатинівка. Разом з тим за останній час стали відомими поселення кінця бронзової доби, на яких кераміка має валик і під вінцями. Місцевий відтінок культурного шару в першому укріпленні надає також поширення орнаментациї скісною та прямою насічкою по краю вінець. Зв'язок з пам'ятками білогрудівського типу виявляється в наявності посудин з гладким валиком.

На підставі перелічених особливостей кераміки, з одного боку, властивих ще бронзовій і, з другого — вже ранній залізній добі, можна зробити висновок, що дане поселення належить до перехідного часу від бронзи до заліза.

У зв'язку з цим інтересно згадати знахідку пронизи із звернутого бронзового листа, тип яких добре відомий по Зелевкинському скарбу бронзових виробів VII ст. до н. е. (в ньому вони більш масивні)².

¹ О. А. Кривцова-Гракова, Поселение бронзового века на Белозерском лимане, КСИИМК, XXII, стор. 81.

² П. М. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, К. 1949, стор. 233.

У похованні в східній частині кургана № 41, біля Гуляйгорода, разом з бронзовою булавкою ромбічної форми й конусом з бронзового листа були знайдені подібні ж пронизи із звернутих листочків бронзи¹. Булавка з цього поховання має однакову схему з булавкою з Бородинського скарбу² і з поховання бронзової доби в Комаровському курганному могильнику³, чим згадане поховання з Гуляйгорода датується досить пізньою бронзовою добою. Очевидно, що це поховання може бути поставлене щодо часу в зв'язок з поселенням у першому укріпленні. Подібні пронизи характерні для порівнюючи більшого історичного відрізка часу і не можуть мати значення як надійний датуючий матеріал.

В усякому разі керамічний комплекс з першого укріплення має більш архаїчні риси, ніж той, який було виявлено при розкопках зольників в другому укріпленні, а також, очевидно, і пам'яток білогрудівського типу.

Склад речових знахідок, добутих при розкопках зольника в другому укріпленні, одноманітний, але в цілому досить типовий для самої ранньої залізної доби в Подніпров'ї. Увесь він належить до єдиного культурного комплексу, в якому не помітно ніяких випадкових домішок. Проте не помічено ніяких ознак, які вказували б на різницю в матеріальній культурі для різних горизонтів зольника.

Керамічний комплекс з другого укріплення Чорноліського городища не знаходить собі прямих паралелей навіть у найбільш старих скіфських курганах, датованих кінцем VII ст. до н. е.

Аналогічний до нього матеріал знайдено в залевкинському городищі на Тясмині, кераміка з якого стратиграфічно зв'язана із згаданим скарбом кінця VIII — першої половини VII ст. до н. е., зберігається в Київському історичному музеї. Є. Ф. Покровська, яка вивчала залевкинський комплекс, встановила, що його кераміка не має ніяких відмінностей від кераміки зольників другого укріплення, а це дозволяє датувати їх саме цим часом. Залевкинський же скарб, очевидно, датується за зв'язком його форм з Кам'яномістським могильником киммерійсько-скіфського часу в Кабарді та найбільш раннім похованням висоцької культури, початок якої відносять до кінця VIII ст. до н. е.

У зольниках Чорноліського городища є вже всі основні елементи, якими характеризується в Подніпров'ї скіфська землеробська культура раннього часу. Тут є й горщики з валиковими наліпами, миски з увігнутим краєм, орнаментация наколами, кулясті посудини і такі ж черпаки. Тільки все це дуже архаїчне, що підкреслюється розміщенням валика на звичайних посудинах виключно лише на плічках, важкістю форм мисок, наявністю зубчастого карбування на кубках з кулястим корпусом, недостатньою виробленістю форм черпаків.

Вся сума цих ознак веде нас не стільки до матеріальної культури поселення в першому укріпленні, скільки до білогрудівського культурного етапу. Близькість ця виявляється у рівні техніки керамічного виробництва, в розміщенні валика на плечиках посудин, в наявності і там і тут майже однакового зубчастого карбування, великої кількості мініатюрних посудин, однакових глиняних кружечків, кремінних вкладишів для серпів (на Чорноліському городищі одиничних). Фігурки тварин, відомі з поселень скіфської і більш пізніх епох, ведуть нас також до Білогрудівки.

Історичне значення зольників Чорноліського городища визначається тим, що вони, будучи великим археологічним об'єктом, належать до

¹ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, СПб 1887, стор. 102, табл. VIII, 14, 16, табл. IX, 7, 8, 15.

² О. А. Кривцова-Гракова, Бородинский клад, М. 1949.

³ L. Kozłowsky, Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej, табл. XIII, 18.

самого кінцевого етапу розвитку доскіфської землеробсько-скотарської культури дніпровського Правобережжя, зв'язаного вже з скіфською культурою того цілком закінченого вигляду, який нам відомий для неї з межі VII—VI ст.ст. до н. е.

Своєрідність речових залишків, якими характеризуються зольники Чорноліського городища, дозволяє виділити в історії і історії культури древніх племен дніпровського Правобережжя чорноліський, передскіфський, етап і попередньо датувати його кінцем IX — початком VII ст. до н. е.

Розкопки курганів вияснили, що величезний могильник Чорноліського городища був пограбований ще в глибокій древності. Всі відкриті могили на підставі знахідок тригранних втульчастих наконечників стріл, бусин, грецьких амфор можуть датуватися кінцем V—IV ст.ст. до н. е. Могила із скорченим кістяком в полі кургана № 27 не супроводжувалась речами, в зв'язку з чим про її час, крім визначення архаїчності похоронного обряду, не можна сказати нічого певного. Дві траншеї, закладені на схід від цього кургана з метою відшукати подібні ж поховання, не дали позитивних наслідків.

В курганах знайдено кілька дитячих поховань, що заперечують поширений погляд про їх відсутність у скіфських могильниках. В дореволюційний час при розкопках курганів дитячі могили, як мало помітні, очевидно, прокопувались землекопами. Виявлення впускних могил, не супроводжуваних майже ніякими речами, свідчить про глибину економічного розшарування всередині скіфських племен. У методичному відношенні нам здається досить важливим встановлення факту, що у скіфських курганных могильниках поховання перебувають не тільки в насіпах, а й між ними, де, можливо, ховались бідніші представники суспільства. Зовсім очевидно, що при розкопках курганів на подібних могильниках необхідно досліджувати не тільки кургани, а й весь простір між ними, хоча б і шляхом закладки густої сіті траншей.

Проведені роботи свідчать, що Чорноліське городище являє собою дуже складний і далеко не одночасний археологічний комплекс. Він потребує зокрема дальшого поглибленого розвідкового дослідження, бо залишилося не виясненим питання про могильники, синхронні поселенням в першому і другому укріпленнях, не виявлено досі місця поселення, що відповідало б щодо часу основній масі розкопаних курганів.

На підставі тих матеріалів, які одержано при розкопках зольника в другому укріпленні, в цих зольниках можна бачити місця, куди складали золу та інші побутові відходи з жител. Очевидно, не на цих горбах, а лише поруч з ними треба буде шукати самі жилі споруди ранньоскіфського часу.

Висновок П. С. Погребняка і А. І. Зражевського, зроблений на підставі розрізів зольника в нашому розкопі, що на місці Чорноліського городища за доскіфських часів була степова ділянка, був перевірений у всіх ямах розкопів на курганах, в ґрунтових шурфах біля зовнішнього валу городища, на самому валу і цілком ствердився. П. С. Погребняк припускає, що за скіфських часів ліс на цій ділянці був ще поширений по ярах і, можливо, тільки почав виходити на плато. Ці спостереження не залишають сумнівів у тому, що ті, хто населяв Чорноліське городище, не були лісними жителями, як це можна було б припускати на підставі сучасного лісного ландшафту; ця поправка досить істотна для розуміння історичного процесу.

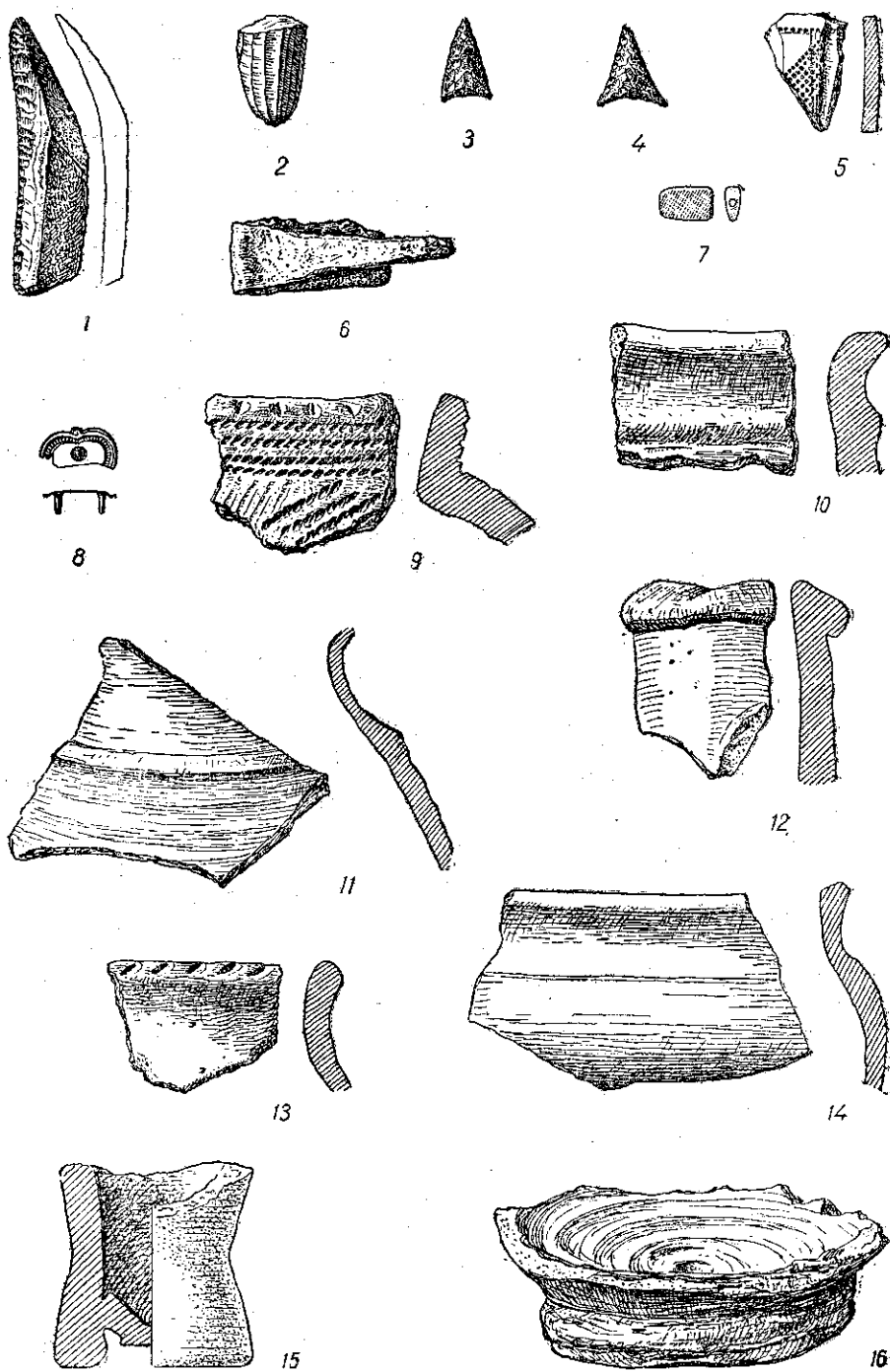

Табл. I. Речі, зібрані під час розвідок: 1, 8 — пункт 5; 2 — пункт 9; 3 — пункт 10; 4, 13 — пункт 25; 5, 11, 12, 14 — пункт 14; 6 — пункт 15; 7, 15 — пункт 6; 9 — пункт 3; 10 — пункт 29; 16 — пункт 4 (1/2 н. в.).

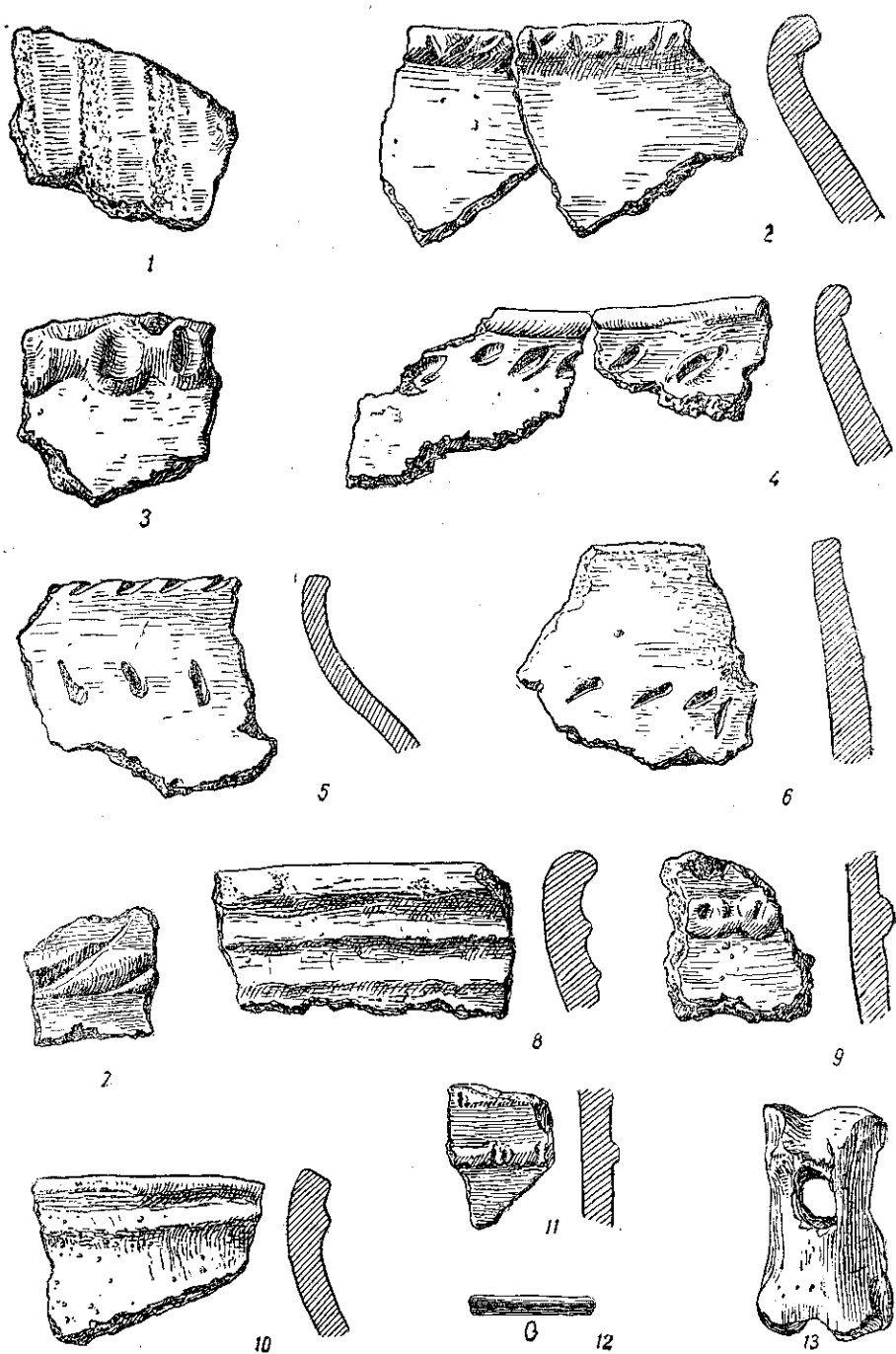

Табл. II. Речі з розкопок в I укріпленні Чорноліського городища: 1—11 — фрагменти кераміки; 12 — бронзова пронизь; 13 — фаланга корови з пробитою спинкою (1/2 н. в.).

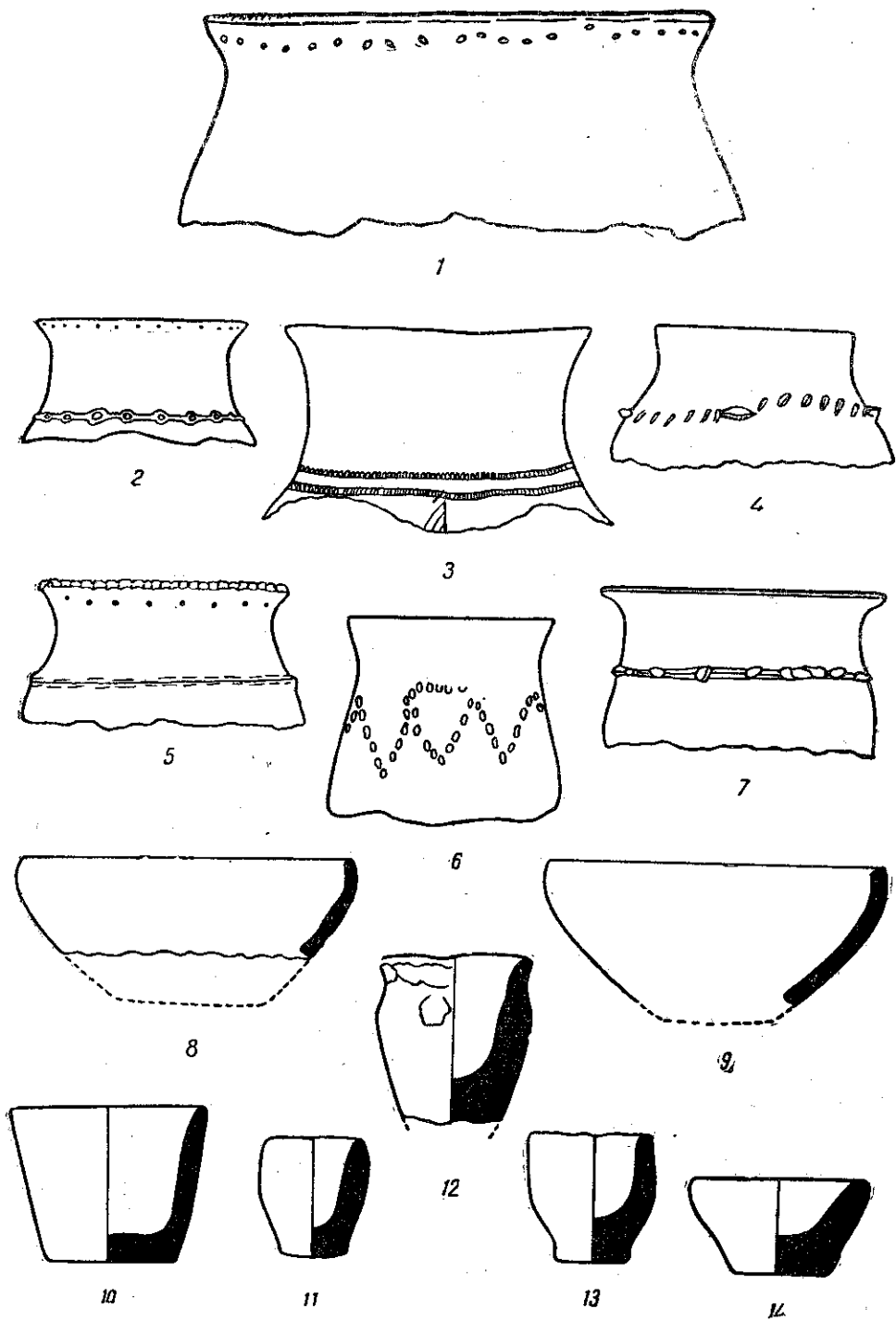

Табл. III. Реконструкція керамічних форм з розкопок зольника в II укріпленні
Чорноліського городища ($\frac{1}{5}$ н. в., рис. 3 — $\frac{1}{3}$ н. в.).

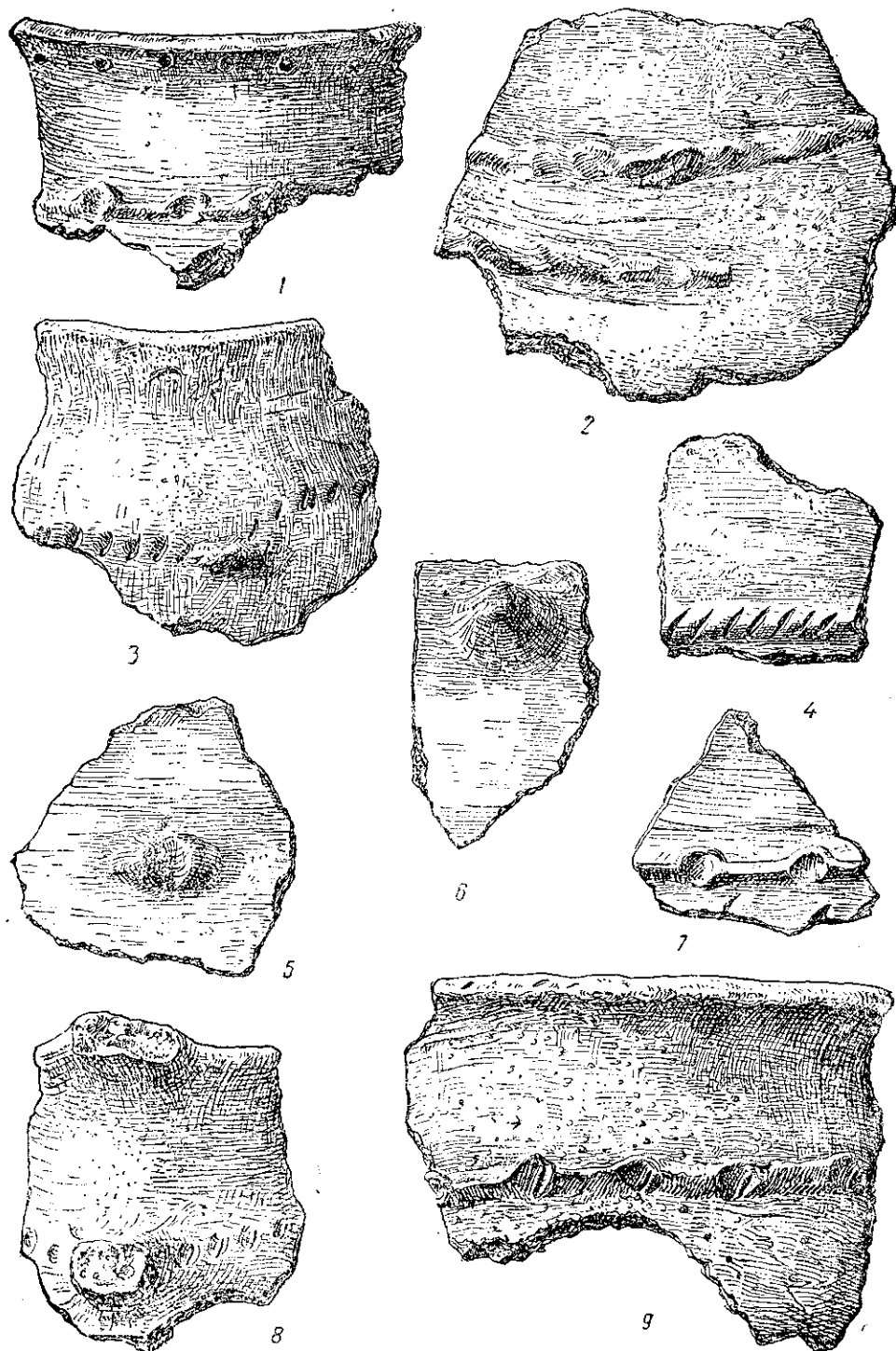

Табл. IV. Фрагменти простих посудин з розкопок зольника в II укріпленні
Чорноліського городища.

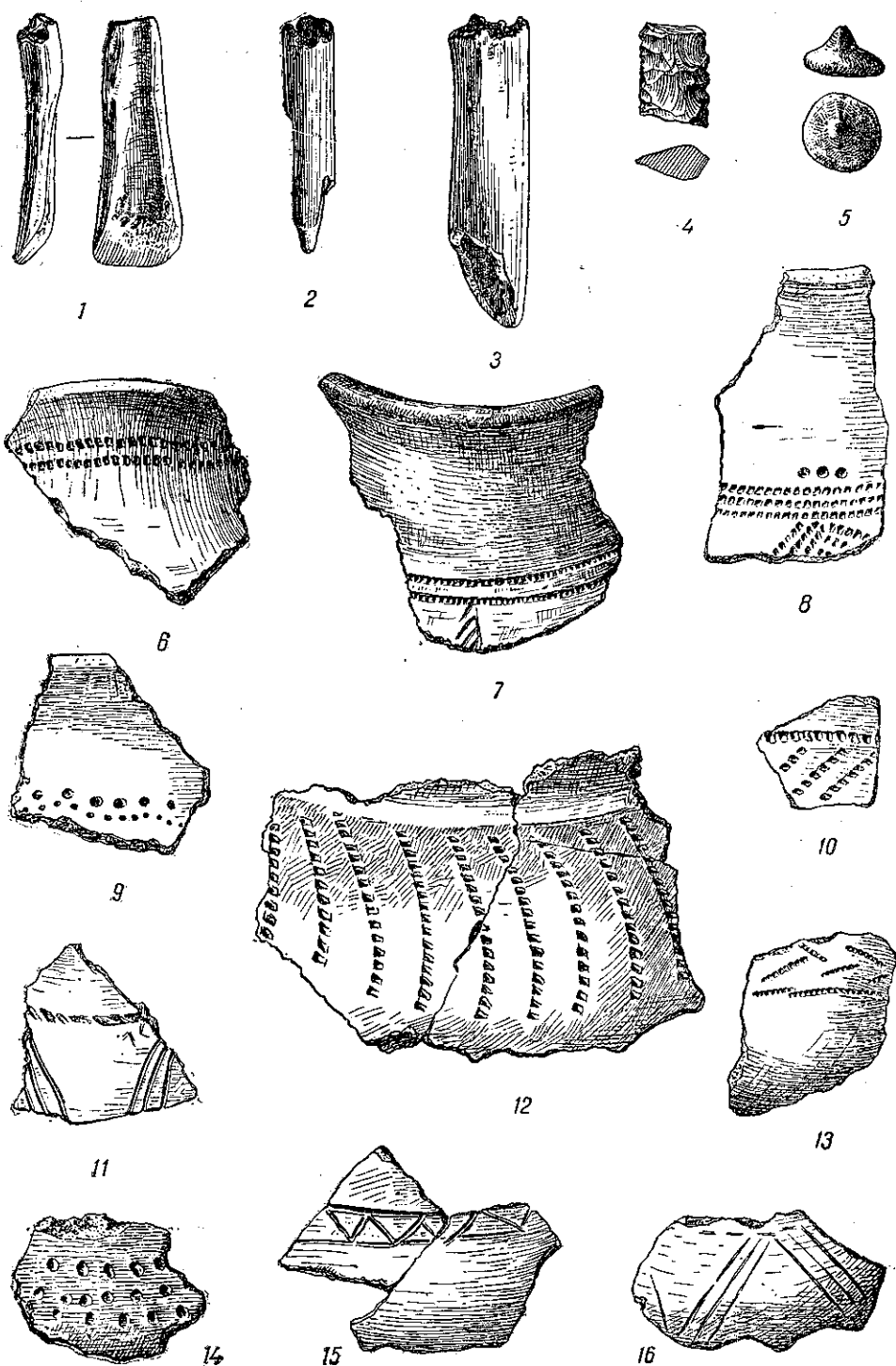

Табл. V. Речі з розкопок зольника в II укріпленні Чорноліського городища: 1—3 — кістяні вироби; 4 — уламок кремінного вкладиша; 5 — глиняна „печатка“; 6—16 — фрагменти лощеної кераміки. (1/2 н. в.).

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

РАЗВЕДКИ И РАСКОПКИ 1949 г. В СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Скифская Правобережная экспедиция Института археологии АН СССР произвела разведки в северной части Кировоградской области, которыми была охвачена территория верховьев рек Ингул, Аджамка, Ингулец и Тясмин.

На этой территории, находящейся за пределами распространения трипольской культуры, обнаружено крайне незначительное количество памятников эпохи неолита и бронзы. Наиболее распространенную группу памятников составляют поселения культуры полей погребений черняховского типа, ныне незыблемо связываемые с антскими древнеславянскими племенами.

Крупнейший разновременный скифский памятник открыт в Черном лесу близ с. Богдановка в Знаменском районе, Кировоградской области. Он включает обширное городище с тройной системой оборонительных сооружений и курганный могильник, насчитывающий свыше 160 насыпей. При раскопках курганов установлено, что они разграблены, видимо, еще в глубокой древности.

Значительными результатами увенчалось исследование зольников Чернолесского городища, которыми занята территория второго укрепления.

Раскопки дали довольно полный комплекс культурных остатков (в основном керамики), позволяющий выделить особый предскифский чернолесский этап в истории оседлых земледельческо-скотоводческих племен среднего Поднепровья. Предварительно он может быть датирован концом IX — первой половиной VII в. до н. э., что прямо соответствует времени „исторических“ киммерийцев и выдвижения кочевых скифских племен в северном Причерноморье.

І. Н. ЛУЦКЕВИЧ

САРМАТСЬКІ КУРГАНИ У с. НЕЩЕРЕТОВЕ, ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Восени 1928 р. співробітник Харківського археологічного музею О. О. Потапов і автор цієї статті звернули увагу на один з експонатів у Старобільському краєзнавчому музеї — на глиняну сіролощену мисочку, знайдену в глинищі селянами с. Нещеретове, Білокуракинського району, Ворошиловградської області.

Для перевірки обставин цього знаходження було зроблено екскурсію в с. Нещеретове, яке знаходиться за 15 км на захід від м. Старобільськ на лівому березі р. Біла, лівої притоки р. Айдар, що впадає в Сіверський Донець.

Поховання, де знайдена мисочка, було відкрито в північно-східному краї глинища, що знаходилося на другій терасі лівого берега р. Біла, в східній частині села. Поховання містилося в ґрунтовій ямі на глибині 1,5 м від поверхні; мисочка і дві кольорові намистини лежали біля черепа¹. Біля ями з похованням були помітні залишки насипу кургана. Недалеко від глинища, на вигоні й почасти в садибах, знаходилися різної висоти кургани.

З метою виявити поховання були проведені археологічні дослідження.

Було розкопано шість курганів². Розкопками встановлено, що курган № 5 і перше поховання в кургані № 4 належать до X—XIII ст.ст. н. е., решта курганів — до бронзової епохи; в курганах № 1 і 6 виявлено по одному кістяку з штучно деформованими черепами. Опис цих двох курганів і спроба їх датування і є завданням цієї статті.

Курган № 1, заввишки 0,8 м, діаметром 22 м, розташований біля глинища, в напрямку на схід. Розкоп мав площу 14 × 14 м. Розкопки провадилися від країв до центра кургана траншеями завширшки 2 м.

У насипу кургана знайдено окремі уламки глиняних посудин, лопатка і хребець людини.

На глибині 1,33 м від вершини, в центрі кургана, в лесоподібному суглинку виявлено пляму ями, орієнтовану з півдня на північ, вужчу в південній частині. Краї ями місцями попсовано, сама яма була засипана чорноземом та грудками жовтої глини. Вужча частина ями (0,7 м) мала довжину 1,75 і глибину 1,06 м, ширша (1 м) — відповідно 2,15 і 1,65 м. Поховання було пограбоване. В ямі на різній глибині знайдено: чорну лощену миску (рис. 1, 3); срібну застібку у вигляді хомутика із залишками тонкої шкіри на внутрішньому боці (рис. 1, 4); два фрагменти посуду із залишками попелу та перегорілої їжі на внутрішньому боці; два дрібні уламки стінок посуду гіршого виробу.

У південному кутку ями лишилися непорушеними залишки попелу й крейди, решту яких під час пограбування було знищено. На стіні ями

¹ Намистини і череп з іншими кістками були знищені при добуванні глини.

² Один курган (№ 1) розкопано у 1928 р., решту у 1929 р.

знайдено сліди знаряддя, яким було викопано яму; ширина його до 10 см.

Друга, ширша, частина ями була засипана жовтою глиною. В ній на різній глибині знайдено: кусок дерева із залізною іржею та маленьким бронзовим гвіздом 0,6 см завдовжки; уламок стінки посудини, кусок деревного вугілля і дрібний уламок заліза; ліктьова кістка людини, уламки людських ребер. Біля південного краю цієї частини ями на глибині 1,5 м виявлено купу людських кісток: гомілки, фаланги, деформований череп, хребці і лопатку, разом з якими лежали срібна, покрита товстим шаром зеленої патини застібка з гемою (рис. 1, 1) та уламки залізного меча із залишками дерева на ньому. В північному кутку на дні ями знайдено два уламки стінки посудини поганого виробу, але гарного випалу.

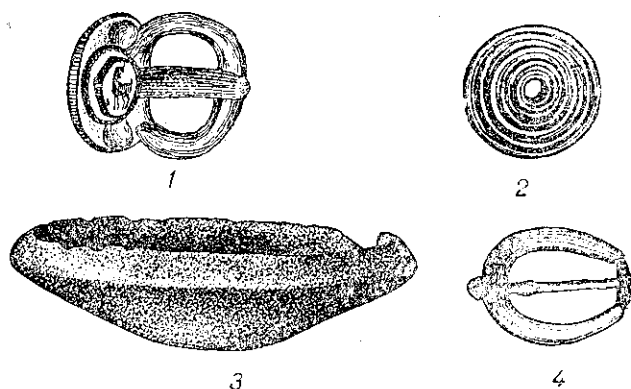

Рис. 1. Речі з кургана № 1.

Друге поховання з деформованим черепом виявлено у кургані № 6, розташованому в західній частині могильника; висота його до 0,2 м, діаметр приблизно 13 м. Розкоп мав площу 16 м². У насипу зустрічались уламки ліпних посудин і окремі кістки людини. На глибині 1,4 м від поверхні в лесоподібному суглинку виявлено пляму могильної ями завдовжки 2,75 м, орієнтовану з півночі на південь. Ширина ями в південній частині 1 м, в північній 2 м. В ямі на глибині 0,4 м знайдено уламок стінки посудини. На глибині 1,25 м від верхнього краю виявлено дно ями, на якому похило до північної стінки стояли дві глиняні посудини (рис. 3, 1, 2), біля яких лежали уламок таза та довгі кістки вівці. На південь від посудин, проти них, лежав штучно деформований череп. Між черепом і західною стінкою знаходилися фрагменти ребер, хребта, лопатка, обабіч хребта — голівки плечевих кісток, ключиці та шийні кістки. У східній частині ями виявлено два куски потрухлого дерева (дуба). Посередині ями, на глибині 1,15 м, знайдено уламок стінки посудини.

Між двома розкопаними курганами та випадково знайденим селянами похованням можна бачити спорідненість у конструкції похоронних споруджень (ям): у кожному кургані маємо по одному похованню, кістяки орієнтовані в одному і тому ж напрямку, мають при собі одночасний інвентар, черепи штучно деформовані.

Інвентар поховань складається з кераміки, металевих, а також скляних речей і кісток.

Кераміка з кургана № 1 досить різноманітна, її можна розділити на чотири типи. До першого типу належать уламки товстостінного посуду поганого виробу й випалу. До другого типу — уламки стінок і донця, а також миска (рис. 1, 3), зроблені на гончарському кружі з добре відмученої, чорної наскрізь, глини, що має домішку крупнозер-

нистого піску та слюди; поверхня їх лощена, випал добрий. Миска має висоту 5,8 см, діаметр вінець 19,8 см, діаметр денця 4,5 см; вінця трохи загнуті всередину. До третього типу належать уламки стінок і денця доброго виробу й випалу посудини сірого кольору з лощеною поверхнею, зроблені з добре відмученої глини. Приблизний діаметр плоского денця 12 см. Сюди ж належать і сіра миска з глинища, теж доброго виробу, лощена, діаметр її округлого денця 8 см, висота 7,8 см, діаметр вінець 14,5 см. Знайдено також дрібний уламок стінки посудини без зовнішньої поверхні, який нагадує кераміку „terra sigillata“ (червоного кольору, з дуже добре відмученої глини) — четвертий тип кераміки.

У кургані № 6, крім уламків, знайдених в різних місцях, виявлено дві посудини, які треба віднести до першого типу. Одна з них має висоту 14,7 см, діаметр по краю вінець 6 см, діаметр денця 8 см (рис. 3, 1). Друга посудина має висоту 13,5 см, діаметр вінець 11 см, діаметр денця 8,5 см (рис. 3, 2).

Із залізних речей в кургані № 1 знайдено чотири фрагменти леза та уламок верхнього краю держака меча. Довжина з'єднаних уламків леза 42,6 см, ширина леза 3,2—3,9 см, товщина 1,9—2,2 см. Посеред кінчика держака зроблена дірка діаметром 0,15 см. На мечі є сліди дерева від піхов; дерев'яним був також держак меча, скріплений мідними шпильками.

Знайдено дві застібки доброї збереженості.

Перша застібка (рис. 1, 4) зроблена з тонкої срібної пластинки і має вигляд хомутика. Зверху вона широка й опукла, знизу вузька й плоска. Обидва її плоскі кінці накладені один на одного і скріплені тонким срібним стрижнем, який проходить наскрізь; кінці стрижня виходять назовні, зверху стрижень має круглу головку, знизу розклепаний. Довжина застібки 2,98 см, найбільша ширина 2,15 см.

Друга застібка з гемою (рис. 1, 1) зроблена із сплаву срібла з міддю. Застібка складається з кільця, язичка й п'яти. Довжина її 3,2 см, діаметр кільця 1,9—2,6 см, товщина кільця, в розрізі шестигранного, 0,5 см. Язичок чотиригранний, плоский, зверху закруглений, товщиною 0,35 см, шириною 0,4 см. П'ятá застібки зроблена з срібної пластинки, яка просунена крізь кільце і зігнута вдвоє. По краях п'яти з обох боків є головки двох гвіздків, пропущених крізь п'яту й ремінь. П'ятá прикрашена гемою в золотій оправі.

Для геми використано восьмигранний плоский сердолік розміром $0,7 \times 0,85$ см. Золота оправа складається з тонкого кільця і пластинки під сердоліком; на пластинці, навколо кільця є обідок з насічками, що імітують кручену дротину. Золота пластинка прикріплена до п'яти застібки двома гвіздками. На сердоліку вирізана тварина у вигляді козла з людською головою.

Біля кургана № 1 знайдено скручену, зеленуватого кольору скляну намистину (вірніше, головку держака меча) у формі зрізаного конуса; діаметр її 2,4 см, товщина посередині 0,8 см, діаметр дірочки зверху 0,3 см (рис. 1, 2).

У кургані № 6 біля похованого були виявлені кістки вівці: стегно, дві гомілки (одна без кінцівок, друга ціла), частина тазової кістки та два астрагали.

Людські кістки збереглися погано. На деяких кістках спостерігаються дефекти від хвороб. Наприклад, права ліктьова кістка з кургана № 6 свідчить про те, що у похованого ще за життя була зламана права рука. Погано також збереглися й черепи, проте на них добре видно штучну деформацію. Череп з кургана № 1 розчавлений, верхня і нижня щелепи відсутні. Череп з кургана № 6 краще зберігся; він належав старій людині. На цьому черепі добре видно подвійну деформацію, досягнену, можливо, й двома засобами: накладенням бинтів

навколо середньої частини черепа і стискуванням лобної кістки чимсь твердим.

Слід сказати, що речі, аналогічні нашим, подекуди вже траплялись на сусідніх землях.

Найчастіше зустрічалася кераміка. До нашого першого типу можна віднести посудину з відбитими вінцями (рис. 2, 1) з розкопок К. Мельник і В. Данилевича в околицях ст. Кириківка, Охтирського району, Сумської області¹. До того ж типу належить і посудина з розкопок О. М. Покровського біля с. Отрадне, кол. Зміївського повіту, Харківської губ.² і посудина з третього поховання в кургані № 2 з розкопок В. О. Городцова біля х. Шпаківка, Ізюмського району, Харківської області³.

Посудини, аналогічні другому і третьому типам, відомі з розкопок В. О. Городцова в околицях с. Мечебилове, Петрівського району, Харківської області⁴. Дві з них (№ 337 і 338) потрібно віднести до другого типу, дві інші (№ 336 і 339) — до третього. Всі вони були визначені

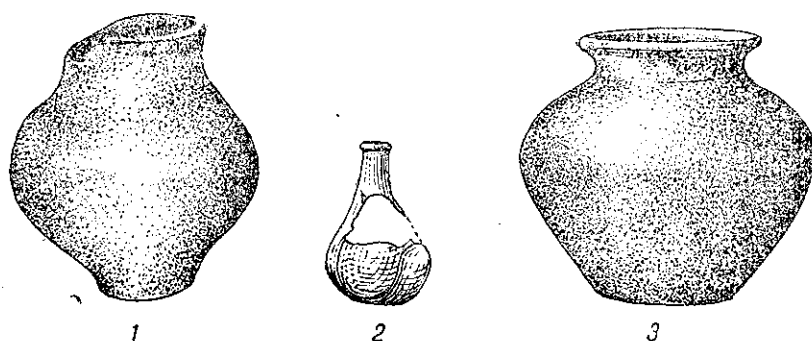

Рис. 2. Речі з сарматських поховань, розкопаних в різний час в Сумській і Харківській областях.

як старожитності II ст. до н. е. — IV ст. н. е., за термінологією Д. Я. Самоквасова — як речі „сарматської епохи“. Про горщик № 339 В. О. Городцов зазначав, що „посудина схожа з дніпровськими посудинами полів поховальних урн, відкритих В. В. Хвойкою“⁵, а в другому місці дає точну дату зазначеним посудинам: „...всі посудини зроблені на гончарському крузі і можуть бути віднесені до II ст. н. е.“⁶.

До цієї ж третьої групи кераміки слід віднести і аналогічні посудини з розкопок Трифільєва в с. Нижня Дуванка кол. Куп'янського повіту, Харківської губ. Тут в могилі кургана № 8 біля ніг похованого стояли горщик з сірої глини (рис. 2, 3), горщик без горла, з ручкою у вигляді круглої петлі⁷. Близько щодо техніки до третього типу стоїть посудина з розкопів Трифільєва в с. Сватова Лука⁸.

Курган, де була знайдена ця посудина⁹, дослідник датував II чи III ст. н. е. М. І. Ростовцев, на підставі аналогії знайдених в цьому кургані речей, — скляного флакончика¹⁰ (рис. 2, 2) і глиняного ста-

¹ Каталог выставки XII АС, стор. 199, № 2, Харків 1902.

² Там же, стор. 220, № 47.

³ Там же, стор. 64, № 323.

⁴ Там же, стор. 65, 66, № 336—339.

⁵ Труды XII АС, т. I, М. 1905, стор. 211.

⁶ Там же, стор. 336.

⁷ Труды XII АС, т. I, стор. 134.

⁸ Каталог выставки XII АС, стор. 128, № 157.

⁹ Труды XII АС, т. I, стор. 137.

¹⁰ Розміри його після реставрації такі: висота 110 мм, діаметр вінця 23,5 мм, шийки 18 мм; найбільший діаметр стаканчика (див. нижче) 72 мм, дещо вгнуте.

канчика з накладним змієвидним орнаментом, — з кубанськими знахідками, датує курган № 3 в Сватовій Луці I ст. н. е.¹

Майже відсутній місцевий матеріал, аналогічний металевим речам з кургана № 1 с. Нещеретове. В каталозі виставки XII археологічного з'їзду є відомості про уламки меча, виявлені Покровським в кургані № 5 біля с. Прелесне на Ізюмщині². Уламки меча (а не шаблі, як зазначено в каталозі виставки XII археологічного з'їзду) в цілому мають частину довжиною 60 см, при ширині до 4,5 см; є держак, кінець якого заокруглений; залишилось також і дерево від піхов. Цей меч за розміром близький до меча з кургана № 1 с. Нещеретове. Подібні мечі були знайдені на Кубані та у великій кількості в Керчі³. Меч з Кубані датується II—III ст. н. е.⁴

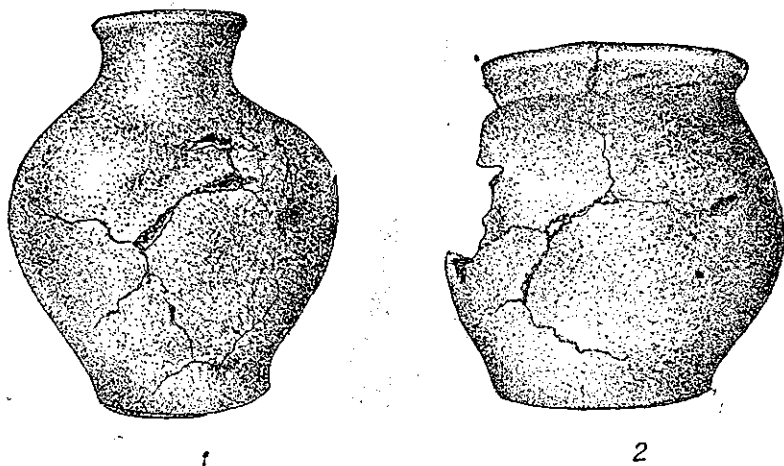

Рис. 3. Речі з кургана № 6 у с. Нещеретове.

В Керчі разом з мечами знайдено великі пронізи з димчастого топазу і янтаря, які прикрашували дерев'яні держакі мечів⁵. Слід вважати, що скляна конусовидна намистина, знайдена біля кургана № 1 с. Нещеретове, є такою ж самою прониззю — голівкою держака меча.

Застібки, цілком аналогічних нашим, не знаємо. В полях поховань⁶ трапляються застібки з рухомим кільцем, але без геми. Такої ж конструкції застібку було знайдено з штучно деформованим черепом в одному з склепів Озорукського могильника на Кавказі⁷.

В басейні Сіверського Дінця самі геми рідко зустрічаються. Одна гема відома з розкопок В. О. Городцова біля с. Селинівка⁸. Городцов відносить поховання з гемою на підставі знахідки казана до VII—II ст. до н. е.⁹, Веселовський — до II—III ст. н. е.¹⁰, а Ростовцев — до

¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 587.

² Каталог выставки XII АС, стор. 228, № 148.

³ В. В. Шкорпил, Отчет об археологических раскопках в Керчи в 1902 г., ИАК, вып. 9.

⁴ Н. И. Веселовский, Курганы Кубанской области в период римского владычества, Труды XII АС, т. I, стор. 341.

⁵ ИАК, вып. 9.

⁶ Древности Приднепровья, вып. IV, табл. XVIII.

⁷ ИАК, вып. I, стор. 87—89.

⁸ Труды XII АС, т. I, 1905, стор. 236—237.

⁹ Каталог выставки XII АС, стор. 62.

¹⁰ Н. И. Веселовский, там же.

ранньої імператорського часу¹. Слід вважати це поховання за перехідне від скіфського до сарматського часу.

Щодо деформованих черепів, то знахідки їх відомі у великій кількості на узбережжі Чорного моря — в Керчі, на Кавказі, на Україні, а також в нижньому Поволжі.

На Україні штучно деформовані черепи відомі з Черняхівського могильника², з Харківщини³. Найкраще досліджені поховання з деформованими черепами в Поволжі. П. Рау відносить деформовані черепи з орієнтацією голови на північ до II—IV ст. н. е. і вважає, що носіями нижньоволзької культури цього часу слід вважати аланів, розуміючи під цією назвою залишки скіфо-сарматських племен.

Черепи з с. Нещеретове різняться щодо способу деформації: череп з кургана № 1 має поперечну деформацію, а череп з кургана № 6 подвійну — лобну й тім'яну. Обидва ці способи деформації одночасні. Грецькі автори залишили відомості про штучну деформацію голови на узбережжі Чорного моря. Так, Гіпократ в творі „Про повітря, води та місцевості“ описує народ узбережжя Азовського моря, який мав звичай механічно змінювати форму голови дітям „шляхетним і вільнонародженим“. Цей народ він називає макрокефалами.

На підставі інвентаря і почасти орієнтації кістяків зазначені кургани с. Нещеретове та споріднені кургани з розкопок Трифільєва, Городцова й Покровського на Харківщині, про які згадувалося вище, треба датувати II—III ст. ст. н. е. і відносити до пізньосарматського часу.

Штучна деформація черепів існувала в різні часи і у різних народів, чому й не може служити ознакою для датування.

И. Н. ЛУЦКЕВИЧ

САРМАТСКИЕ КУРГАНЫ В с. НЕЩЕРЕТОВО, ВОРОШИЛОВАГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В статье публикуется материал из раскопок двух курганов, исследованных автором в 1928—1929 гг. около с. Нещеретово. В каждом из курганов находилось по одному погребению, которые оказались разграбленными.

Из вещей найдены: глиняная посуда грубая лепная, кружальная с черной лощеной поверхностью, кружальная с серой лощеной поверхностью и обломок римской „terra sigillata“. Найдены также фрагменты меча, две застежки, из которых одна с геммой, кости овцы. Вещи имеют аналогии среди памятников первых столетий нашей эры, обнаруженных в восточной части степной полосы Украинской ССР и на Северном Кавказе. Погребенные имеют характерную искусственную деформацию черепов. Этот обычай известен на данной территории очень давно — от эпохи бронзы.

Основываясь на аналогиях, автор датирует погребения II—III вв. н. э. и относит их к позднесарматскому времени.

¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 587.

² ЗРАО, т. XII, вып. 1—2, 1901, стор. 181.

³ Каталог выставки XII АС, стор. 212, № 11; А. М. Покровский, О раскопках в Змиевском и Изюмском уездах, Известия XII АС в Харькове, стор. 190.

П. А. РАПОПОРТ
(Ленінград)

ОБСТЕЖЕННЯ ГОРОДИЩ В РАЙОНІ КИЄВА У 1950 р.

1. Городище в с. Віта-Поштова

Городище в с. Віта-Поштова довгий час не привертало до себе уваги археологів. Незважаючи на те, що городище знаходиться всього за 17 км від центра Києва і має вали, які добре збереглися, воно не відмічене на „Археологической карте Киевской губернии“, виданій в 1895 р., про нього не згадано в „Сказаниях о населенных местностях Киевской губернии“ Похилевича та в інших працях з археології Київщини.

Вперше на городище звернув увагу Л. П. Добровольський. Цьому городищу він присвятив спеціальну брошуру¹, в якій подано опис городища, а також зібрані відомості про Віту-Поштову в XVI—XVII ст. ст. В результаті вивчення Добровольський прийшов до висновку, що дане городище є залишками древньоруського міста домонгольського часу. Далі він зробив навіть спробу пов'язати це городище з певним містом, а саме — із згадуваним в древньоруських літописах Звенигородом. Проведені пізніше роботи по збудуванню залізниці, а також спеціальні невеликі розкопки могильника поблизу городища виявили тут речі XI ст. і тим самим підтвердили припущення Добровольського про дату городища².

У 1927 р. Л. П. Добровольський у своїх працях знову згадав городище у Віті-Поштовій, як „кокошникоподібне городище великокнязівського часу“, вважаючи, проте, що дитинець городища був перероблений пізніше, вже в зв'язку із застосуванням вогнепальної зброї³.

Цим і обмежуються відомості про городище в науковій літературі. В 1947 р. городище було обстежено дійсним членом АН УРСР П. П. Ефіменком, а в 1950 р. тут були проведені невеликі розкопки розвідкового характеру.

Городище в с. Віта-Поштова складається з дитинця і двох ліній валів, які прилягають до дитинця з північного сходу (рис. 1). Дитинець, який називається місцевими жителями „городком“, являє собою горб, що височить над заплавою р. Віта приблизно на 10—12 м. Верхня площа „городка“ має розміри близько 90 × 40 м. Його краї з усіх боків трохи підвишені, через що всередині утворюється улоговина. Шурфи, закладені на „городку“, показали, що це підвищення країв є природним рельєфом. З північно-східного боку „городка“ підвищення було штучно збільшене підсиленням землі, внаслідок чого цей край „городка“ перетворився в справжній вал.

Обидві лінії валів, які прилягають до „городка“, як показало обстеження, в основному є природним горбкуванням місцевості, де-не-де,

¹ Л. Добровольський, Городище у дер. Почтовой Виты, К. 1912.

² Записки історичної і філологічної секції Українського наукового товариства у Києві, кн. XVII, К. 1918, стор. 49; Записки Українського наукового товариства у Києві, т. XIX, Науковий збірник за рік 1924, К. 1925, стор. 24.

³ Записки іст.-філ. відділу ВУАН, кн. XII, К. 1927, стор. 206—207.

очевидно, виправленим і підсиляним. У найближчій до „городка“ лінії валу ці штучні підсилювання видні чіткіше, а вся середня частина цього валу, очевидно, є цілком штучною.

Всупереч гаданій незвичайності плану городища в с. Віта-Поштова загалом подібне до звичайного древньоруського типу мисових городищ. Те, що рів, який відділяє дитинець від околиць міста, лише в невеликій частині є штучний, а саме околиць місто не все розташоване на підвищеному плато (частково в низині), все ж не змінює типової схеми планування древньоруського міста.

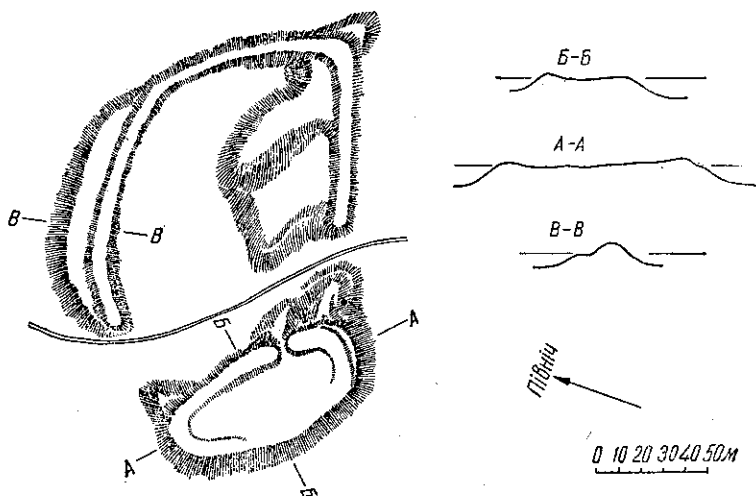

Рис. 1. План і розрізи городища в с. Віта-Поштова. Окопірна з'йомка автора.

Судячи з наявності підйомного археологічного матеріалу, поселення (крім дитинця) було розташоване в межах обох ліній валів, а також і поза валами, на схід і південний схід від „городка“. Підйомний матеріал на всьому поселенні має однаковий характер і відноситься цілком до часу Київської Русі.

Розкопи, закладені на „городку“, показали, що культурний шар тут має товщину близько 1,2—1,5 м і складається з двох прошарків. Нижній прошарок, що залягає безпосередньо на материковому ґрунті, має сірувато-рудий колір і товщину близько 0,65—0,75 м. Верхній прошарок має темний, майже чорний колір; товщина його коливається від 0,5 до 0,9 м. Межа між цими прошарками здебільшого простежується досить чітко. У верхній частині нижнього прошарку, в південно-східній частині „городка“, виявлено скупчення вугілля, що, очевидно, свідчить про пожежу на дитинці в період, який відповідав зміні прошарку культурного шару.

При розкопках в обох прошарках культурного шару знайдено речі, типові для часу Київської Русі: уламки скляних браслетів, залізний наконечник стріли, дрібні кусочки пірофілітового сланцю (так званий червоний шифер), різні залізні предмети. Проте кераміка, виявлена розкопками на „городку“, відповідно до тих двох прошарків, де вона знайдена, досить чітко поділяється на дві групи (рис. 2).

У верхньому прошарку кераміка здебільшого представлена уламками кухонних горщиків, зроблених на гончарському крузі. Посудини зроблені з добре виготовленого, тонкого тіста без сторонніх домішок і добре випалені. Колір посудин звичайно ясносірий або сірий з рожевим відтінком, хоч трапляються уламки і темніші, майже чорні, а також

Іноді і червонувато-руді. Орнамент складається з кількох паралельних прямих смуг або хвилястих ліній, а іноді з смуг і ліній разом. Цей орнамент розташований на плічках посудин. Вінця горщиків мають дуже характерну форму; вони сильно, але плавно відігнуті назовні, мають округлений край і рантик, вірніше рубчик, розташований на самому верху з внутрішнього боку вінець. Наявність цього рубчика є досить типовою для даної групи кераміки. Подібна кераміка зустрічається в усіх шарах XII—XIII ст. ст. на древній Київській землі і особливо в шарах, які добре датуються часом монгольської навали.

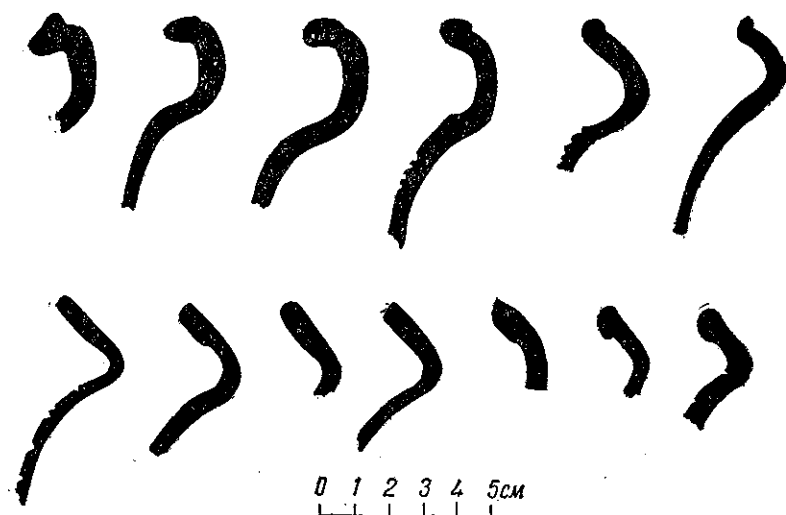

Рис. 2. Городище в с. Віта-Поштова. Профілі уламків посудин з верхнього (вгорі) та з нижнього (внизу) прошарків.

Кераміка нижнього прошарку за загальною формою посудин, за кольором і якістю тіста нічим не відрізняється від кераміки верхнього прошарку. Орнамент кераміки цих прошарків також співпадає, проте в кераміці нижнього прошарку цей орнамент знаходиться не тільки на плічках, але іноді і на шийці посудин. Профілювання вінець у кераміці нижнього прошарку помітно відрізняється від профілювання вінець у кераміці верхнього прошарку. Вінця тут також сильно відігнуті, але здебільшого не плавно, а з досить різким зломом у шийці і майже прямим профілем самих вінець. Рубчика на внутрішньому боці вінець немає, край вінець звичайно має пряму, ніби зрізану поверхню, а часто й потовщення із зовнішнього боку.

Ця кераміка майже точно збігається з керамікою X — початку XI ст., відомою з розкопок в Шестовицях (чернігівських курганів) та в інших місцях¹. Тому, найімовірніше, часом існування кераміки нижнього прошарку Віти-Поштової слід вважати XI ст. і, можливо, також кінець X ст. У XII ст. ця кераміка в масі своїй, очевидно, не заходить, бо на городищах, які відносяться до XII ст., звичайно трапляється майже виключно кераміка, за формою ідентична кераміці верхнього прошарку Віти-Поштової².

Виявлені розкопками у Віти-Поштовій фрагменти амфор та інші предмети також не суперечать подібному датуванню кераміки верхнього і нижнього прошарків.

¹ Наприклад, з розкопок Я. В. Станкевич 1946 р. і Д. І. Бліфельда 1949 р.

² Характерний приклад — городище Витаців, яке являє собою залишки літописного міста Святополч, заснованого у 1095 р. Дані про кераміку з цього городища див. нижче.

Між двома групами кераміки, виявленими у Віті-Поштовій, цілком чіткої межі немає, тому що тут знайдено кілька зразків ніби проміжного, перехідного типу. Крім того, в нижньому прошарку виявлено кілька фрагментів кераміки верхнього типу, а в верхньому — одиничні уламки кераміки нижнього типу. В цілому, проте, культурний шар городища у Віті-Поштовій показує, як змінюються у XI—XIII ст. ст. форми масової руської кераміки. Оскільки кераміка подібного типу є найбільш масовим матеріалом, який знаходять при розкопках, уточнення наших знань про форми цієї кераміки має велике значення для датування археологічних знахідок і комплексів.

Навряд чи є підстави пов'язувати городище у Віті-Поштовій з літописним Звенигородом, як це робив Л. П. Добровольський. Проте, безсумнівно, для вивчення древньоруської культури дослідження даного городища може дати цінні відомості.

2. Вигурівщина

Городище розташоване на північній околиці с. Вигурівщина, на березі невеликого озера, що являє собою залишки пересохлої річки Гни-

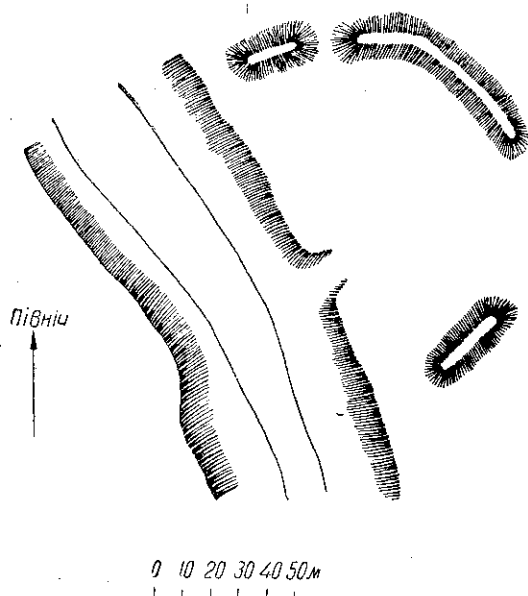

Рис. 3. План городища в с. Вигурівщина. Окомірна з'йомка.

луша¹. Городище оточене валом, який має в плані майже правильну півкруглу форму і своїми кінцями впирається в берегову терасу р. Гнилуша². Висота цієї тераси близько 5 м.

Вал городища зберігся лише у вигляді трьох окремих ділянок (рис. 3). Висота валу в деяких місцях досягає 3 м. В північній частині городища перед валом видно залишки рову глибиною всього близько 0,7 м. Площадка всередині городища приблизно на 0,7 м вище оточуючої території. Площа городища 120×80 м.

Прорізування північної ділянки валу городища показали, що цей вал складається з ясножовтого лесоподібного суглинку і являє собою не

¹ У 1890 р. на городищі були проведені невеликі розкопки (див. статтю В. Завитневича в „Чтениях в историческом обществе Нестора летописца“, кн. 5, К. 1891).

² Городище з часу свого заснування мало півкруглу форму. Якби воно з самого початку було круглим і тільки пізніше було частково розмите річкою, то таке, кругле в плані, городище досягло б протилежної берегової тераси цієї річки.

штучний насип, а лише підправлену горбкуватість місцевості. Судячи з розкопок 1890 р., у південній частині городища вал складався з насипної землі. Таким чином, система оборони цього городища складалася з використаної як вал складки місцевості, доповненої насипним валом.

На північ від городища було розташоване селище, яке на підставі підйомного матеріалу, як и городище, можна датувати XI—XIII ст. ст.

Городище, очевидно, являє собою залишки міста Городець, яке згадується в древньоруських літописах в XI—XII ст. ст.

3. Плисецьке

Городище в с. Плисецьке має округлу форму, трохи видовжене на захід¹. Розташоване воно на невеликій височині посеред болотистої низини на заплаві р. Плиски. Загальна площа городища приблизно 90×70 м.

Все городище було оточене потужним валом, половина якого зрита на початку XX ст. при спорудженні камінних будівель школи (нині Плисецького дитячого будинку). В'їзд знаходився в північно-західній частині городища. Площадка всередині городища майже на 3,5 м вище рівня низини, на якій це городище розташоване. Вали мають висоту 3—4 м від рівня ґрунту всередині городища. Шурф, закладений біля обрізу валу, показав, що всередині валів є дерев'яна конструкція, яка складається з балок, здебільшого обвуглених. В нижній частині засипки валу виявлені різні предмети (здебільшого уламки кераміки), які відносяться до XV—XVII ст.ст.

Розвідковий шурф всередині городища показав, що під шаром землі товщиною 0,6 м, зв'язаним з плануванням місцевості на початку XX ст., залягає культурний шар товщиною також близько 0,6 м, в якому трапляються предмети, що відносяться до XI—XII ст. ст., кераміка XI ст., а також (в дуже невеликій кількості) уламки слов'янської кераміки роменського типу².

На південь від городища, за невеликим озером знаходиться древнє селище. Підйомний матеріал як на городищі, так і на селищі відноситься майже виключно до XV—XVII ст. ст. і лише подекуди зустрічаються предмети пізнішого часу — XIX—XX ст. ст.

4. Старі Безрадичі

Городище розташоване в с. Старі Безрадичі на високому мису, що далеко висувається в заплаву р. Стугна. Цей мис відрізаний від прилеглого плато дуже широким і глибоким ровом. Розміри городища приблизно 230×140 м.

По периметру городища збереглися залишки валу. З боку в'їзду через рів вал має тепер висоту до 5 м, з інших боків городища висота валу всього 1—2 м. Прорізування валу дозволило визначити, що в його основі є конструкція з дерев'яних зрубів, щільно забитих землею.

Культурний шар в середині городища має товщину близько 0,5 м і цілком відноситься до XII—XIII ст. ст. На прилеглому до городища плато, а також внизу, на захід від городища розташоване велике древнє селище, яке відноситься до того ж часу, що й городище³.

¹ Городище в с. Плисецьке згадується в різних археологічних працях. Л. П. Добровольський, який дещо докладніше описав це городище, відносив його до часу Київської Русі (див. „Чтение в историческом обществе Нестора летописца“, кн. 21, вып. 3, К. 1910, стор. 46, а також прим. 5 на стор. 38).

² В опису 1686 р. „Городище Плисецьке“ відмічене як залишене, але ще в 1659 р. Андрій Целларій називав Плисецьке „Укріпленим містом“ (див. „Архив юго-западной России“, ч. 7, т. I, К. 1886, стор. 523, а також „Сборник материалов для исторической топографии Киева“, К. 1874, отд. 2, стор. 100). На карті Київського палатинату, складеній у середині XVII ст. Бопланом, Плисецьке також зображене як фортеця (див. В. Г. Ляскоронский, Гильом Лавассер де Боплан, К. 1901).

³ У 1902 р. на цьому селищі провів невеликі розкопки В. В. Хвойко (див. Архив ИИМК, Дело археологической комиссии № 194 за 1902 г.).

5. Дівич-Гора

Дівич-Гора розташована в с. Трипільля на березі Дніпра, поблизу гірла р. Красна. Городище являє собою невелику площадку, яка знаходиться на самій вершині цієї окремо розташованої гори. Ні валів ні ровів на городищі немає.

Площадка городища зорюється під городами. Підйомний матеріал на городищі цілком відноситься до XVIII—XX ст. ст. Зачистка показала, що культурний шар на городищі має товщину близько 0,8 м і в нижній своїй частині містить велику кількість грубої ліпної товстостінної кераміки червоного кольору, окремі уламки чорного лощеного посуду та інші предмети, які, очевидно, відносяться до першої половини I тисячоліття н. е. Матеріалів часу Київської Русі на Дівич-Горі не виявлено¹.

6. Витачів

Городище розташоване за 2 км на південь від с. Витачів на мису надзаплавної тераси правого берега Дніпра². Від прилеглого плато городище відокремлене трьома валами і двома розташованими між ними ровами (рис. 4). Ці рови і вали сильно зорані і різниця між дном рову

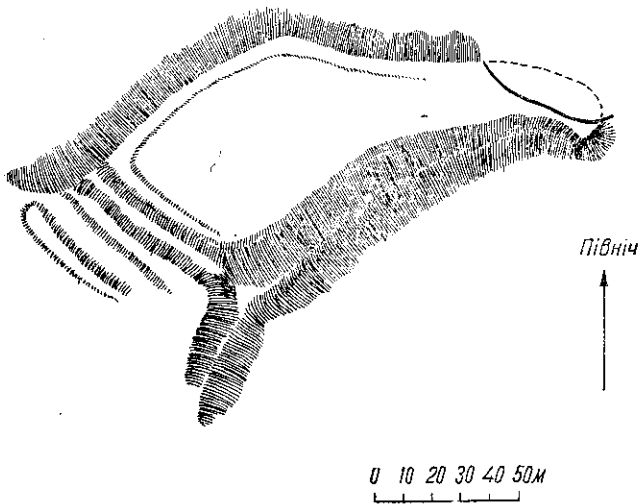

Рис. 4. План городища в с. Витачів. Окомірна з'йомка.

і вершиною валу нині не перевищує 1,5 м. Прорізування найближчого до городища валу показало, що він насипаний з ясного лесоподібного суглинку, взятого тут же при копанні рову. Очевидно, вал проходив по всьому периметру городища, оскільки вздовж північного схилу городища є невеликі підвищення (близько 0,5 м), які являють собою зорані залишки валу. Прорізування цього валу також виявило тут наявність білої лесоподібної підсипки.

Увесь південний бік городища зсувається і, можливо, зараз має навіть інший контур, ніж у минулому. Самий кінець мису городища зрізаний під час вибирання глини для цегельного заводу.

¹ Древньоруські речі з Дівич-Гори, які зберігаються в Київському історичному музеї, як показало зіставлення їх з описами, частково відносяться до Дівич-Гори, розташованої в районі Канева, частково, як повідомляє Н. В. Лінка, були придбані у школярів с. Трипільля, і точне їх місцезнаходження невідоме.

² Городище згадується в описі губерній Спичина (див. ЗРАО, н. с., т. II, вип. 1—2, стор. 271). У 1898 р. тут провів пробні розкопки В. В. Хвойко (див. „Киевская старина“, 1899, квітень, стор. 57).

Площадка городища горизонтальна, рівна. Висота її над оточуючою місцевістю близько 11 м, над рівнем Дніпра — більше 40 м. Розмір городища приблизно 140×60 м.

Розвідкові шурфи, закладені на площадці городища, показали, що культурний шар має товщину 0,4—0,6 м. У східній частині городища виявлені поховання в дерев'яних трунах, які перерізували культурний шар городища. Весь речовий матеріал з розкопок на городищі відноситься до часу Київської Русі. Це кераміка XII—XIII ст. ст., шиферні пряслиця, уламки скляних браслетів, металеві вироби та ін.

На плато, поруч з городищем, розташоване древнє селище, яке простягається на досить значну віддаль на південь. Тут же, в обрізі берегової тераси, видно могильник; кістки лежать в дерев'яних трунах, головами на захід. Підйомний матеріал на селищі, як і на городищі, цілком відноситься до XII—XIII ст. ст.

Очевидно, весь цей археологічний комплекс являє собою залишки древньоруського міста Святополч, побудованого на Витачевому горбу в 1095 р.

* *
*

Древньоруські городища, які є одним з найважливіших джерел для розв'язання питань, пов'язаних з історією Київської Русі, до цього часу вивчені ще зовсім недостатньо. Значна частина цих городищ не обслідувана, а їх культурне обличчя та датування не визначені навіть приблизно. Зокрема, досі погано з'ясовано типи планування та конструкції оборонних споруд древньоруських городищ, хоч це має велике значення не тільки для історії руської фортифікації, а й для з'ясування самої соціальної суті цих пам'яток.

Наведені тут відомості про древньоруські городища Київської землі, одержані під час розвідки 1950 р., дають деякі матеріали, які зможуть допомогти в розв'язанні ряду складних проблем, пов'язаних з історією древньоруського міста.

П. А. РАППОПОРТ

ОБСЛЕДОВАНИЕ ГОРОДИЩ В РАЙОНЕ КИЕВА В 1950 г.

Резюме

Археологическая разведка, произведенная в 1950 г. на городищах в районе Киева, позволила уточнить ряд сведений о датировке и культурном облике этих памятников.

Городище в с. Вита-Почтовая имеет очень своеобразную планировку оборонительной системы. Культурный слой этого городища оказался разделенным на две прослойки. Судя по характерной керамике, верхняя из этих прослоек относится к XII—XIII вв., а нижняя — к XI и, возможно, к концу X в.

Городище в с. Выгуровщина, относящееся к XI—XIII вв., окружено валом, имеющим в плане форму почти правильного полукруга.

Городище у с. Витачев, очевидно, является остатками известного по летописи города Святополч и представляет собой типичное мысовое городище XII—XIII вв. По периметру этого городища сохранились остатки вала, а с напольной стороны городище было защищено еще двумя валами.

Городище в с. Старые Безрадичи относится к XII—XIII вв.; внутри валов этого городища обнаружена деревянная конструкция — срубы, забитые землей.

На городище в с. Плисецкое обнаружена керамика XI в. и отдельные фрагменты керамики роменского типа. Однако само городище относится к XV—XVII вв.

На городище Девич-Гора в с. Триполье материалов времени Киевской Руси не найдено; городище оказалось более древним: оно относится к первой половине I тысячелетия н. э.

А. І. ФУРМАНСЬКА

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розвідувальною групою Ізмаїльської експедиції Інституту археології Академії наук Української РСР у 1949 р.¹ відкрито слов'янське поселення в Татарбунарському районі, Ізмаїльської області.

Територія Молдавської РСР та Ізмаїльської області УРСР, як свідчить „Повесть временных лет“, була заселена слов'янськими племенами тиверців та уличів. „Уличи, тиверцы вседяху по Днестру, приседяху к Дунаеву; бо множество их, седяху бо по Днестру оли до моря, суть пради их и до сего дне, да оно ся зваху от грек великая Скуфы“².

Пам'ятки цих племен ще мало відомі. У 1946 р. співробітником Інституту історії, мови і літератури Молдавської бази Академії наук СРСР Г. Д. Смирновим³ на території Молдавської РСР відкрито два слов'янських поселення на середній течії Дністра.

Відкрите нами поселення розташовано за 2 км від с. Глибоке (кол. Ескіполос), яке знаходиться на березі озера Сасик (Кундук). Від цього села до м. Болград простежуються залишки Траянового валу.

Відкрите поселення має невеликі розміри (50 × 65 м) і розташоване на південному схилі берега висохлого струмка. Таким чином, воно, як і поселення на території Молдавської РСР, було розташоване біля води. Культурний шар поселення виходить на поверхню і поступово руйнується щорічною оранкою. Підйомний матеріал, зібраний під час розвідки, складається з невеликих уламків кружної слов'янської кераміки і кремінного відбійника. Всі уламки кераміки покриті орнаментом, характерним для курганного посуду IX—XI ст. ст.: лінійним, хвилястим або у вигляді жолобків, що оперізують посудину (рис. 1, 1—8). Уламки мають тришаровий злам (червоний колір на поверхневих шарах і чорний всередині черепка), що свідчить про північний випал.

Серед знайдених уламків дуже інтересним є фрагмент посудини, за яким можна встановити її профіль (рис. 1, 9). Це був горщик з опуклими плічками, широким горлом, відігнутими вінцями з потовщеним краєм. Під вінцями нанесено неглибокий жолобок, а плічка посудини вкриті поясом горизонтальних ліній, які перетиналися наскісними лініями. Подібні за формою і орнаментациєю посудини відомі і серед слов'янської кераміки Болгарії⁴. Глинисте тісто, з якого зроблено посуд, добре

¹ Керівник експедиції Л. Д. Дмитров. До складу розвідувальної групи входили: А. І. Фурманська, співробітник Білгород-Дністровського музею В. А. Довгонюк, вчителька місцевої школи Н. Д. Ойфа.

² ПСРЛ, т. I, стор. 5.

³ П. И. Засухцев, Славянские поселения в Молдавии, КСИИМК, вып. XXVII, стор. 102—103.

⁴ Славянская керамика в Болгарии и нейкото значение за славянската археология на Балканах от Крестю Миятев, София 1948, стор. 38, рис. 28.

вимішане і має домішку дрібних мінеральних вкраплень і шамоту. Колір черепка червоний.

Цю кераміку можна датувати X—XI ст. ст.; поселення, очевидно, датується цим же часом.

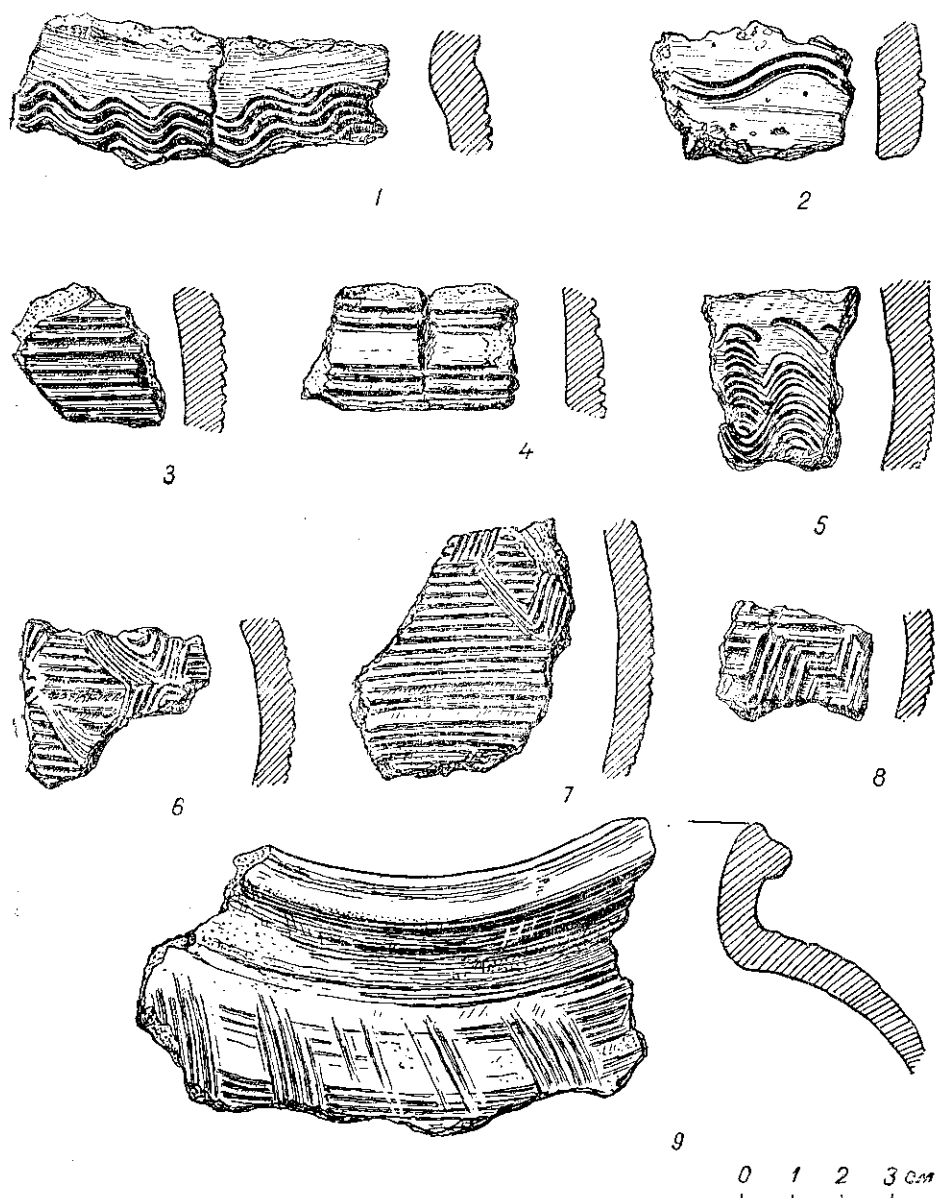

Рис. 1. Зразки кераміки з поселення.

Відкриття на території Ізмаїльської області слов'янського поселення дозволяє поставити питання про проведення тут більш ґрунтовних розвідок і стаціонарних досліджень, що повинно послужити підставою для поглибленої розробки важливої історичної проблеми уличів та тиверців.

А. И. ФУРМАНСКАЯ

СЛАВЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ ИЗМАЙЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Разведочной группой Измаильской экспедиции Института археологии АН УССР в 1949 г. было открыто славянское поселение в Татарбунарском районе, Измаильской области.

Небольшое по размерам поселение расположено на южном склоне берега высохшего ручья. Подъемный материал, собранный во время разведки, состоит из обломков славянской керамики с орнаментом: линейным, волнистым и в виде желобков, опоясывающих весь сосуд. Форма и орнамент характерны для курганный керамики IX—XI вв. Этим же временем, повидимому, можно датировать поселение.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ У КИЄВІ

Територія сучасного Києва та його околиць з давніх-давен приваблювала людину, яка оселилась тут ще за часів палеоліту. На цій території відомі пам'ятки матеріальної культури різних епох, в тому числі й пам'ятки культури полів поховань. Найбільша кількість пам'яток цієї культури виявлена в центральній (старій) частині міста.

У 1907—1908 рр. під час розкопок по Володимирській вулиці № 2 (у кол. садибі Петровського) В. В. Хвойко знайшов невеликий кухлик з вушком і лощеною поверхнею, за його словами, схожий з похоронним посудом могильників в Зарубинцях, Межиріччі і Ржищеві¹. Ця посудина (рис. 1, 3) зберігалась у фондах Київського історичного музею (інв. № 29291). Кухлик, зроблений від руки, має не цілком симетричну форму, рівні, трохи відігнуті назовні вінця, коротку шийку, опуклий бочок, плоске, нерівне денце. Від вінця до зламу бочка йде маленьке вушко. Глиняне тісто має домішку піску, колір поверхні сіруватокоричневий, випал посудини нерівномірний. Висота кухлика 7,6 см, діаметр вінця 6,8 см.

До полів поховань корчоватсько-зарубинецького часу належить і виявлене в цій же садибі поховання із спалюванням, з п'ятьма глиняними посудинами, з яких велика містила залишки спаленого праху покійника².

На місці розкопок В. В. Хвойко виявив також арбалетоподібну з підігнутою ніжкою невеликого розміру бронзову фібулу з фасетованим тулубом (рис. 1, 2), яка датується II ст. н. е. Голка фібули обламана, довжина предмета 3,4 см (Київськ. іст. музей, інв. № 981).

У 1913—1914 рр. при розкопках В. В. Мілеєва біля Десятинної церкви було виявлено уламок вінця з вушком чорнолощеної корчоватського типу посудини (Київськ. іст. музей, інв. № 33656), яку дослідник визначив, як пізню слов'янську.

У 1937 р. експедиція Інституту археології АН УРСР у кол. садибі Петровського (нині — подвір'я Київського історичного музею) виявила чотири поховання, залишки землянки, дві хлібні ями та інші знахідки. Троє поховань відносилось до слов'янських часів, а четверте належало до полів поховань перших століть нашої ери. Поховання були розташовані в напрямку на північний захід від місця Десятинної церкви, недалеко від того пункту, де у 1908 р. В. В. Хвойком було виявлено загадкове камінне спорудження, яке він вважав за язичеське капище X ст. (рис. 2). Четверте поховання знаходилося в межах древнього слов'янського могильника, за 15 м на південний захід від центра капища. Воно являло собою трупопокладення і було виявлено *in situ* на лесовому матеріку на глибині 2,17 м від рівня сучасної поверхні, трохи глибше трьох слов'янських поховань. Слідів труни не виявлено. Кістяк орієн-

¹ В. В. Хвойко, Древние обитатели среднего Приднепровья, К. 1913, стор. 65.

² Там же.

тований головою на північний захід, череп відсутній. Руки похованого витягнуті вздовж тулуба. Кістки торса збереглися погано, кістки ніг добре. За антропологічним визначенням, кістяк належав дорослій жінці.

Похоронний інвентар складався з таких речей: з лівого боку верхньої частини кістяка лежав кістяний гребінець (рис. 3, 1), схожий на гребінець з Ромашківського могильника. Зверху, в середній частині гребінця є високе закруглення з дірочкою, в яку було продіто дріт'яне бронзове кільце. Гребінець зберігся не цілком. Ширина його 3,5 см, довжина 3,75 см, товщина 0,55 см. Біля лівого плеча під кістяком знаходилася бронзова фібула (рис. 3, 3) з високою вигнутою дужкою. На одному кінці її пророблено дірочку для осі. Ніжка фібули має форму двогранної довгастої гостроконечної шпильки, по краю прикрашеної орнаментом. Замок фібули короткий, зроблений із загнутої пластинки. Він міститься у верхній частині ніжки. Довжина фібули 5,5 см.

Біля правої руки знаходився зроблений на гончарському крузі глечик (рис. 1, 1), який можна датувати III—IV ст.ст. н. е. Поверхня посудини лощена, сірого

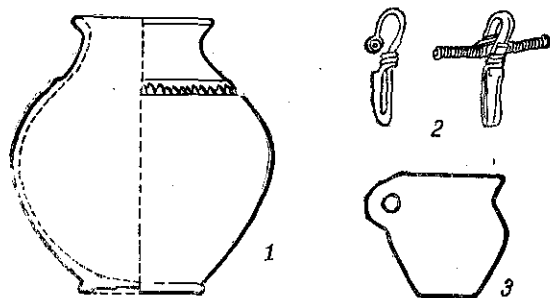

Рис. 1. 1 — глиняний глечик з поховання, розкопаного в 1937 р. у садбі Київського історичного музею; 2 — арбалетоподібна фібула; 3 — глиняний кухлик.

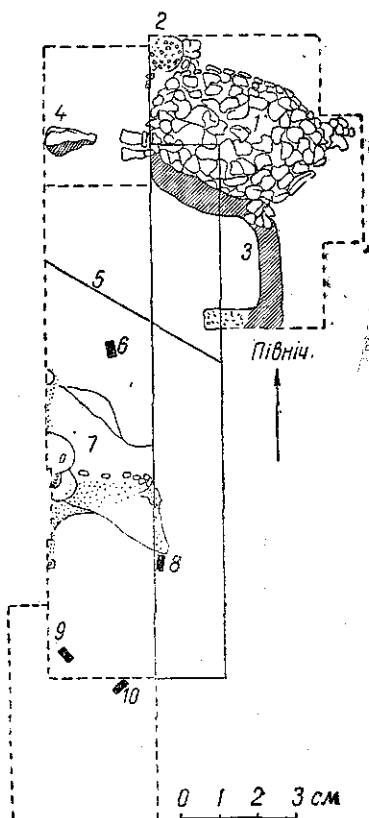

Рис. 2. План розкопу 1937 р. у садбі Київського історичного музею: 10 — поховання перших століть нашої ери.

кольору, як і злам, випал добрий, хоч не зовсім рівномірний. Вінця відігнуті назовні, шийка невисока, зливається з плічками. По плічках проходять два паралельні рельєфні виступи, поглиблений пояс між якими прикрашено мало помітною проложеною ламаюю лінією. Бочок окуллий. Денце ввігнуте, на низенькій ніжці, з ободком по краю. Висота глечика 16,3 см, діаметр вінець 8,1 см.

Біля поховання знайдено ще невеличку бронзову литу бляшку овальної форми, розмірами $2 \times 2,25$ см, з рельєфним зображенням голови людини¹ (рис. 3, 2) та невеликий безформний кусок іржавого заліза, що лежав на хребтовому стовпі біля тазу².

¹ М. К. Каргер, який описує дане поховання, зображення на бляшці вважає за голову Горгона. Див. М. К. Каргер, К вопросу о древней истории Киева, СА, X, 1948, стор. 251.

² Ці речі не збереглися.

Описані речі характерні для епохи полів поховань, відкритих у свій час В. В. Хвойком у с. Черняхів та в с. Ромашки на Київщині.

У західному куті цієї ж садиби Київською археологічною експедицією (М. К. Каргер) у 1939 р. було виявлено житло¹, яке спочатку помилково датували VIII—IX ст. ст. На долівці житла знайдено велику кількість фрагментів грубої ліпної кераміки корчоватського типу².

У 1932 р. при розкопках на Киселівці (Фролівська гора) у нижніх шарах північно-східної частини гори, на глибині близько 4,5 м серед найстаршої ліпної слов'янської кераміки виявлено уламки посуду часів так званих „римських впливів“. Посуд цей був лощений, сірого та чорного кольору, зроблений на гончарському крузі³.

У 1940 р. на Киселівці, на глибині близько 4 м від сучасної поверхні виявлено у нижньому прошарку уламки чорного та темнокоричневого лощеного і нелощеного ліпного посуду типу кераміки Корчоватського могильника. У верхньому прошарку знайдено фрагменти ясного сірого лощеного посуду типу кераміки полів поховань перших століть нашої ери і частину римської амфори. Вище, у шарі древнього чорнозему, відкрито залишки житла VII ст., що знаходилися разом з ранньослов'янською грубою ліпною керамікою⁴.

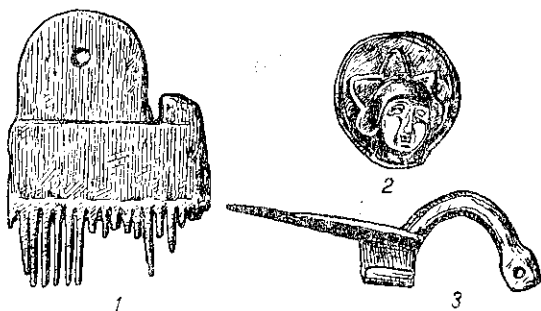

Рис. 3. Речі з поховання перших століть нашої ери: 1 — кістяний гребінець; 2 — бронзова бляшка; 3 — бронзова фібула.

Експедиція Інституту археології у 1948 р. на Киселівці теж виявила кілька фрагментів посуду корчоватського та черняхівського типу.

На Сінній площі (невідомо ким і коли) було знайдено кілька уламків сірого посуду епохи полів поховань, виготовленого на гончарському крузі (Київськ. іст. музей, інв. № 1155).

У 1938 р. при розкопках у кол. садибі Святославського (вул. Фрунзе № 81) у верхніх шарах, крім знахідок скіфського і слов'янського часу, виявлено фрагмент бронзової шпильки та кілька черепків часів Гальштату, які схожі на черепки ранніх полів поховань.

За Пріоркою, в урочищі Кристерова Гірка, В. В. Хвойком знайдено фрагменти глиняного посуду ранніх полів поховань.

Розвідкою Інституту археології у 1945 та 1947 рр. на дюнних пісках правого берега середньої течії р. Почайна зібрано уламки посуду корчоватського типу.

У 1947 р. при розкопках у Спаській церкві на Берестові (розкопки провадилися для розшуку гробниці Юрія Долгорукого) теж було виявлено кілька чорних лощених уламків посуду, схожих на уламки посуду корчоватського типу⁵.

Епоха культури полів поховань представлена в Києві імпортною керамікою. Так, у 1929 р. на Лук'янівці, на вул. 9 Січня (кол. Багратівській) випадково знайдено у землі багато орнаментований римський

¹ М. К. Каргер, К вопросу о Киеве VIII—IX вв., КСИИМК, вып. VI, стор. 65.

² Кераміка ця знаходиться в Київському історичному музеї.

³ Наукові записки Інституту історії матеріальної культури ВУАН, К. 1934, кн. I, стор. 64, 66.

⁴ Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. (З матеріалів наукового архіву Інституту археології АН УРСР), Археологія, т. I, К. 1947, стор. 148.

⁵ Під час розкопок цієї церкви, здійснених у 1910 р. П. П. Покришкіним, під фундаментом знайдено також „черепки епохи Гальштата“ (див. ОАК за 1910, СПб, стор. 184). Очевидно, це були такі ж уламки, які знайдено в 1947 р.

світильник рідкісної форми з вушком і 15 ріжками по обводу (рис. 4). Лощена поверхня світильника має яснокоричневий колір. Отвори ріжків облямовані рельєфними ободками у вигляді арок, які спираються на рельєфні колони з канелюрами. Між колонами розміщені голови силенів. Колони радіально йдуть до центра і спираються в круглий випуклий ободок, який оточує вигнутий щиток з отвором у центрі. На щитку рельєфно зображені постаті двох римських легіонерів з щитами і короткими мечами. Нижня частина світильника зроблена у вигляді опуклих радіальних канелюр, які йдуть до денця. Ніжка світильника кільцева. Висота світильника 3,6 см, діаметр 15 см.

Світильник (зберігався в Київськ. іст. музеї, інв. № 23534) датується початком нашої ери.

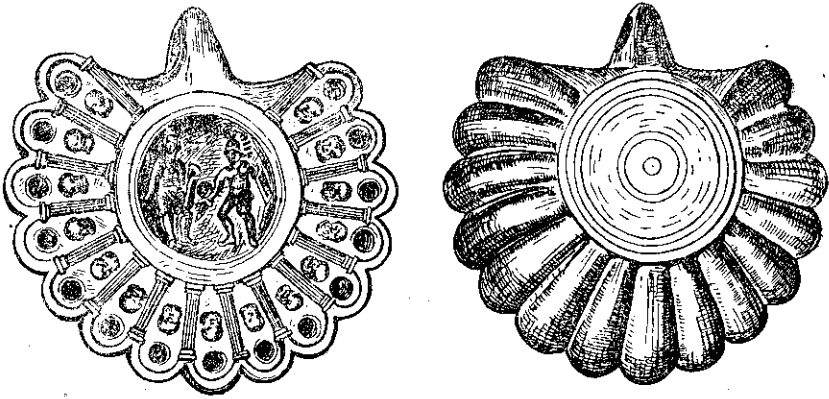

Рис. 4. Багаторожковий глиняний світильник (1/3 н. в.).

При розкопках у 1862 р. слов'янського могильника на Бативій горі над р. Либедь знайдено велику глиняну урну грубої обробки з широким горлом, відігнутими вінцями і рядом дірочок на них, наповнену людськими перепаленими кістками. Звідти ж походить фрагмент малої бронзової фібули арбалетного типу¹.

Між іншим, А. А. Спицин у своїй статті „Розселення древньоруських племен за археологічними даними“² відзначив знаходження однієї урни із спаленими кістками у Києві, біля Іорданської церкви, та у Микільській Слобідці (напроти Києва). Визначити, до якого часу повинні бути віднесені ці знахідки, дуже важко, оскільки Спицин зараховував до „полів похоронних урн“ поховання різних часів, базуючись на самій тільки формальній ознаці обряду. М. Ф. Біляшевський, який обстежив місцевість у Микільській Слобідці, визначив там лише дюнну неолітичну стоянку і не знайшов нічого, що підтверджувало б наявність могильника корчоватського типу.

До епохи культури полів поховань початку I тисячоліття н. е. на території Києва належать одиничні знахідки римських монет II—IV ст.ст. н. е. і монетних скарбів. Надзвичайно цінною знахідкою був Оболонський скарб, знайдений в 1876 р.³

Другий скарб знайдено у 1846 р. на Печерську⁴.

¹ Каталог выставки XI АС в Киеве, К. 1899, стор. 89—90.

² ЖМНП, VIII, стор. 307—308.

³ Описание Киевского клада, содержащего римские монеты III и IV ст., М. 1878, стор. 1—6; Н. Беяшевский, Монетные клады Киевской губ., К. 1889, стор. 26—34; В. Е. Данилевич, Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету университета св. Владимира.

⁴ Н. Беяшевский, Монетные клады Киевской губ., стор. 10.

У 1841 р. під час земляних робіт на Олександрівській горі проти так званого Царського саду (суч. Першотравневий) знайдено дві срібні римські монети II ст.¹

На території Київського дитинця, поблизу садиби Петровського (незабаром після розкопок В. В. Хвойка 1908 р.) знайдено, за свідченням В. Г. Ляскоронського, доброї збереженості срібну римську монету — динарій імператора Адріана (II ст. н. е.)².

У 1927 р. біля Видубецького монастиря знайдено доброї збереженості мідну монету імператора Константина³.

У 1928 р. на Лук'янівці знайдено скарб з 20 римських монет III ст. н. е.

У 1936 р. на Володимирській гірці біля південної стіни кол. Михайлівського монастиря при земляних роботах знайдено динарій Олександра Севера. Монета зберігається у нумізматичному відділі Київського історичного музею.

Крім того, з 1922 по 1947 р. зареєстровано дев'ять випадків знаходження окремих римських монет II—IV ст. ст. н. е. в різних районах Києва.

Разом з тим не можна не відзначити знахідку мідної кушанської монети II ст. н. е. (царя Канішки), знайденої в 1951 р. на Лук'янівці (по Овруцькій вулиці, № 32).

Київ — не одиначне місце знахідок пам'яток полів поховань. Поблизу його також трапляються речі цієї епохи. Так, наприклад, на південь від Києва, біля с. Корчовате є великий могильник, який датується II—I ст. ст. до н. е.

Розглянуті пам'ятки свідчать про те, що на території Києва існували поселення і могильники культури полів поховань.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

ПАМЯТНИКИ КУЛЬТУРЫ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ В КИЕВЕ

Резюме

Памятники культуры полей погребений в Киеве сосредоточиваются в древнейшей части города. Здесь обнаружены отдельные находки, трупосожжение и жилище корчеватского времени, а также находки и погребение черняховского времени.

Предметы корчеватского и черняховского времени встречены и в других местах Киева; на Лукьяновке, например, был найден редкостный терракотовый римский светильник, датируемый началом нашей эры. В Киеве также обнаружены отдельные римские монеты и целые их клады.

Таким образом, около нашей эры и в первые века нашей эры на территории Киева были могильники и поселения с культурой полей погребений.

¹ Н. Беляшевский, Монетные жлады Киевской губ., стор. 9.

² В. Ляскоронський, Римські монети, які знайдено на території Києва. Український музей, I збірник, К. 1927, стор. 31.

³ Там же, стор. 39.

ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПАСТИРСЬКИЙ СКАРБ 1949 р.

Навесні 1949 р. на Пастирському городищі знайдено скарб, який за типом речей, що входили до його складу, має бути віднесений до епохи раннього середньовіччя.

Пастирське городище в історії археологічних досліджень відоме як пам'ятка, надзвичайно багата матеріалами VII—VIII ст. ст. н. е., які траплялися тут і у вигляді окремих випадкових знахідок, і під час розкопок культурних шарів, а також у вигляді скарбу, який був знайдений В. В. Хвойком у 1898 р.

Умови знахідки скарбу 1949 р. були такі: колгоспниця Лісова під час копання землі під город у північно-східній частині городища, на його меншій, лівобережній частині, в безпосередній близькості від валу, знайшла кілька десятків металевих предметів, покритих зеленим окисом, 36 намистин із скла, „пасти“ та янтаря, а також кілька невиразних уламків якихось предметів. Всі ці речі лежали купкою у землі (без посудини). Можливо, що під час закопування їх у землю вони були загорнуті у ганчірку, але, на жаль, встановити це зараз неможливо.

Майже всі речі були в кінці липня 1949 р. передані Пастирській археологічній експедиції Інституту археології АН УРСР. Одну чи, може, кілька сережок загублено і розшукати їх не пощастило.

До складу скарбу входили такі речі.

Речі, виготовлені з низькопробного срібла.

Велика бляшана фібула, що може бути віднесена до типу антропоморфних. Схематизація форми зайшла досить далеко: обидва щитки злиті один з одним; контури їх округлі. Замість зображень голови та ніг на кінцях — звичайні виступи. Дужка відсутня внаслідок злиття обох щитків, замість неї — видовжений реберчастий виступ, зроблений технікою тиснення, так що виступові на зовнішньому боці відповідає заглиблення на зворотному. Прикрашена фібула пунктирним бордюром з маленьких опуклих півкульок, виконаних також технікою тиснення. Крім того, обидва щитки мають по три тиснені рельєфні півкульки більшого, ніж у бордюрі, діаметра. На зворотному боці припаяна видовжена пластинка, на якій тримались пружина та голкодержак. Як стояки для тримання пружини, так і голкодержак являє собою вирізану і відігнуту частину самої пластинки. Від пружини зберігся тільки стержень. Довжина фібули 13,5 см (табл. I, 1).

Така ж фібула гіршої збереженості: з одного боку відламано частину верхнього щитка. Пластинка, на якій трималась пружина та голкодержак, відпала. Довжина фібули 13,5 см (табл. I, 2).

Фібула за своїм типом близька до двох попередніх, хоч має і певні відмінності у формі та орнаментатії. Форми щитків краще виявлені; хоч і тут обидва щитки злиті в один, але двощитковість фібули підкреслена з обох боків маленькими трикутними виступами. Зображення голови та ніг також максимально схематизовані. Крім бордюра з маленьких півкульок, виконаних технікою тиснення, фібула прикрашена також на обох

щитках шістьма (по три на кожному щитку) композиціями з п'ятьох хрестоподібно розташованих тиснених півкульок, які за своїм діаметром дорівнюють бордюровим. Фібула сильно пошкоджена: частини верхнього щитка відламано, нижній щиток зім'ятий і розірваний. Пластинка з голкодержачком та пружиною відсутня. Довжина фібули 14 см (табл. I, 3).

Браслет з потовщеними, порожніми всередині кінцями. Виготовлений з дроту товщиною в 0,3 см таким способом: шматок дроту довжиною коло 27 см був розплющений на кінцях в трикутні пластинки, які потім

були звернуті в гранчасті трубки, що мають по сім граней. В старій літературі цей тип браслетів неправильно зветься „дутим“. Більший діаметр браслета 10 см, менший — 6,5 см (табл. I, 6).

Таким же є браслет з пошкодженими (розірваними і розігнутими) кінцями (табл. I, 5). Більший діаметр браслета 8,5 см, менший — 6,5 см.

Сережка пастирського типу (табл. II, 3). Виготовлена, як і всі нижчезазначені сережки того ж типу, технікою відливання по восковій моделі. Тіло сережки являє собою кружок з рельєфним виступом посередині, якому на зворотному боці відповідає заглиблення, та з шістьма стилізованими зображеннями пташиних голівок із стилізованими очима у вигляді рельєфних півкульок по краях. Нижня

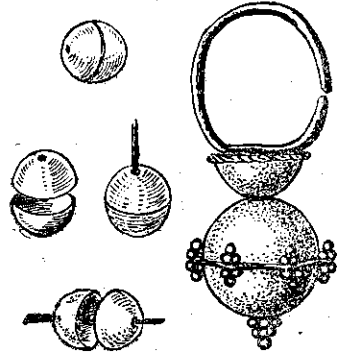

Рис. 1. Реконструкція сережки з уламків, зображених на табл. III, 2—4 (праворуч). Спроба реконструкції „дзвіночків“ (ліворуч).

половина дужки плоска, орнаментована двома рядами насічок. В тому місці, де тіло сережки з'єднується з дужкою, є дві маленькі рельєфні півкульки. На сережці сліди залізного окису. Довжина сережки від верхнього краю дужки до нижнього кінця 6,5 см.

Сережка (табл. II, 1). Цілком подібна до попередньої, очевидно вилита в тій самій формі. Дужка трохи розігнута.

Сережка (табл. II, 6). За формою подібна до двох попередніх, правда, без зображення на пташиних голівках очей по краях. Плоска нижня половина дужки прикрашена ритими лініями. Сережка трохи пошкоджена (щиток має дірку). Довжина від верхнього краю дужки до нижнього кінця 7 см.

Сережка пастирського типу (табл. II, 4). Тіло сережки ажурне, має три наскрізні прорізи. Прикрашена рельєфними півкульками та п'ятьма плоскими гронами псевдозерні; три з них складаються з шести і дві з трьох зернин кожна. Дужка звичайна, без прикрас. Довжина від верхнього краю дужки до нижнього кінця 6 см.

Сережка (табл. II, 5). Цілком подібна до попередньої, можливо вилита у тій самій формі.

Сережка пастирського типу (табл. II, 2). Тіло сережки має високий рельєфний виступ конічної форми з маленькою півкулькою на вершині та п'ять плоских грон псевдозерні. Дві з них складаються з шести, дві з трьох і одна з десяти зернин кожна. Нижня частина дужки плоска, прикрашена ритими лініями. В тому місці, де дужка з'єднується з тілом сережки, є дві маленькі рельєфні півкульки. Від верхнього краю дужки до нижнього кінця 6,5 см.

Велика сережка пастирського типу (табл. I, 4). Тіло сережки являє собою круглу пластинку з великим півкулястим виступом посередині, якому на зворотному боці відповідає заглиблення. По краях має п'ять плоских грон псевдозерні — три більших і дві менших (підрахувати кількість зернин неможливо через погану збереженість речі). Нижня частина дужки плоска, прикрашена ритими лініями. В тому місці,

де тіло сережки з'єднується з дужкою, є дві маленькі рельєфні півкульки. На сережці, особливо на виступах у вигляді грон, наявні сліди залізного окису. Від верхнього краю дужки до нижнього кінця 8 см.

Частина сережки (табл. III, 3) типу, відомого у старожитностях Наддніпрянщини. Техніка виготовлення здається досить складною. Сережки цього типу являють собою порожні всередині кульки, що звичайно складаються з двох частин (півкульок) та прикрашені гронами зерні. Збережена частина нашої сережки являє собою кульку, виготовлену саме з двох половинок. В місці з'єднання їх вона має пластинку з шістьма трикутними виступами (за формою вона наближається до шестикутника), до яких з обох боків прикріплені маленькі пірамідки зерні, кожна з яких складається з чотирьох зернин. У верхній частині добре просліджується місце припаяної колись воронки, на якій трималася дужка; в нижній частині — сліди припаювання ще однієї пірамідки зерні. Діаметр кульки 2 см.

Уламок сережки (табл. III, 2) типу попередньої (можливо, від тієї ж). Уламок являє собою конічну плоску, порожню всередині воронку, яка прикріплювалася до кульки, що мала складати тіло сережки, в її верхній частині. На верхній пластинці наявні сліди припаювання дужки; по краю верхньої пластинки воронка прикрашена витою дротинкою. Висота воронки 0,7 см, діаметр верхньої пластинки 1,7 см.

Чотири дротяних дужки (табл. III, 4—7) від подібних сережок. Всі чотири мають добре виявлені площадки припаювання.

Бляшана привіска-дукач (табл. II, 8). Форма кругла. Прикрашена п'ятьма півкульками, розташованими хрестоподібно, та бордюром, що складається з трьох пунктирних ліній маленьких рельєфних півкульок. Техніка орнаментатії — тиснення, при якому виступові на зовнішньому боці відповідає заглиблення на зворотному. Вушко є частиною тіла самої привіски; воно являє собою видовжений виріз пластинки, кінець якого загнутий і з'єднаний з тілом привіски за допомогою вузької металевої полоски, загнутої у вигляді літери *T*, кінці якої пропущені у спіральні прорізи в кінці вушка та в пластинці привіски і розправлені. Трохи прим'ята. Діаметр привіски 3,8 см.

Дві такі ж привіски-дукачі (табл. II, 7, 9) з пошкодженими краями. Діаметр першої 3,7 см; діаметр другої точно встановити не можна, загалом же розмір цілком подібний до двох попередніх.

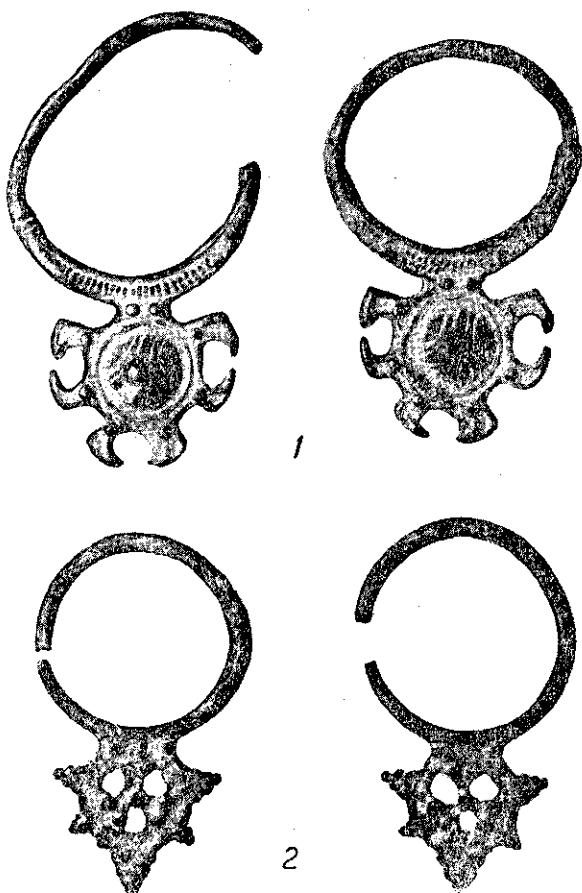

Рис. 2. Сережки пастирського типу, очевидно відлиті в одних і тих же ливарних формах.

Привіска-дукач (табл. III, 1). Виготовлена з пластинки, без будь-якої орнаментатії. Форма неправильна, округла, трохи витягнута. Вушко просте, являє собою звичайний відрізок дроту, загнутий витягнутим кільцем і пропущений у дірку в пластинці, що становить тіло самої привіски. Поруч є ще одна дірка, але з розірваним краєм. Діаметр привіски 2,5 см.

Круглий „дзвіночок“ (табл. III, 8) (за деякими дослідниками, намістина або „гудзик“). Складається з двох половинок, які мають дірки; одна, очевидно верхня половина, навколо дірки має біконічну воронку; на нижній навколо дірки є сліди від припаювання. Довжина „дзвіночка“ 1,5 см, діаметр в найширшій частині 1 см.

28 половинок (табл. III, 9—38) від таких же „дзвіночків“, з діркою в центрі, та дві половинки від „дзвіночків“ без дірок. На зовнішній поверхні на вершині (на тих, що мають дірки, — коло дірок) — сліди від припаювання. Діаметр 1,1—1,2 см.

Велика, порожня всередині півкулька (табл. IV, 28). На зовнішній поверхні, на вершині, є сліди припаювання. Діаметр 1,8 см.

Подібна півкулька (табл. IV, 27), трохи оплюснута з боків.

Подібна півкулька (табл. IV, 29), дуже зім'ята.

Інші речі.

Дев'ять янтарних намістин (табл. IV, 1—9) неправильної, видовженої форми, грубо оброблених. Довжина намістин 1—3,2 см.

Вісім уламків янтарних намістин (табл. IV, 18, 10, 14), виготовлені з пористої склоподібної маси блідозеленуватоблакитного, ясносинього та блакитного кольорів. За формою складаються з двох плоскоокруглих половинок. Довжина кожної намістини 0,8 см, діаметр 0,8, 0,7, 0,8 см.

Скляна намістина (табл. IV, 23) зеленуватоблакитного кольору, патинізована. За формою складається з двох неправильних кульок, з'єднаних перемичкою. Довжина намістини 1 см, діаметр кульок 0,48 см.

Скляна намістина (табл. IV, 21) ясноблакитного кольору, патинізована. Форма видовжена, циліндрична. Довжина намістини 1,85 см.

Скляна намістина (табл. IV, 26) ясноблакитного кольору, патинізована. Форма плоскоокругла. Довжина намістини 0,35 см, діаметр 0,6 см.

Скляна намістина (табл. IV, 19) коричневожовтого кольору, патинізована. Форма неправильна, грубоциліндрична. Довжина намістини 0,6 см, діаметр 0,6 см.

Три намістини (табл. IV, 16, 11, 12) з білої маси, грубоциліндричні, неправильної форми. Довжина намістин 0,5, 0,35, 0,4 см; діаметр 0,8, 0,6, 0,6 см.

Намістина (табл. IV, 25) з жовтої маси з коричневими смугами. Форма видовжено-циліндрична. Довжина намістини 1,7 см, діаметр 0,6 см.

Намістина (табл. IV, 13) з темної маси. Форма видовжена, із звуженими кінцями. На кінцях трохи пошкоджена. Довжина намістини 1,6 см, діаметр в центральній частині 0,7 см.

Намістина (табл. IV, 22) з чорної маси, неправильно округлої форми. Діаметр намістини 0,7 см.

Маленька намістина (табл. IV, 24) із зеленої маси. Форма циліндрична. Довжина намістини 0,5 см, діаметр 0,4 см.

Намістина (табл. IV, 17) з жовтої маси з чорними вічками. Форма неправильна. Довжина намістини 0,7 см, діаметр 0,7 см.

Намістина (табл. IV, 15) з жовтої маси з чорними вічками, які всередині мають жовті цятки. Форма неправильна. Довжина намістини 0,5 см, діаметр 0,7 см.

Намістина (табл. IV, 20) з чорної маси з сірожовтими рельєфними вічками. Форма плоско-округла. Довжина намістини 0,5 см, діаметр 0,8 см.

Сім маловиразних і зовсім аморфних (табл. IV, 30) залізних, бронзових, шлакоподібних та інших уламків.

* *
*

Скарб, безперечно, являє собою великий інтерес для археологічної науки, оскільки відноситься до часів, найгірше в нашій науці висвітлених і найменше представлених відповідним археологічним матеріалом.

Найважливішою аналогією нашому скарбу є скарб, знайдений на тому ж Пастирському городищі в 1898 р. під час розкопок В. В. Хвойка. Цей скарб, частково опублікований в IV випуску „Древностей Приднєпровья“, складався з 12 предметів — браслетів з потовщеними кінцями, цілком подібних до тих, що входять до складу скарбу 1949 р., та сережок, виготовлених способом відливання по восковій моделі, настільки подібних до наших, що відносно деяких можна висловити припущення про виготовлення їх в одній формі або принаймні за одним зразком. Майстер використовував вже готову привіску, відлиту по восковій моделі, для відтиснення нової формочки, у якій відливав кілька цілком подібних одна до одної привісок.

В складі Пастирського скарбу 1898 р. не було речей, які дозволяли б датувати його більш-менш точно, оскільки і браслети з розширеними кінцями, порожні всередині, і сережки, які відтоді звуться звичайно сережками пастирського типу, досі, до відкриття скарбів Пастирського 1949 р., а також Харівського¹ (про який мова йде трохи нижче), відомі були лише у вигляді випадкових знахідок (до того ж на самому лише Пастирському городищі) і самі вимагали певних даних для встановлення їх хронології.

Другою важливою аналогією нашому скарбу є скарб, знайдений в с. Івахники (нині — с. Яхники, Лохвицького р-ну) на Полтавщині і виданий М. О. Макаренком², в якому знаходимо фібулу і „дзвіночки“, дуже близькі до наших. Івахниківський скарб на підставі салтівських, литовських та інших аналогій досить підставно датований VIII — початком IX ст.

Нарешті, третьою аналогією є скарб, з с. Харівка, знайдений Д. Т. Березовцем в 1949 р. на Путивльщині, до складу якого, поміж іншим, входили фібули, сережки, браслети і деякі інші речі, подібні до наших. Дата цього скарбу — VIII ст. — може бути встановлена на підставі характерної пряжки, аналогії до якої вбачаємо серед матеріалів Криму (верхній шар Суук-Су)³ та Північного Кавказу.

Фібули, зустрінуті у Пастирському скарбі 1949 р., за своєю схемою відносяться до типу антропоморфних. Проте техніка їх цілком відмінна від техніки виготовлення звичайних антропоморфних фібул VI—VII ст.ст. н. е., які, між іншим, неодноразово знаходили і на самому Пастирському городищі. Взагалі всі фібули VI—VII ст.ст. виготовлені технікою виливання по восковій моделі і тому відзначаються значною масивністю. В нашому ж скарбі маємо бляшані фібули, зроблені технікою вирізання та штамповки.

Порівнюючи ці чотири скарби — Пастирський скарб 1898 р., Пастирський 1949 р., Івахниківський та Харівський, можемо виділити комплекс речей, який, очевидно, повинен характеризувати собою певний хронологічний етап.

До цього комплексу входять бляшані фібули схематизованої антропоморфної форми, часто прикрашені орнаментом, виконаним технікою

¹ Д. Т. Березовець, Харівський скарб, Археологія, т. VI, 1952, стор. 109—119.

² Н. Е. Макаренко, Материалы по археологии Полтавской губернии, ч. I, Полтава 1908.

³ Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, ч. II, ЗООИД, т. XXVII.

тиснення; браслети з потовщеними кінцями, порожні всередині; сережки пастирського типу, литі по восковій моделі; сережки, порожні всередині, прикрашені гронами зерні, „дзвіночки“, які складаються з двох півкульок, і деякі інші речі, відсутні в Пастирському скарбі (наприклад, гривни, виготовлені з срібного прута, з характерним замком, наявні в Івахниківському та Харівському скарбах).

Окремі категорії речей, що входять до цього комплексу, неодноразово зустрічалися у вигляді випадкових знахідок окремими одиничними екземплярами.

Дата цього комплексу може бути встановлена більш-менш точно. Основою для неї є, по-перше, те, що Івахниківський і Харівський скарби мали у своєму складі деякі речі, які зустрічалися в інших, добре датованих за допомогою монет комплексах; по-друге, завдяки тому, що деякі речі, які входять до цього комплексу, зустрінуті в складі інших, також більш-менш датованих комплексів; нарешті, на підставі деяких загальних зауважень.

В комплексі, про який іде мова, фібули, відлиті по восковій моделі, характерні звичайно для часу VI—VII ст. ст., не зустрінуті ні разу; отже, очевидно, цей комплекс повинен мати трохи інше хронологічне визначення. Схема пастирських фібул надто спрощена і вже майже втратила властиві їй антропоморфні обриси. Оцінюючи загальну еволюцію форми, треба визнати, що цей тип є відносно більш пізнім, ніж масивні фібули VI—VII ст. ст.

Найближчою аналогією пастирським фібулам є фібули з Харівського скарбу, датованого ~~IV~~ ст. н. е. Дуже близькою аналогією, цілком ідентичною і за технікою виготовлення, і за характером форми, і за принципом орнаментативності (хоч мотиви орнаментативності тут значно відмінні), є також фібули. (числом дві) з Івахниківського скарбу. Але останні являють собою екземпляри ще більш схематизовані, отже ще більш відмінні від антропоморфних фібул VI—VII ст. ст., які, безперечно, правили за прототип. Івахниківські фібули займають у схемі Б. А. Рибаків останнє, найпізніше місце¹. Івахниківський скарб датується, як зазначено, VIII — початком IX ст. Ця дата добре узгоджується з іншими даними, оскільки івахниківські фібули емпірично з'ясовуються як трохи більш пізні, ніж пастирські або харівські; отже, датування Івахниківського скарбу цілком підтверджує дату пастирських фібул VIII ст. н. е.

Дуже близьку аналогію нашим фібулам становлять два уламки срібних фібул, знайдені на тому ж Пастирському городищі, що зберігаються тепер у Державному історичному музеї в Москві². Проте обидва ці уламки не датовані і не можуть служити підставою для датування нашого скарбу.

„Дзвіночки“ або „гудзики“ знаходять собі аналогію серед відповідних речей, відомих між старожитностями Лівобережжя, зокрема у салтівській культурі, де вони датуються також VIII ст. Близькі до наших екземплярів зустрілися і в Івахниківському скарбі.

Добре датованою групою речей є сережки у вигляді порожньої всередині кульки з пірамідками і гронами зерні. Такі сережки окремими знахідками неодноразово траплялись на Пастирському городищі раніше. Їх форма служила вихідним типом для височних кілець, характерних для культури Київської Русі³.

Проте виникнення і поширення сережок цього типу відноситься до більш давнього часу. Найбільш ранній випадок їх знаходження трапився

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М. 1948, стор. 58.

² Древности Приднепровья, вып. VI, табл. XX, 400.

³ Г. Ф. Корзухина, О технике тиснения и перегородчатой эмали в древней Руси X—XII вв., КСИИМК, вып. XIII, М.—Л. 1946, стор. 48—51.

в Залевкинському скарбі, опублікованому О. О. Бобринським¹. Цей скарб має незвичайний для раннього середньовіччя у середній Наддніпрянщині характер. Добре датованими (до того ж, очевидно, найбільш ранніми) речами у його складі були бляшки у вигляді „городків“ того типу, який відомий ще в пізньосарматські часи, а пізніше зустрічається в кримських могильниках типу Суук-Су, датованих VI—VII ст. ст.

Г. Ф. Корзухіна з повною підставою порівнює сережки цього типу, знайдені раніше на Пастирському городищі, з відомим типом сережок раннього періоду Київської Русі, що мають форму посудинки, пляшки.

Отже, якщо датувати Залевкинський скарб часом близько VII ст. н. е., то дата пустотілих сережок на основі його аналогії може бути визначена часом, починаючи від VII ст. Але дуже важливо відзначити, що сережки цього типу ніколи не зустрічалися в комплексах VI—VII ст. ст., зокрема у скарбах типу Мартинівки², Хацьків³, Малого Ржавця⁴, Крилоса⁵ і ін., і, навпаки, значна кількість абсолютно подібних сережок (в тому числі чотири золотих і кілька срібних) входили до складу Харівського скарбу, датованого VIII ст.

Таким чином, загальна дата порожнотілих сережок, прикрашених зерню, в межах VII—VIII ст. ст., скоріше VIII ст., не може викликати скільки-небудь серйозних заперечень.

Плоскі сережки, виготовлені шляхом відливання по восковій моделі, досі в добре датованих комплексах не зустрічалися, отже не можуть правити за основу для датування; і, навпаки, вони самі мають одержати хронологічне визначення через комплекс Пастирського скарбу 1949 р.

Проте дуже близькі за формою, загальним виглядом і оформленням сережки (правда, виготовлені більш складною технікою напаявання на пластинку) знайдено у складі Харівського скарбу. За своїм загальним типом вони, безперечно, становлять групу, споріднену з сережками пастирського типу і, очевидно, повинні датуватися дуже близьким, якщо не тим самим часом. До речі, і на самому Пастирському городищі відомі знахідки сережок цілком подібних Харівським.

Щодо браслетів з потовщеними порожнистими кінцями, то їх датування до останнього часу було більш-менш широким — в межах VI—VIII ст. ст., причому не було розроблено хронології їх окремих типів.

Цілком подібні нашим маємо браслети в Пастирському скарбі 1898 р. (точно не датованому), а також у Харівському скарбі. В більш ранніх скарбах VI—VII ст. ст. (Малий Ржавець, Крилос) зустрічаємо лише браслети з потовщеними кінцями — масивні, литі. У скарбах IX ст., наприклад у Полтавському скарбі 1905 р., зустрічаємо тонкі браслети із злегка потовщеними кінцями, також масивні, які, якщо до них придивитися ближче, являють собою роду „напівфабрикат“ для вироблення браслетів типу пастирських, тобто шматок дроту, який для виготовлення вказаних браслетів розплющувався на кінцях.

Враховуючи все це, можна висловити припущення, що дата браслетів типу Пастирського або Харівського скарбу 1949 р., тобто порожніх всередині, має бути визначеною в хронологічних рамках часу трохи пізнішого, ніж справжні браслети з потовщеними кінцями (масивні) того типу, який зустрічається у нас в скарбах VI—VII ст. ст. (Малий Ржавець) і добре датований серед матеріалів могильників типу Суук-Су також VI—VII ст. ст. н. е.

¹ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, СПб 1887, табл. XXI.

² В Київському історичному музеї.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. III, СПб 1898, табл. XIV.

⁴ Каталог выставки XI АС, К. 1899.

⁵ Коротка археологія західноукраїнських земель, Львів 1932, табл. XV.

Таким чином, датою наших браслетів повинно бути, відповідно до хронології цілого комплексу, VIII ст.

Отже, дата Пастирського скарбу 1949 р. визначається в дуже добре встановлених хронологічних рамках і не виходить за межі VIII ст. н. е.

Цим же часом датуються скарби Пастирський 1898 р. та Харівський; Івахниківський, який можна, безперечно, включити в ту ж групу пам'яток середньої Наддніпрянщини, проте, датується трохи пізнішим часом — VIII — початком IX ст.

Таким чином, цілком виразно окреслюється комплекс ювелірних виробів VIII ст., який повинен характеризувати стан ювелірного виробництва південної частини східних слов'ян у період, який до недавнього часу вважався майже зовсім не представленим фактичним матеріалом.

Значення Пастирського скарбу 1949 р. полягає, між іншим, в тому, що він дозволив пов'язати один з одним комплекси Пастирського скарбу 1898 р. та Івахниківського, які в своєму складі не мали однакових речей і датувалися незалежно один від одного: перший цілком гіпотетично, другий на основі аналогій приблизно одним і тим самим часом. Комплекс Пастирського скарбу, який включає до свого складу речі, характерні як для одного, так і для другого, поєднуючи елементи, властиві для обох, таким чином підтвердив правильність думки про хронологічну близькість обох скарбів.

Внаслідок виділення комплексу ювелірних виробів VIII ст. стало можливим пов'язання ювелірного ремесла антського часу з ремеслом Київської Русі, оскільки скарби типу пастирських та Харівського мають у собі деякі елементи, що, безперечно, пов'язують їх з комплексом антського часу (здаємо хоча б фібули або браслети), а через скарби типу Івахниківського та Полтавського пов'язуються з комплексами раннього часу Київської Русі (Копіївський скарб)¹. Особливо показовий в цьому відношенні Полтавський скарб 1905 р., датований IX ст., який, проте, включає до свого складу цілком типові височні кільця сіверянського та радимичського типів, характерні вже для культури Київської Русі².

Особливе значення визначеного комплексу намічається ще й в тому, що він є безперечною ланкою в безперервному розвитку місцевого автохтонного ювелірного виробництва, яке повинно характеризувати собою місцеву наддніпрянську культуру, на відміну від майже рівночасних комплексів типу Фативізького скарбу. Останній, безперечно, має аналогії серед аварських старожитностей VII—VIII ст. ст., або скарбів типу Перещепинського³, Вознесенського⁴, Келегейського⁵ та ін., які виявляють багато елементів більш південної, степової причорноморсько-сарматської культури, не говорячи вже про велику кількість привізних предметів.

Слід ще підкреслити ту обставину, що скарб, який ми розглядаємо, був знайдений на території Пастирського городища, де неодноразово траплялись речі ювелірного, а також ковальського виробництва. Ці знахідки свідчать про те, що у ранньосередньовічні часи тут існував якийсь великий ремісничий центр місцевого землеробського населення.

¹ Н. Лінка, Копіївський скарб, Археологія, т. II, К. 1948, стор. 182—196.

² Н. Е. Макаренко, Матеріали по археології Полтавської губ., ч. I, Полтава 1908.

³ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, № 34; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, М.—Л. 1935; М. В. Фармаковский, К изучению Перещепинского клада. Блюдо епископа Патерна, ИАК, вып. 49, стор. 117—127; В. Бенешевич, К изучению Перещепинского клада. Надписи и клейма на сосудах, ИАК, вып. 49, стор. 101—116; Л. Моисеев, К изучению Перещепинского клада. Сасанидское серебряное блюдо, ИАК, вып. 54, стор. 27—37 та ін. Література, присвячена Перещепинському скарбу, дуже обширна.

⁴ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, т. III, К. 1950, стор. 37—63.

⁵ Літопис Херсонського музею, вип. VIII, Херсон 1927, стор. 15—16.

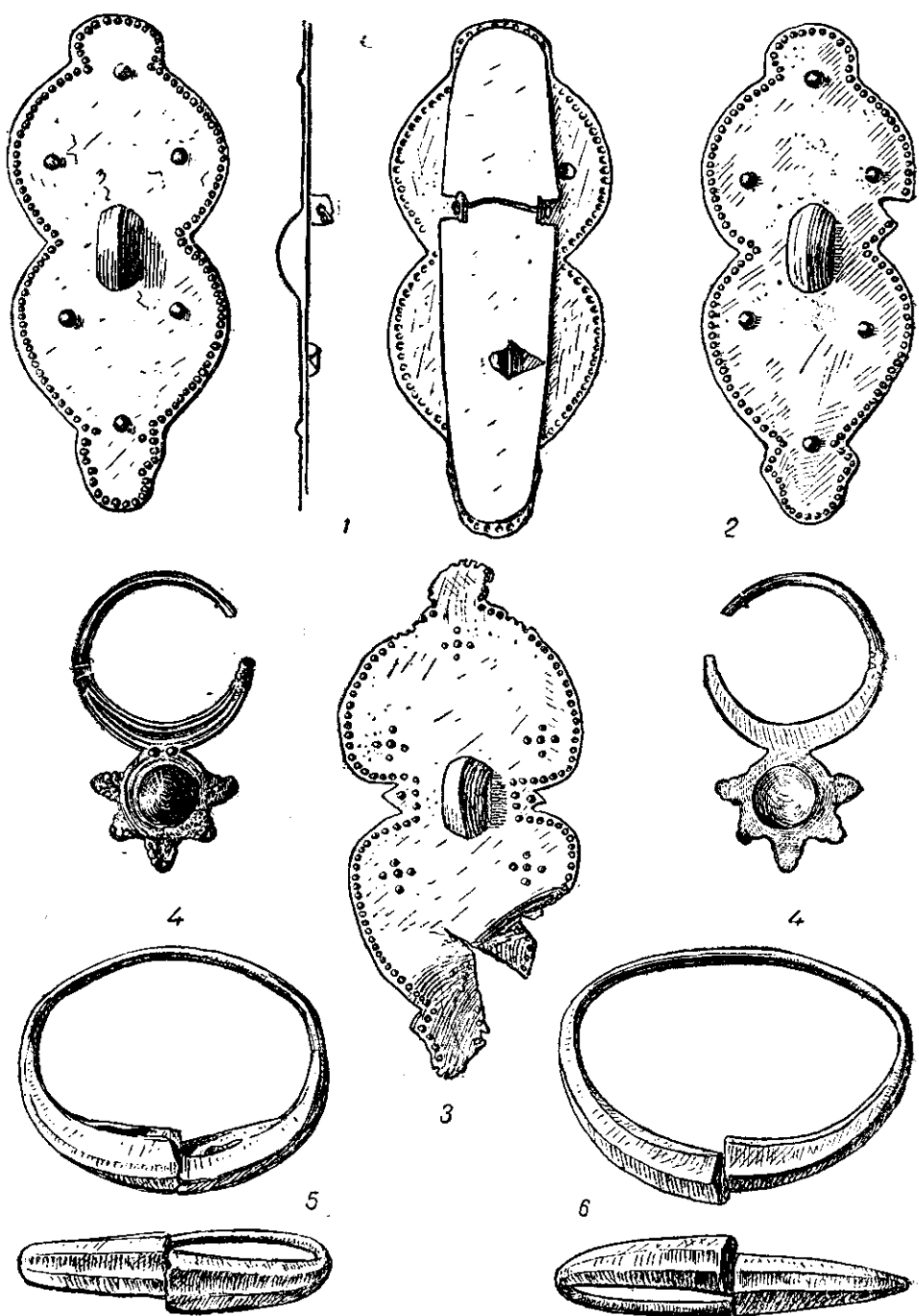

Табл. I. Речі Пастирського скарбу.
 1 — 3 — фібули; 4 — сережка пастирського типу; 5—6 — браслети з розширеними кінцями.

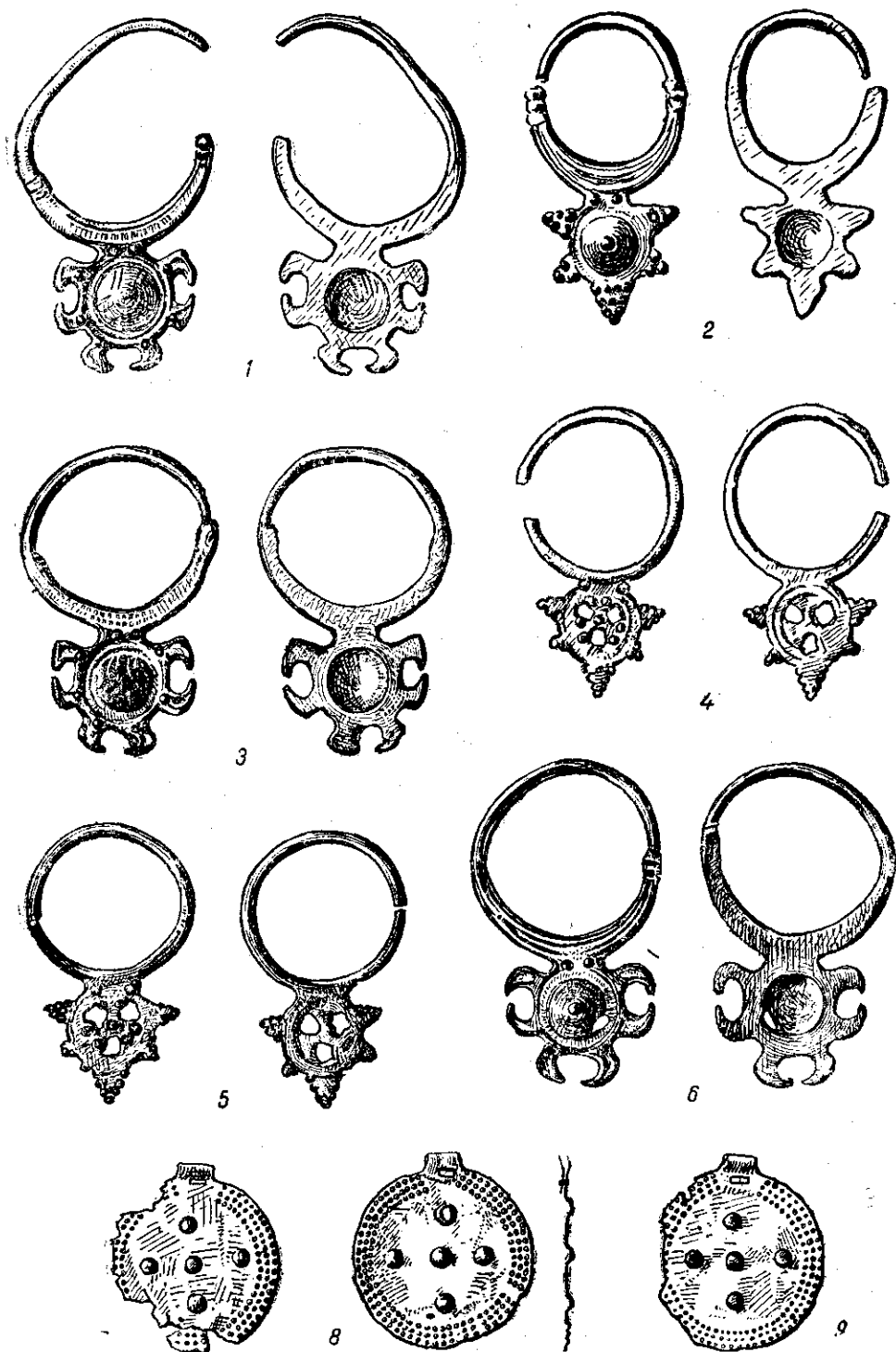

Табл. II. Речі Пастирського скарбу:
1—6 сережки пастирського типу; 7—9 підвіски-дукачі.

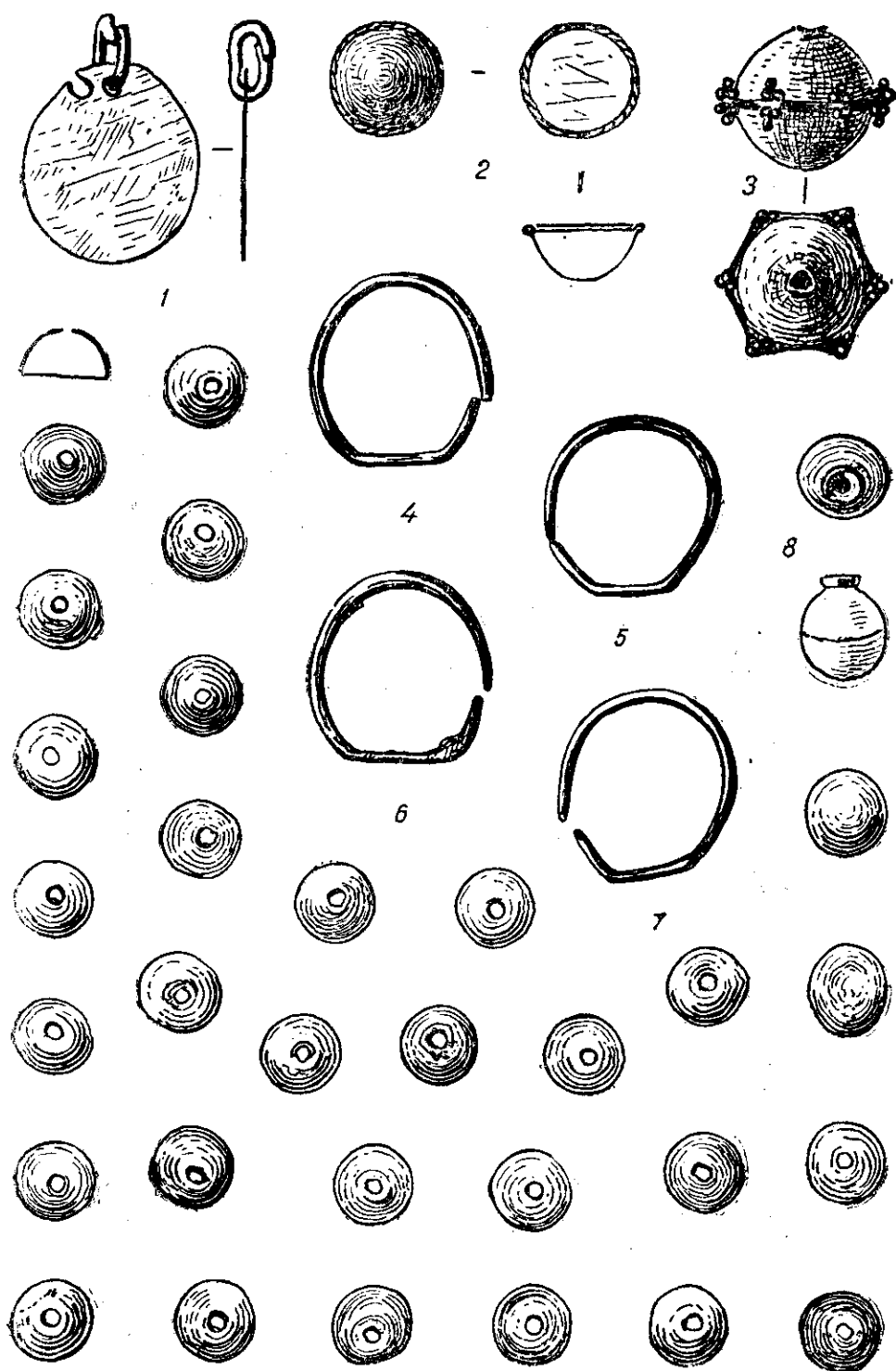

Табл. III. Речі Пастирського скарбу:

1 — підвіска-дукач; 2 — уламок сережки; 3 — кулька від сережки; 4—7 — дужки від сережок; 8 — бубонець „дзвіночок“; решта — половинки від бубонців „дзвіночків“.

Табл. IV. Речі Пастирського скарбу:

1—9 — янтарні намистини; 10, 14, 18, 19, 21, 23, 26 — скляні намистини; 11—13, 15—17, 20, 22, 24, 25 — намистини з кольорової маси; 27—29 — половинки від кульок; 30, 31 — уламки підвісок.

Справді, ні один пункт у середній Наддніпрянщині досі не дав такої кількості і такої різноманітності ювелірних виробів VII—VIII ст. ст. н. е (відносно VI ст. залишаємо питання відкритим — досі невідомо з Пастирського жодної речі, яка б була певно датована цим часом), як це городище. Можливо, саме залишки майстерень відкриті тут у 1949 р.¹

Не можна, проте, ігнорувати той факт, що чотири сережки, знайдені у складі Пастирського скарбу 1949 р., були відлиті в одній формі, а тим більше, що, очевидно, те ж саме можна твердити і щодо одної сережки з скарбу 1949 р. і другої з скарбу 1898 р. Так само, безперечно, можна твердити, що наші дві фібули (табл. I, 1, 2) вийшли з однієї майстерні. Якби збіг мав місце тільки в межах одного скарбу, висновок, можливо, був би ще передчасним. Але коли мова йде про два різних скарби, знайдені у різні часи, не може бути жодного сумніву, що місце виробництва принаймні цих речей знаходилося на самому городищі.

Отже, в зв'язку з цим постає дуже важливе питання про виникнення великих ремісничих центрів у середній Наддніпрянщині у ранньосередньовічні часи, яке не може не стояти поряд з центральним питанням про суспільну організацію пізньоантського, тобто східнослов'янського, суспільства, яке стояло на порозі створення Київської Русі.

В цьому безперечне значення Пастирського скарбу 1949 р. та пам'яток, які в історичному плані повинні займати споріднене місце.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

ПАСТЫРСКИЙ КЛАД 1949 г.

Резюме

В 1949 г. на Пастырском городище, известном многочисленными находками вещей VII—VIII вв. н. э., был найден клад, в состав которого входили фибулы, браслеты с расширенными концами, серьги, подвески, бубенчики, бусы и другие более мелкие предметы. На основании аналогий и общего характера вещей Пастырский клад 1949 г. датируется VIII в. н. э.

Учитывая, что материалы VIII в. в среднем Приднепровье изучены пока еще довольно слабо, Пастырский клад 1949 г., как памятник ювелирного ремесла восточных славян VIII в. н. э., для археологической науки представляет огромный интерес.

¹ М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастырском городище в 1949 г., КСИИМК, вып. XXXVI, М.—Л. 1951, стор. 155—164.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ПЛУГ З ТОКАРІВСЬКОГО ТОРФОВИЩА

У фондах Сумського обласного краєзнавчого музею знаходиться унікальна пам'ятка — древній плуг з горизонтальною ріжучою частиною¹.

Відомості про умови знаходження цього плуга дуже лаконічні: в інвентарній книзі записано, що його знайдено в 1921 р. біля с. Токарі, Сумського району при добуванні торфу.

Плугом це знаряддя можна назвати тому, що його робоча частина при оранці могла пересуватись тільки паралельно земній поверхні, а не під кутом, як соха чи рало.

Повзун та гряділь плуга зроблено з розсохи (очевидно, дуба), поверхня якої від довгого перебування у торфі обвуглилась і порепалась. Повзун має довжину 0,65 м, висоту 10 см і ширину (в місці, де починається розгалуження) 12 см. Поздовжній переріз повзуна має вигляд клина (рис. 1), поперечний — прямокутника. Нижня поверхня його добре заглажена в процесі роботи.

Гряділь товще повзунка і відходить від нього під кутом близько 65°. Верхня частина гряділя трохи скривлена набік і пригнута донизу, що, можливо, є наслідком деформації від перебування в торфі. Кінець гряділя обламаний, що не дало змоги встановити його справжню довжину.

В тильному кінці повзуна (в п'ятці) зроблено вертикальний прямокутний отвір розмірами 3×4 см. Другий прямокутний отвір розмірами $8,5 \times 2,5$ см, орієнтований довгим боком по поздовжній осі плуга, є на згині гряділя. Отвір зроблено перпендикулярно до площини згину, що відповідає куту близько 45° по відношенню до повзуна.

Плуг з усіх боків обтесаний, тильний його кінець (п'ятка), як це добре помітно, відрубаний, а не зрізаний пилкою.

Плуг, безумовно, мав залізний наральник, бо якби ним орали без залізного наральника, то повзун, пересуваючись під дерновим шаром паралельно йому, тільки зворушував би землю. Крім того, подібний плуг був би неміцний — від першої перепони на своєму шляху повзун неминує зламався б.

Якщо припустити, що плуг мав залізний наральник, то його конструкцію та роботу можна уявляти собі такими. В отворі, що знаходиться в тильному кінці повзуна, закріплювався стоек, який служив опорою для міцного дерев'яного бруса, що проходив через отвір у гряділі. Верхня частина цього бруса була ручкою, за яку орач тримався руками. Нижня, ширша частина бруса, охоплювала повзун і своїм кінцем входила в наральник, обійма якого служила одноразово і муфтою, що скріплювала між собою повзун і брус.

При такій конструкції шар землі, підрізаний наральником, перегортався брусом на два боки — брус виконував функцію відвальної дошки.

¹ В сучасній інвентарній книзі зареєстрований під № 4520; у старій — під № 8220.

Брус (відвальна дошка) давав змогу добре керувати заглибленням: наральника в землю. Натискуючи на ручку вперед, орач тим самим заглиблював кінець наральника в ґрунт; натискуючи на ручку назад, він натискував на п'яту повзуна і піднімав кінець наральника догори.

Пересувався такий плуг тваринами. Ярмо укріплювалось (якщо тягловою силою були воли) на гряділі чи якомось інакше. Найімовірніше, що гряділі був досить довгим і ярмо укріплювалось безпосередньо на ньому.

Таким чином, описаний вище плуг був досить досконалим на той час сільськогосподарським знаряддям.

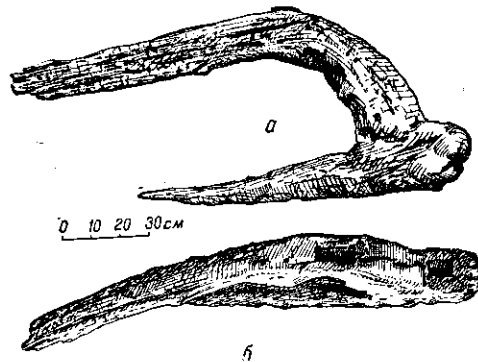

Рис. 1. Плуг з Токарівського торфовища:
а — вигляд збоку; б — вигляд зверху.

При археологічних розкопках часто знаходять наральники, але нам невідомі знахідки дерев'яних частин плугів. Відсутність цих аналогій утруднює датування плуга з Токарівського торфовища. Проте нам здається, що плуг, судячи з його складної конструкції, відноситься до другої половини I тисячоліття н. е. і повинен бути пов'язаний з одним із слов'янських поселень.

Етнографічні матеріали свідчать, що у різних народів Європи відомі майже аналогічні плуги з горизонтальною ріжучою частиною. Правда, ці плуги виготовлені не з розсох, а з окремих скріплених між собою дерев'яних конструкцій, але складові частини їх ті ж самі: в них ми легко знайдемо елементи нашого плуга.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦ

ПЛУГ ИЗ ТОКАРЕВСКОГО ТОРФЯНИКА

Резюме

Найденный в торфянике деревянный плуг является пока единственной на территории УССР находкой подобного рода.

Конструкция плуга свидетельствует о том, что железный наральник во время вспашки находился в горизонтальном положении. Подрезанная наральником земля переворачивалась на обе стороны своеобразным отвальным приспособлением — деревянным стержнем. Хорошее управление плуга обеспечивалось при посредстве держака, или ручки, соединенной с ползуном.

По мнению автора, плуг может быть датирован второй половиной I тысячелетия н. э.

О. П. ЧЕРНИШ

ПРО СПОСІБ ВИГОТОВЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Якщо питання про спосіб виготовлення ямково-гребінцевої кераміки вже досить опрацьоване, то техніка виготовлення трипільської кераміки до цього часу ще зовсім не висвітлена, навіть у працях, спеціально присвячених цій кераміці¹. В кращому разі говориться, що трипільці виготовляли кераміку ручним способом.

Величезний фактичний матеріал, зібраний в результаті довголітнього вивчення трипільської культури, дає вже можливість конкретно поставити питання про спосіб виготовлення трипільської кераміки. Перш ніж перейти до характеристики цього способу, необхідно коротко відмітити особливості виготовлення ямково-гребінцевої кераміки. Спеціалісти, що вивчали цю кераміку, встановили безсумнівний факт розламування посудини та фрагментів посуду по спаю чи шву стрічок глини, з яких вони були зліплені². На основі явища розламування посудин по спаю стрічок глини і був встановлений стрічковий спосіб ручного виготовлення посуду ямково-гребінцевої кераміки. При стрічковому способі в місці спаю чи шва стінка посудини створюється з двох паралельних скошених стрічок глини. Інколи в місці спаю спостерігалися заглибини на краю однієї стрічки і виступи (шипи) на краю другої стрічки. Деякі дослідники в своїх працях наводять і профілі лінії стику стрічок глини. Так, наприклад, Айліо подає розрізи лінії спаю стрічок глини при стрічковому способі виготовлення кераміки. На наших рисунках видно глибоку западину на одній стрічці глини і великий шип на другій³ (рис. 2, 1, 2). Так скріплювалися стрічки глини при стрічковому способі виготовлення. Подібного явища не вдалося знайти ні на одному фрагменті трипільського посуду, який розпався по шву.

Це говорить про те, що техніка виготовлення трипільської кераміки відрізняється від стрічкового способу виготовлення.

При стрічковому способі, з метою забезпечення найбільшої міцності посудин, площу країв спаю стрічок глини намагались зробити якнайширшою. Для стрічкового способу явище розламування посудин по горизонтальних лініях є найхарактернішою рисою. Все ж на стоянках з ямково-гребінцевою керамікою інколи зустрічалося розламування посудин на

¹ М. Красников, Трипольская керамика, СГАИМК № 3, 1931; А. Кульська, Кераміка трипільської культури. Трипільська культура, т. I, К. 1940.

² J. Ailio, Die Steinzeitliche Wohnplatzfunde in Finland, Helsingfors 1911; Н. Бортвин, Из области древнесибирской керамики, ЗРАО, т. II, 1915; М. В. Воеводский, К изучению гончарной техники народов СССР, Этнография, т. 4, 1930; А. Спицын и В. Каменский, Стоянка каменного века близ Балахны, СПб 1915; М. Я. Фосс, Керамика Федоровской стоянки. Труды секции археологии РАНИОН, 1930.

³ Ailio, там же.

частини і у вертикальному напрямку. Так, наприклад, А. А. Спицин відмітив знахідку кількох фрагментів посуду на Балахнинській стоянці, які ламались у вертикальному напрямку¹; дослідник прийшов до висновку, що цей вертикальний розлом, мабуть, пов'язаний з іншим способом виготовлення посуду.

Спостереження за трипільською керамікою дають можливість відмітити, що частина посуду розламується не тільки по горизонталі, а й по вертикалі. Отже, ця кераміка виготовлялась іншим способом, ніж стрічковий.

У зв'язку з цим необхідно розглянути дані етнографії про

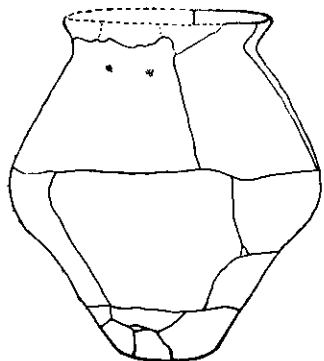

Рис. 1. Біконічна посудина із слідами розпаду на частини в горизонтальному і вертикальному напрямках (1/4 н. в.).

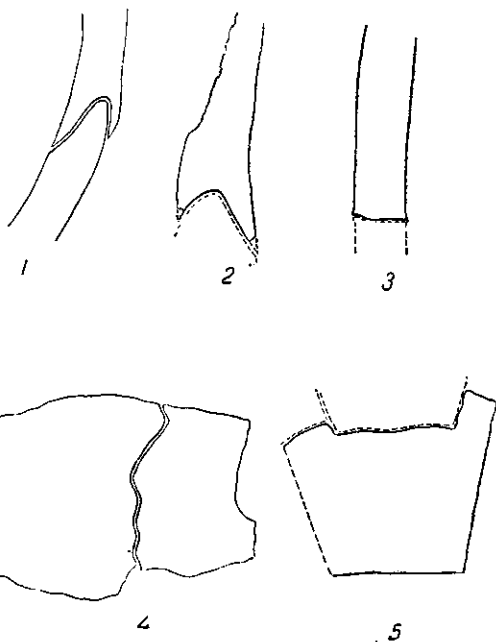

Рис. 2. 1, 2 — профілі стику стрічок глини при стрічковому способі ручного ліплення з пластин; 3 — профіль лінії стику пластин глини при способі ручного ліплення з пластин; 4, 5 — типи обрізів країв пластин глини (хвиляподібний і перпендикулярний обрізи).

виготовлення посуду способами, в результаті яких посуд розламується на частини по швах спаю як по горизонтальних, так і по вертикальних лініях.

М. В. Воеводський, спостерігаючи фрагменти стародавньої кераміки Східного Сибіру з слідами розламування посудин на частини у вертикальному напрямку, прийшов до висновку, що це явище є наслідком застосування якутського способу ручного ліплення².

Якутський спосіб ручного ліплення найкраще описав В. І. Подгорбунський³. Згідно з його описом, якути з розмішаної глини роблять прямокутні вальки, які потім розрізаються на чотири частини і розплющуються дерев'яним молотком на широкі листи глини. Останні розрізуються ножом на трапецеподібні пластини, широкі сторони яких приліпляються до обруча і зліплюються між собою, причому дещо посудини створюється вузькими сторонами трапецеподібних пластин. Після зліплення цих глиняних пластин вінця посудини з обручем відрізають. Виготовлена якутським способом посудина має чотири вертикальні шви, відповідно до чотирьох пластин глини.

Вертикальні шви розламу посудин спостерігалися і в місцевостях, де застосовувались інші способи виготовлення посуду.

¹ А. Спицин и В. Каменский, Стоянка каменного века близ Балахны, СПб 1915, стор. 8.

² М. В. Воеводский, К изучению гончарной техники народов СССР, Этнография, т. 4, 1930.

³ В. И. Подгорбунский, Заметки о гончарстве якутов, Иркутск 1928.

У 1926 р. Д. К. Зеленін спостерігав в с. Зеренді, Акмолінської області, кільцевий спосіб, при якому посудина виготовлялася шляхом накладання кілець глини певного діаметра одне на одне. Ширина кілець 6 см. Денця посудини виліплювалося з одного куска глини¹. Кільцевий спосіб виготовлення посуду спостерігався і в Бразилії. Бразильці на нижньому краю кільця глини видавлювали довгасту западину, в яку входив край денця або верхній край попереднього кільця². Виготовлена кільцевим способом посудина має крім кількох горизонтальних швів один вертикальний.

У 1930 р. М. В. Воеводський спостерігав поблизу Ташкента своєрідний середньоазіатський спосіб виготовлення посуду великих розмірів (до 2 м). За цим способом широкі і довгі прямокутні пластини глини ставились на ребро і зліплювались між собою. На одержаний циліндр ставили верхню частину посудини, зліплена з трапецеподібних пластин глини. Таким способом виготовляли величезні корчаги для води і зерна³. Посудина мала кілька горизонтальних швів і один вертикальний.

Усі ці етнографічні дані дають нам право підійти до визначення способу виготовлення трипільської кераміки, який має багато аналогічних рис з вищеописаними способами.

Трипільську кераміку виготовляли способом ручного ліплення з пластин глини. Маючи багато спільного з якутським, кільцевим і середньоазіатським (горизонтальні і вертикальні шви), він має і свої особливості. Реконструкція його стала можливою на основі спостережень і вивчення багатьох трипільських посудин та їх фрагментів, які розламались на частини по швах спаю.

Після очищення глини від різних домішок її розмішували і відстоювали. Далі глину зліплювали у великі округлі куски, що були своєрідними первинними заготовками для ліплення посуду. При археологічних розкопках дуже часто зустрічаються такі невипалені круглі куски глини. Так, наприклад, Трипільською археологічною експедицією 1940 р. біля житла № 3 Володимирівського трипільського поселення знайдено кілька таких заготовок. Подібні глиняні круглі куски виявлені тут і в 1946 р. Круглі глиняні заготовки розплющувалися каменями та різним дерев'яним знаряддям на великі листи глини, які розрізували на прямокутні, трапецеподібні, трикутні та іншої форми пластини. Розмір пластин і їх форма визначались розміром і типом посудин, які мали виготовити. Проведено дослідження багатьох трапецеподібної, прямокутної та трикутної форм фрагментів розламаних посудин. Після виготовлення таких пластин приступали до ліплення проводжуваного на твердій основі, якою могли бути різні округлі предмети і спеціальні глиняні форми. Для цієї мети могли служити так звані „правила“, якими могли також вигладжувати посуд зсередини. Так звані „трипільські конуси“, мабуть, були формами для виготовлення посуду.

На основі спостережень над розламаними трипільськими посудинами можна вказати на ряд особливостей у виготовленні їх способом ручного ліплення з пластин: денця великих посудин (висотою від 50 см і більше) ліпилися з багатьох трикутних пластин глини; денця посудин середнього розміру (висотою від 30 до 50 см) ліпились з двох-трьох пластин глини, а денця посудин висотою до 30 см ліпились цілими (рис. 3, 2, 6).

Денця виліплювали, прикладаючи одну пластину глини до другої. Під нажимом рук гончаря вогкі пластини глини міцно приліплювались

¹ Д. К. Зеленін, *Примитивная техника гончарства налепом в Восточной Европе*, Етнографія, т. I, 1927.

² F. Kraus, *In der Wildnissien Brasilien*, Leipzig 1911, стор. 282—283. Рисунок, вміщений на стор. 283, детально ілюструє техніку виготовлення посуду в Бразилії.

³ М. В. Воеводський, *К изучению гончарной техники народов СССР*, Етнографія, т. 4, 1930.

одна до одної. Денця посудин завжди виготовляли з невеликою стінкою, про що свідчать численні екземпляри таких денць. Дальший процес виготовлення посудини полягав у тому, що на цю нижню частину посудини (денця з невеликою стінкою) накладався ряд трапецеподібних пластин. На рис. 1 та на рис. 3, 1 зображено біконічну посудину з трипільського поселення біля с. Стіна, Томашпільського району, Вінницької області, яка складалася з трьох поясів зліплених між собою трапецеподібних пластин глини. Посудина має дві горизонтальні лінії спаю пластин і чотири вертикальні. Верхня частина посудини складається з чотирьох великих прямокутних пластин глини, а нижня — з трьох пластин. Барилкуваті посудини мали багато більше поясів трапецеподібних глиняних пластин. Місцем спаю пластин ніколи не був вичеревок посудини; пластини зліплювались, як правило, вище вичеревка або нижче нього¹. На рис. 3, 4, 7, 8 подані стінки піфосів, зліплені з трапецеподібних пластин. До вичеревка завжди прикладались ширші сторони трапецеподібних пластин, а до вінець чи днища — завжди вузьчі.

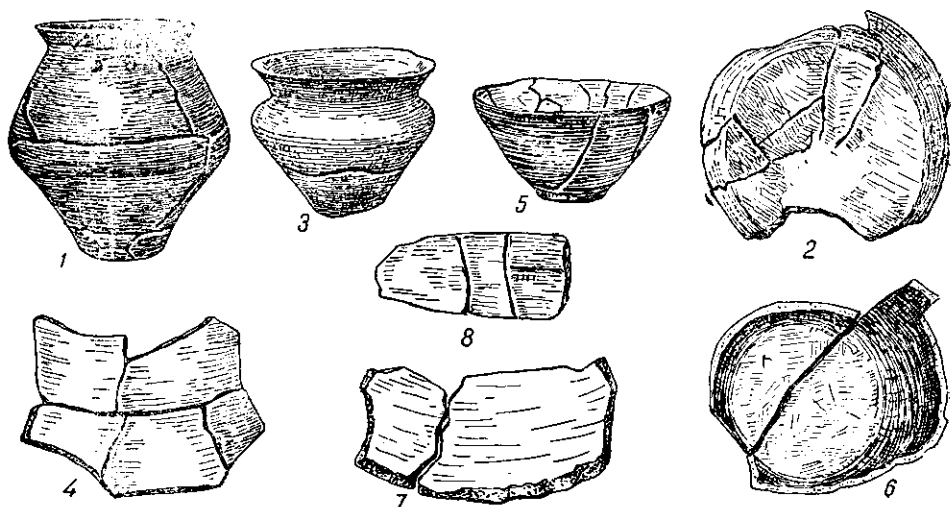

Рис. 3. 1, 3, 5 — посудини з слідами розпаду на частини; 4, 7, 8 — частини стінок посудин, складені з кількох пластинок; 2, 6 — денця посудин.

Міцного зчеплення глиняних пластин досягали двома способами: перший полягав у тому, що краї пластин відрізувались хвилясто і потім по цій хвилястій лінії пластини прикладались одна до одної (рис. 3, 3, 7; рис. 2, 4). Хвилястість до певної міри заміняла виготовлення пазів і шипів по краях, які спостерігалися при стрічковому способі. При другому способі міцного зчеплення пластин досягали шляхом перпендикулярного обрізування країв пластин (рис. 3, 6; рис. 2, 5).

Глибокі і великі миски та чаші також виготовлялись шляхом приліплювання до раніш виготовленого денця з невеличкою стінкою ряду глиняних пластин (рис. 3, 5).

На основі вивчення країв фрагментів посудин, виготовлених способом ручного ліплення з пластин, а також шляхом практичних спроб встановлено типовий розріз лінії спаю пластин при виготовленні трипільського посуду цим способом: лінія стику пластин в розрізі майже зовсім пряма і перпендикулярна до поверхні стінок посудини (рис. 2, 3).

Нижню половину великих посудин виліплювали на твердій основі до місця найбільшої ширини. Потім її знімали з цієї основи і далі ліпили до вінець.

¹ Зустрічаються невеликі біконічні посудини, зліплені по вичеревку з двох пластин.

Після виліплення шви зчеплення пластин дуже ретельно вигладжували — на всіх трипільських посудинах спостерігається старанне вигладжування поверхні, яке проводили черепашками, кістяними лощами, різними дерев'яними лопаточками та іншим знаряддям.

Подібне вигладжування посудин відоме і з етнографічних матеріалів. Відомо, що якути після виліплення посудини зовнішню сторону обробляли дерев'яною лопаткою. Д. К. Зеленін відмічає, що при кільцевому способі після виліплення посудини проводився процес „шліфування“; зовнішню сторону посудини вигладжували мокрою рукою, далі поверхню вишкрябували тупим лезом дерев'яного ножа, потім зовнішню поверхню знов вигладжували мокрою рукою, а зсередини підтримували рукою в тому місці, де вигладжували¹. Після такого „шліфування“ сліди горизонтальних і вертикальних швів між пластинами глини знайти дуже важко. Ще трудніше простежити ці сліди, коли посудина покрита ангобом, розписом і випалена.

Способом ручного ліплення посуду з пластин трипільці найчастіше користувались для виготовлення посуду висотою від 15 см до 1 м і більше; посудини нижчі 15 см найчастіше виліплювали з одного чи двох кусків глини.

Техніка виготовлення найдавнішої кераміки на території Української РСР ще не досліджена, і говорити про якийсь єдиний ручний спосіб виготовлення посуду буде помилкою, бо цей спосіб в своєму розвитку пройшов кілька стадій. На думку Ф. Енгельса, самою ранньою стадією було обліплення корзин глиною². Отже, мусило пройти багато часу, поки людина від цієї стадії перейшла до ліплення посуду стрічковим чи пластинчастим способом. Висока якість трипільського посуду свідчить, що спосіб ручного ліплення посуду з пластин є одним з вищих етапів розвитку ручної техніки ліплення. Даний спосіб застосовувався напередодні появи ручного гончарського круга, бо від використання твердої конічної основи до появи останнього лише один ступінь.

Вищевикладений спосіб ручного ліплення з пластин спостережений на трипільській кераміці з добре відмученої глини без домішок, а решта посуду могла виготовлятися іншими прийомами.

А. П. ЧЕРНЫШ

О СПОСОБЕ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КЕРАМИКИ

Резюме

Статья посвящена совершенно не изученному до настоящего времени вопросу о технике изготовления трипольской керамики. На основании изучения трипольских сосудов из поселений возле сел Стена, Белый Камень, Кадиевцы и др. автор статьи установил факт разламывания сосудов на части по швам спая, проходившим по вертикальным и горизонтальным линиям, что дало возможность определить форму частей, из которых изготовлялся сосуд. Эти части (глиняные пластинки) имели трапецевидную, прямоугольную и треугольную формы. Лепка могла производиться на твердой основе. Выводы автора о возможности существо-

¹ Д. К. Зеленін, Примитивная техника гончарства налепом в Восточной Европе, Этнография, т. I, 1927.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К. 1948, стор. 92.

вания такого способа лепки подтверждаются этнографическими данными. Так, например, в сосудах, сделанных так называемым якутским, среднеазиатским и кольцевым способами ручной лепки были прослежены линии слепливания. Кроме того, на основании данных литературы установлено, что даже среди хорошо изученной ямочно-ребристой керамики, изготовленной ленточным способом, при котором разламывание сосуда происходит исключительно по горизонтальным швам, все же иногда встречаются сосуды с вертикальными швами, что свидетельствует об иной технике лепки. Наблюдения над трипольской керамикой позволили установить некоторые особенности применения способа ручной лепки из пластины в зависимости от размеров изготавливавшихся сосудов.

В. М. СОЛОВІЙОВА

ЗАСУВНИЙ ЗАМОК ДРЕВНЬОРУСЬКОГО ЖИТЛА

Серед залізних виробів, знайдених П. Третьяковим у 1938 р. під час розкопок на р. Ворсклі¹, знаходився погнутий предмет завдовжки 30 см, завширшки 1 см, що нагадує крюк для підважування м'ясної туші. Коротка частина цього предмета у два рази менша за довгу. Вона закінчується прямокутним загином завдовжки 2 см. Кінець довгої частини загнутий в петлю, крізь яку продіто тонке залізне кільце діаметром близько 2,5 см (табл. I, 4). Описаний нами предмет в реєстрі знахідок не згадується², мабуть він належить до виробів з верхнього горизонту культурного шару Петрівського городища, датованого XI—XII ст. ст.

Аналогічні предмети виявлені В. К. Гончаровим³ під час розкопок відомого Райковецького слов'янського городища XI—XIII ст. ст. і визначені дослідником як відмички, подібно до інших таких предметів, опублікованих в археологічній літературі⁴.

Проте збільшити кількість цих предметів за даними археологічної літератури нам заважає їх термінологічна невизначеність. Як легко переконатись на підставі вивчення літератури, одні археологи називають ці предмети відмичками, водночас визначаючи, що вони мають форму крючків, інші прямо називають їх крючками і ключами. При такій розбіжності в термінології всі відомі описи аналогічних предметів об'єднуються лише подібністю їхньої форми; тому, наприклад, знахідку з Шестовицького кургана X ст. можна віднести також до групи цікавих для нас предметів. В цьому кургані знайдено поховання майстра-зброяра. Інвентар поховання складався з таких предметів: ковадла, кліщів, молотка, точильного бруска, *колінчастого залізного стержня*, тесла та дерев'яного відра⁵. В інвентарі розкопок 1888 р. Старо-Рязанського городища згадується залізний крючок⁶. Під час розкопок на Княжій Горі М. Біляшевським⁷, поряд з побутовими речами, датованими X—XIII ст. ст., знайдені крючки. А. А. Мансуров на території Старо-Рязанського городища X—XIII ст. ст. знайшов в житлах залізні та мідні крючки⁸, що зазначені ним окремо від риболовних крючків. У Вишгороді знайдено залізний крючок і за-

¹ Матеріали експозиції „Київська Русь“, відкритої в Київському історичному музеї у 1949 р.

² П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли, Археологія, т. I, К. 1947, стор. 123—140.

³ Усне повідомлення В. К. Гончарова.

⁴ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве, Славянские древности, К. 1899, стор. 89, 157.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стор. 229 (колекції Чернігівського музею).

⁶ Каталог выставки XIV археологического съезда в Чернигове, Чернигов 1908, стор. 32, табл. XVI, № 346/305.

⁷ Н. Беяшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., К. 1892, стор. 16.

⁸ А. А. Мансуров, Древнерусские жилища (по материалам археологических раскопок в Ст. Рязани), Исторические записки № 12, 1941, стор. 78, жилища № 4, 8, 10, 11, 12, 16, 19.

лізну штабку з чотирма отворами¹. До цього переліку знахідок додамо залізний крючок з Бессарабії².

На жаль, оскільки ми не маємо будь-якого додаткового опису, функціональне призначення згаданих предметів лишається невідомим. На цій підставі можна вважати, що в минулому археологи знаходили подібні предмети у значно більшій кількості, але по причині необізнаності з побутовим призначенням цих предметів їх не виділяли з маси дрібного інвентаря розкопок і не згадували в публікаціях.

Ці предмети ми вважаємо гнутими ключами від древньослов'янських дверних засувних замків.

Найбільш древній гнутий залізний ключ опублікований М. Ю. Смішком³. Він знайдений в Неслухові, Львівської області, на поселенні культури полів поховань черняхівського типу (табл. I, 3). За своєю формою цей ключ де в чому відрізняється від ключа XI—XII ст. ст., відкритого Третьяковим на Петрівському городищі. Залізні ключі згадуються і в інвентарі поховань пшеворської культури, датованої Смішком I ст. до н. е. — кінцем III ст. н. е.⁴

Поряд із залізними предметами, знайденими у 1946 р. на Пліснеському городищі XII—XIII ст. ст., І. Д. Старчук⁵ відкрив і визначив ключ від засувного замка древнього типу. Цей ключ збігається по формі з ключем із Петрівського городища, відрізняючись від нього лише тим, що на робочому кінці він має не один, а два загини у вигляді вилки (табл. I, 1). Відповідним пліснеському ключу щодо форми ми вважаємо крючок з фігурним загином з Ірининської церкви у Києві⁶ та залізний подвійний крючок, знайдений на Княжій Горі⁷.

Подвійний ключ ми наближаємо за формою до пліснеського ключа, керуючись терміном „подвійний“ на зразок „подвійної“ голки за Спициним⁸ (табл. I, 2).

Ілюстрованим доповненням до визначених предметів слід вважати деякі зображення ключів у вигляді клейм, зроблені на денцях старорязанських посудин, датованих XI—XIV ст. ст.⁹ (табл. II, 7). Останнє твердження погоджується з тими знахідками, що їх занотовано в раніш наведеній літературі по Старій Рязані¹⁰. Крім того, в житлі № 12 виявлено залізний предмет з отвором, який можна вважати засувом, тобто замком¹¹.

Наведені факти дозволяють твердити, що на цій території древньої Русі засувні замки були широко розповсюджені.

До часу XI—XII ст. ст. відноситься також відкрита при розкопках середньовічного Херсонеса¹² черепиця з гончарським знаком-міткою, що відображає гнутий ключ, продітий крізь вічко (табл. I, 5). Можна припустити, що цей знак є міткою руського майстра-гончаря.

Звертає на себе увагу синхронність зображень гнутих ключів на гончарних виробих з різних, віддалених між собою територій (Стара

¹ Указатель выставки при III АС в Киеве, К. 1874, стор. 22, № 327.

² Каталог выставки XI АС, Скифские древности, стор. 75, № 1443.

³ М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К. 1948, стор. 121, табл. III, 15.

⁴ Там же, стор. 110.

⁵ І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, АП, т. I, К. 1949, стор. 83, рис. 5, 2.

⁶ Указатель выставки при III АС в Киеве, К. 1874, стор. 18, № 270.

⁷ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве, К. 1899, стор. 112, № 896.

⁸ А. Спицын, Памятники латенской культуры в России, ИАК, вып. 12, стор. 81, рис. 24.

⁹ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма, СА, т. VIII, 1946, стор. 294, табл. I, 5, 6.

¹⁰ Каталог выставки XIV археологического съезда в Чернигове, стор. 32, А. А. Мансуров, Древнерусские жилища, Исторические записки, № 12, 1941.

¹¹ А. А. Мансуров, там же, стор. 81.

¹² А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес XII—XIV вв., МИА, № 17, 1950, стор. 137, рис. 219.

Рязань — Херсонес), а також наявність графічної фіксації реального застосування гнутих ключів.

Вище вказувалось на те, що ключ з поселення полів поховань в Неслухові дуже подібний до ключа з Петрівського городища, хоч і не зовсім тотожний йому. Майже цілком схожий з ключем з Неслухова предмет, відкритий А. Є. Аліховою в мордовському могильнику XI—XIII ст. ст. на території басейну Оки¹. Аліхова називає його крючком, а також залізним стержнем; довжина його 15 см, за описом, він донизу звужений (табл. I, 6). Аліхова відмічає, що крючок вдвічі більшого розміру відкритий в II Казбецькому могильнику, датованому IX—X ст. ст. Цими дослідженнями встановлено наявність у могильнику великої кількості речей, які знайдено також і у слов'ян завдяки близькому сусідству мордви з слов'янськими племенами².

У повідомленні В. Й. Довженка про наслідки археологічного вивчення Вишгорода за 1934—1937 рр.³ подані зображення залізних ключів різних форм, знайдених під час розкопок городища. Серед них є відомі нам гнуті ключі, один з яких повністю відповідає опису, наведеному у вищезгаданій літературі про Вишгород (табл. II, 2). Близьким за формою вишгородському ключу є предмет, знайдений при розкопках фундаментів Десятинної церкви у Києві⁴, який належав до похоронного інвентаря дружинника X ст.

Знахідки гнутих ключів від засувних замків на території західних областей УРСР мають собі аналогію також на території Польщі і Чехословаччини. В Польщі⁵ знахідки таких ключів відповідають часу розповсюдження так званої провінціально-римської культури (табл. II, 3). В Чехії⁶, наприклад, відомі гнуті ключі X—XI ст. ст., зроблені з бронзи та заліза, відкриті під час розкопок городища Страдонич (на північний захід від Праги). Серед них зустрічаються екземпляри, що повторюють знайомі нам форми (табл. II, 1). Таким чином, гнуті ключі засувних замків спостерігаються на широких просторах, що їх займали древні слов'яни, — від Волги до Влтави, від Чернігова до Херсонеса. Ці предмети належать в основному до ранньофеодального часу, тобто зв'язані з розвитком майнової диференціації та приватної власності.

Лінгвістичні дані слов'янських мов, а також письмові руські першоджерела і етнографічні паралелі з побуту східних слов'ян стверджують достовірність археологічних знахідок ключів-крючків і поширюють ареал засувних замків далеко за археологічно встановлені межі.

В словнику В. І. Даля⁷ подаються відомості про ключ: „Ключ, спочатку клюка ж., крюк, крючок з прямим загином“. Ключем, схожим на крюк, „засувається селянський дверний замок у вигляді зубчастої засувки“. В давньослов'янській мові⁸ „ключ“, вихідне „клюк“, означав крюк, крючок за формою і водночас мав значення ключа від замка. В такому ж значенні слово „ключ“ вживається в сербській мові. В українській мові⁹ слову „ключ“ надаються аналогічні значення: наприклад,

¹ А. Е. Аліхова, Куликовский могильник, СА, т. X, 1948, стор. 278, 284.

² Там же, стор. 287.

³ В. Й. Довженко, Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр., Археологія, т. III, К. 1950, табл. II, 6.

⁴ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К. 1950, стор. 90, рис. 64.

⁵ J. Bartys, Osada z wczesnego okresu wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej w Goczykach, Przegląd Archeologiczny, rok 1933—1934, т. V, zes. 1.

⁶ Pič, Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum. Starožitnosti země České, Díl. II, Svazek 2, v Praze 1903, табл. XXXII, Bronzové a železné kliče.

⁷ В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, СПб.—М. 1905, див. „ключ“.

⁸ F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886, див. „kljuk“.

⁹ Б. Д. Грінченко, Словарь украинского языка, К. 1909, див. „ключ“.

ключ для замикання і відмикання замка; тичка з крючком для витягання відра з колодязя; зграя птахів, що летять один за одним і складають у польоті фігуру, подібну до гострого кута, одна сторона якого коротша за другу.

Аналогічне висловлення зафіксовано Далем у великоросів¹. У гуцулів „клюк“ — фігура дерев'яного крюка або дерев'яний колючок, загнутий під прямим кутом. „Ключа“ — дерев'яний крюк².

В польській мові (klucz) і в чеській (klíč) визначають подібні поняття³. Отже, назва „ключ“, надана крючку описаної вище форми, належить слов'янським мовам. Лінгвістичний матеріал стверджує древньослов'янську назву ключа, а також давність його вживання, яке відноситься до часів слов'янської мовної єдності.

На підставі даних слов'янських мов можна з більшою впевненістю виділити всі перелічені знахідки крючків з археологічного інвентаря, визначивши їх як ключі від замків. Таким чином, відомі нам два варіанти ключів-крючків (з Петрівського городища і з поселення черняхівської культури) зв'язуються з житлом древніх слов'ян. Етнографічні паралелі стверджують це припущення.

Гнутий залізний ключ знаходить собі аналогію в ключі від засувного замка для замикання дверей сучасного житла. Подібні ключі розповсюджені в селах Полтавської, Харківської, Житомирської областей, їх можна спостерігати також у Києві (табл. II, 4, 5).

Ключ, опублікований Смішком, як уже згадувалося, в деякій мірі відрізняється від ключів часів Київської Русі з Петрівського і Райковецького городищ. Проте він знаходить собі етнографічні паралелі, зокрема в Києві. Тут, на околиці міста, знайдено ключ, робоча частина якого повністю відповідає ключу культури полів поховань. Встановлено також, що цим ключем відмикається засувний замок із зубчиками. Подібним порівнянням стверджується належність гнутого залізного ключа черняхівського типу культури полів поховань до замка у формі засува із зубчиками.

Гнутий ключ з Петрівського городища в порівнянні з подібними сучасними ключами слід вважати належним до замка у вигляді засува з дірочками. Етнографічні матеріали свідчать, що ключі-крючки застосовуються для замикання як зубчастих засувів, так і засувів з дірочками. Зубчастий засув має вигляд залізної штаби з покарбованими вздовж краю зубчиками. Прикріплюється штаба скобками до дверного косяка або до дверей.

Дерев'яні, відповідно більші щодо розміру засуви давно вже відомі в етнографічній літературі⁴, так само як і залісні зубчасті засуви у вигляді штаби з довгим отвором посередині, що прикріплюється до дверного косяка за допомогою двох забитих крізь отвір у косяк цвяхів з розплющеними головками⁵ (табл. II, 6). Зубчастий засув має паралель в інвентарі слов'янського Райковецького городища XII ст.⁶

Цікавий залізний засув у вигляді штаби з позовжнім вузьким отвором посередині відкрив М. Біляшевський під час розкопок на Княжій Горі в 1891 р.⁷ У цього засува зубчики зроблені по краях отвору,

¹ В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, СПб.—М. 1905, див. „ключ“.

² Б. Д. Грінченко, Словарь украинского языка, К. 1909, див. „кльюча“.

³ F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886, див. „kljuk“.

⁴ В. Шухевич, Гуцульщина, Матеріали до українсько-руської етнології, т. II, Львів 1899, стор. 94.

⁵ М. Могильченко, Будівля на Чернігівщині, Глухівського пов. у с. Полошках, Матеріали до українсько-руської етнології, т. I, Львів 1899, стор. 90, рис. 15.

⁶ Повідомлення В. К. Гончарова.

⁷ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе 1891 г., К. 1892, стор. 18.

і засув пересувався, тримаючись на вбитих в косяк стержнях (табл. II, 7). Біляшевський, мабуть, не думав, що знайдений ним засув є замком, до якого треба було б пошукати ключа між добутими при розкопках предметами. В етнографічних матеріалах нам такий засув не зустрічався, проте ключ з Пліснеського городища до такого замка цілком підходить.

Вище згадувалось, що крім зубчастих засувів відомі засуви з дірочками, що пересуваються гнутими ключами¹. Такий засув має вигляд залізної штаби, по якій вздовж вибиті наскрізні дірочки-ямки. Укріплюється вона на дверях також за допомогою скобок (табл. II, 8).

Зубчасті замки-засуви, а також замки з дірочками можуть відмикатися, проте, іншим ключем — тим, який у дожовтневій етнографічній літературі описаний під назвою „складного“ і спостерігається в побуті й досі. „Для замикання дверей, — писав етнограф Ф. К. Волков, — вживається простий засув з дерев'яшки з нарізами зверху, що пересувається

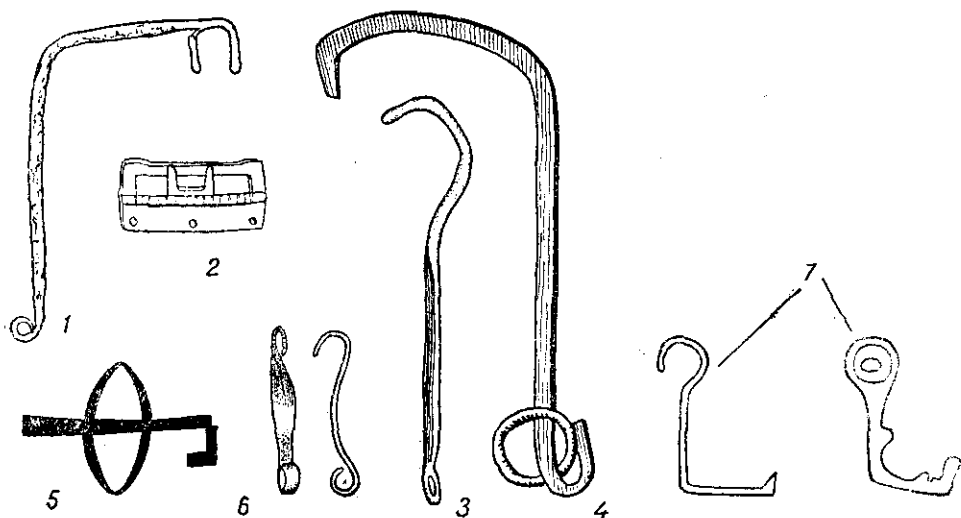

Табл. I. Форми древніх залізних ключів:

1 — гнутий залізний ключ з Пліснеського городища XII ст.; 2 — „подвійна голка“ (за А. А. Спициним); 3 — гнутий залізний ключ культури полів поховань черняхівського типу; 4 — гнутий залізний ключ з Петрівського городища XI—XII ст. ст.; 5 — зображення гнутого ключа на черепиці XI—XIII ст. ст. з Херсонеса; 6 — залізний ключ з Куликівського могильника XI—XIII ст. ст.; 7 — зображення ключів на денцях посудин XI—XIV ст. ст. з Старої Рязані.

за допомогою ключа у вигляді дерев'яної або залізної палички, кінець якої може спускатись під прямим кутом, якщо його всунути в маленький отвір у стіні біля дверей“². Щоб відсунути зубчастий засув, користуються ключем з гладким кінцем, або язичком, а щоб відсунути засув з дірочками, — ключем, у якого на кінці язичка зроблена маленька бульбочка у вигляді зачіпки.

Як вище відзначено, словарний матеріал російської мови вказує на те, що засувний замок у вигляді зубчастого засува і ключа-крючка до нього повсюди був уживаний в минулому на корінній руській території.

¹ Подібні засуви досі не були описані в етнографічній літературі про східних слов'ян.

² „Украинский народ в его прошлом и настоящем“ под ред. Ф. К. Волкова и др., т. II, П. 1916, стор. 528—529.

Український етнографічний матеріал поширює територію розповсюдження засувних замків до західних кордонів України¹.

Ф. К. Волков і В. Шухевич в своїх описах засувних замків зазначають тільки складні ключі для зубчастих засувів.

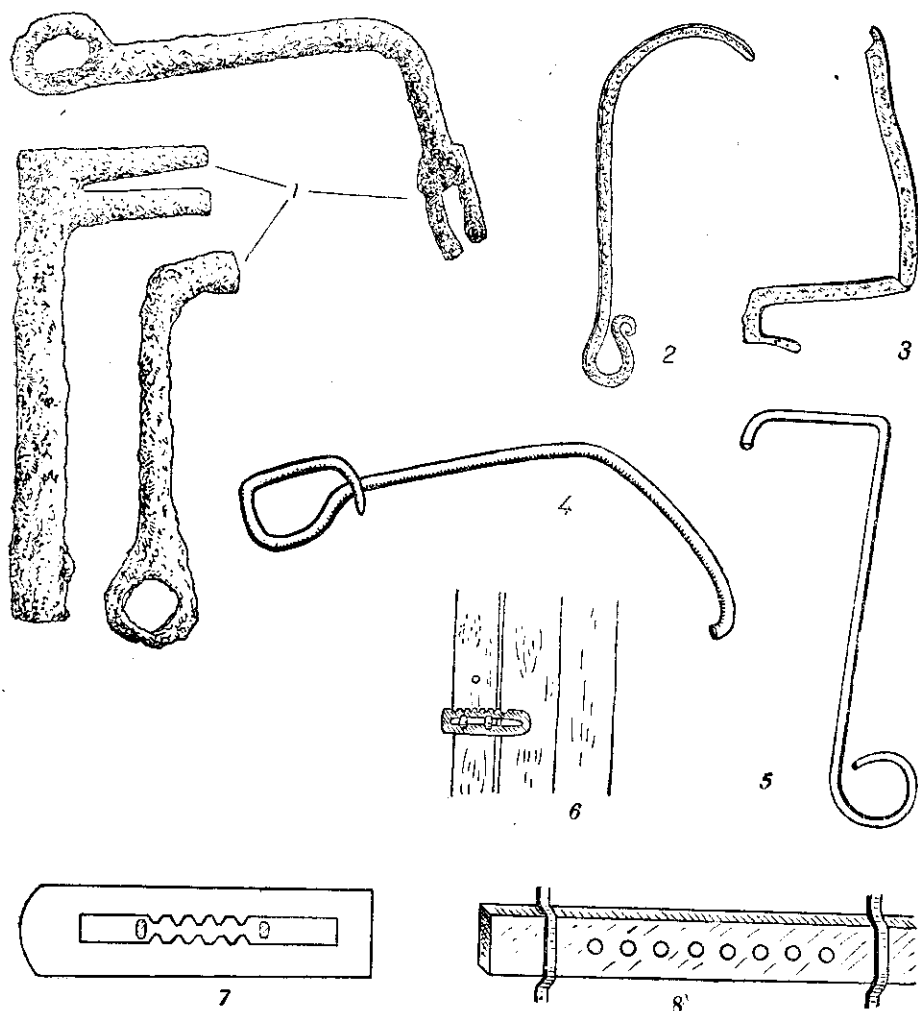

Табл. II. Зразки древніх та сучасних залізних ключів і засувних замків:

1 — залізні ключі з городища Страдонич (Чехія) X—XI ст. ст.; 2 — гнутий залізний ключ із розкопок древнього Вишгорода; 3 — гнутий залізний ключ перших століть нашої ери з території Польщі; 4, 5 — сучасні гнуті залізні ключі; 6 — зубчастий засувний замок чернігівського зразка. Вище засувки — дірка для ключа; 7 — засувка (за М. Ф. Біляшевським); 8 — сучасний засувний замок з дірочками.

Відомості, зібрані нами по Києву, свідчать про існування двох конструктивних форм ключів: прямого, що складається, і ключа-крючка. В Києві також знайдені засуви з дірочками. Ці види ключів застосовуються для двох варіантів засува.

Етнографічні дані дозволяють говорити про розповсюдження засув-

¹ Ф. К. Волков, там же; В. Шухевич, Гуцульщина, ч. I, Матеріали до українсько-руської етнології, т. II, Львів, стор. 94.

них замків також у Білорусії (в басейні верхньої течії Дніпра) ¹ і локалізують їх вживання на території естів (Прибалтика) ².

Письмові руські першоджерела XIV—XVI ст. ст. ³ дають нам відомості про вживання в древньоруському побуті засува-запора. „Клетный“ ключ, що згадується в руському письмовому пам'ятнику XIII ст. ⁴, ми з певним переконанням вважаємо ключем від засувного замка, яким замикалась „клеть“ — кладова або комора.

Наявність ключів двох конструкцій — гнутого і складного — свідчить про різний вихідний матеріал, з якого вони в древні часи виготовлялись. Природно, що при археологічних розкопках знаходили лише залізні ключі. Вживання складних дерев'яних ключів стверджується етнографічними матеріалами. Залізні гнуті ключі, які знаходять у слов'янських пам'ятках X—XIII ст. ст., свідчать про давнє застосування засувних замків в місцях слов'янського розселення, відомих з Початкового літопису. Їхнє застосування ми вправі продовжити в глибину віків слов'янської історії, вважаючи засувний замок супутником древнішого слов'янського житла, що стверджується знахідками на поселеннях і в похованнях, датованих I ст. до н. е. — V ст. н. е. Гнуті залізні ключі цієї епохи дозволяють встановити додаткову ланку послідовного зв'язку культури Київської Русі з культурою полів поховань у житловому комплексі слов'ян.

Як висновок, констатуємо, що засувні замки слід вважати давнім предметом слов'янської культури, який застосовується в побуті слов'ян од часу племінного періоду їхньої історії.

В. М. СОЛОВЬЕВА

ЗАДВИЖНОЙ ЗАМОК ДРЕВНЕРУССКОГО ЖИЛИЩА

Резюме

Среди предметов, относящихся к комплексу древнеславянского жилища, имеется и задвижной замок, детали которого, в частности ключи, часто встречаются в инвентаре археологических раскопок.

В статье приводятся сведения об этих находках и затем, с учетом этнографических данных, делается вывод о том, что на очень широкой территории искони славянских земель, со времени начала новой эры, распространяется определенных типов задвижной замок, продолжающий существовать и поныне.

Наличие дверного замка у ранних славян в начале новой эры является еще одним доказательством глубокой имущественной дифференциации в их среде.

¹ Н. И. Лебедева, Жилище и хозяйственные постройки Белорусской ССР, Материалы экспедиции 1927 г., Труды Гос. центрального музея народоведения, вып. I, М. 1929, стор. 22; Н. Я. Никифоровский, Очерки простонародного жителя-бытья в Витебской Белоруссии, Витебск 1895 (виноски і примітки), XLII, стор. 217, 267, 446.

² Інформація етнографа Д. К. Зеленина.

³ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, СПб 1893, див. „засов“.

⁴ Там же, див. „клетный“.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	— Археологічні пам'ятки УРСР.
АС	— Археологический съезд.
ВДИ	— Вестник древней истории.
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет.
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук.
ГИМ	— Государственный Исторический музей.
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua.
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения.
ЗОРСА	— Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества.
ЗРАО, н. с.	— Записки Русского археологического общества, новая серия.
ИАК	— Известия Археологической комиссии.
ИИМК	— Институт истории материальной культуры АН СССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения ИИМК.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет.
МАК	— Материалы по археологии Кавказа.
МАО	— Московское Археологическое общество.
МАР	— Материалы по археологии России.
МГУ	— Московский государственный университет.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
ОАК	— Отчеты Археологической комиссии.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РАНИОН	— Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук.
СА	— Советская археология.
СГАИМК	— Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры.

ЗМІСТ

О. І. Тереножкін, Праця Й. В. Сталіна з питань мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії	3
---	---

Статті і дослідження

М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян	21
Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. ст. до н. е. на Тясмині.	43
В. А. Богусевич, Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними	66

Матеріали про археологічні пам'ятки УРСР

А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області	75
І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов, Дослідження курганного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі	89
О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області	110
І. Н. Луцкевич , Сарматські кургани в с. Нещеретове, Ворошиловградської області	136
П. А. Рапопорт, Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р.	142
А. І. Фурманська, Слов'янське поселення на території Ізмаїльської області	150
І. М. Самойловський, Пам'ятки культури полів поховань у Києві	153

Повідомлення і публікації

М. Ю. Брайчевський, Пастирський скарб 1949 р.	161
Д. Т. Березовець, Плуг з Токарівського торфовища	174
О. П. Черниш, Про спосіб виготовлення трипільської кераміки	176
В. М. Соловйова, Засувний замок древньоруського житла	182

СОДЕРЖАНИЕ

А. И. Тереножкин, Труд И. В. Сталина по вопросам языкознания и некоторые вопросы изучения Скифии	3
--	---

Статьи и исследования

М. Ю. Брайчевский, Антский период в истории восточных славян	21
Е. Ф. Покровская, Поселения VIII—VI вв. до н. э. на Тясминь	43
В. А. Богусевич, О происхождении и топографии древнего Киева по археологическим данным	66

Материалы об археологических памятниках УССР

А. В. Добровольский, Материалы к археологической карте Днепровского Надпорожья в границах Запорожской области	75
И. Г. Шовкопляс, Е. В. Максимов, Исследования курганного могильника предскифского времени на среднем Днестре	89
А. И. Тереножкин, Разведки и раскопки 1949 г. в северной части Кировоградской области	110
<u>И. Н. Луцкевич</u> , Сарматские курганы в с. Нещеретово, Ворошиловградской области	136
П. А. Раппопорт, Обследование городищ в районе Киева в 1950 г.	142
А. И. Фурманская, Славянское поселение на территории Измаильской области	150
И. М. Самойловский, Памятники культуры полей погребений в Киеве	153

Сообщения и публикации

М. Ю. Брайчевский, Пастырский клад 1949 г.	161
Д. Т. Березовец, Плуг из Токаревского торфяника	174
А. П. Черныш, О способе изготовления трипольской керамики	176
В. М. Соловьева, Задвижной замок древнерусского жилища	182

АРХЕОЛОГИЯ
том VII
(На українском языке)

*

Редактор *С. І. Головащук*
Техредактор *Н. П. Рахліна*
Коректор *О. М. Смоляр.*

*

БФ 04613. Зам. № 629. Тираж 1000.
Формат паперу 70X1081/16. Друк. аркушів 16,44
Обл.-видавн. аркушів 15,2. Папер. аркушів 6.

Підписано до друку 18. IX 1952 р.

Ціна 14 крб. 05 коп.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, вул. Стефаника, 11.

